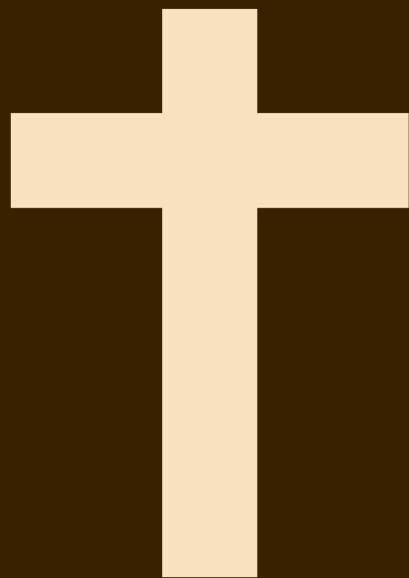

Mum Language NT Portions

Portions of the New Testament in the Mum language of Papua
New Guinea

**Mum Language NT Portions
Portions of the New Testament in the Mum language of Papua New Guinea
Nupela Testamen long tokples Mum long Niugini**

copyright © 2017 Pioneer Bible Translators

Language: Mum

Contributor: Pioneer Bible Translators

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not make any derivative works that change any of the actual words or punctuation of the Scriptures. Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

2022-06-21

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 11 Nov 2022 from source files dated 29 Jan 2022
7921ee34-eb00-5a55-a3a2-0a742ba419e2

Contents

Matyu	1
-------------	---

Kuyu Avi Matyu Yihimbivirami Kuyu kasiram

Kuyu avi Matyu yihimbivirami niñandihin, angwimiki arikita arikita hañindu kimangima angwimiki, Jisas piri niñi kiyih muhimimuhim vana yivurahamirim ambavarami. Angwimiki kaniñandihin kimangimañi Maria Jisasiñ kavuhi muhimimuhim vana yivurahamirim, nañga Jisasiñ yivutatamahu kimuta savayı kita anga yahamirata, nuñandi hatiñ mitata Gotindu piñuyi yahumirim ambavarami.

Aru vana mu Matyu isihuramirim vata andimiha, nimata. Kuha Got siritimbuta ambami maña Jisas andihi kandisikwisiwkwi yivurahamirim angwimiki atinduyi yihimbiviramu. Got kru mumingan simbitin pata Israel hatiñ anga miñimandi vata siritimbumi. Nañga angwimiki kaniñandihin Jisasirim kru kandihamanda nima vata isihuramirimandi. Matyundu angwimiki kaniñi kuyu sambı muhimimuhim vana Jisas andimirim isihuramami. Kamata kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ ambavaramu hañandihin kandisikwisiwkwi yivurahami. Matyu 1.22-23, 2.4-6, 2.14-15, 2.23, 4.13-16, 8.16-17, 12.15-21, 13.34-35, 21.2-5, 21.16, 26.24, 26.31, 26.54, 27.6-10yi ñgamara.

Aru vana mu angwimiki Matuyu ambami ha Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Jisasiñdu simbirayı Got krunavundi sihanangandu aru miku yivurahiriman vata andimi. Kamata krunavundi sihananja nuñandi vana taya miñahandamu vata piri kindi.

Matyundu angwimikiyi, kuyu kutanguta arikita arikita minzataya Jisas ambavarami. Kuyu kimangima ha Matyu 5—7yi kiyi. Kandihañi Jisas apu muyi yahuta, krunavundiñ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 10yi kiyi. Kuyu kandihañi, Jisas nuñandi simbirasara hañiniñirim muhimimuhim vana andindi pirivisa muvumuvu uta nuñandi kuyu krunavundiñ ambavaramu vata ambami.

Kuyu kuta muha Matyu 13yi, Jisas tihí kuyu Gotindu tiwiyi kiyihiyi vanarim krunavundiñ isihuramata ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 18yi, Jisas krunavundi nuñandi simbirasara sikwi kiyihiyirim ambavarami. Kuyu kuta muha Matyu 24—25yi, Jisas muhimimuhim vana imbihivi hañi yivurahirimandirim ambavarami.

Angwimiki kaniñandihin, kru nuhaya sikwi yihimbivirami vava kuyu mañgiyi. Hara angwimiki ni, nimata ñimbi miñami. Kuyu avi Matyu yihimbivirami. Matyurim nimata indarimitandu. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miñarasimi. Kuyu kaniñandihin Matyu 9.9-13yi kiyi.

Jisas piri niñi yahami

(Sapta 1.1—4.16)

*Jisas Krais niñuñiñgitakiñandu ñimbi
(Luk 3.23-38)*

¹ Niñandihin Jisas Krais niñuñiñgitakiñandu kuyu. Jisas nu Devit niñuñiñgi. Devit nu Abraham niñuñiñgi. ² Abraham Aisak niñuva. Aisak Jekop niñuva. Juda niñusinava nañga niñuranava niñuva Jekop.

³ Peres nañga Sera niñuva Juda, nurinjandi niñum Tamar. Peres Hesron niñuva, Hesron Ram niñuva. ⁴ Ram Aminadap niñuva, Aminadap Nason

nijuva, Nason Salmon nijuva. ⁵ Salmon Boas nijuva, Boas nijum Rahap. Boas Obet nijuva, Obet nijum Rut. Obet Jesi nijuva. ⁶ Jesi, aru miku Devit nijuva. Devit Solomon nijuva. Solomon nijum Batseba, Batseba Uria kindahu. ⁷ Solomon Rehoboam nijuva, Rehoboam Abiya nijuva, Abiya Asap nijuva. ⁸ Asap Jehosafat nijuva, Jehosafat Jehoram nijuva, Jehoram Usia nijuva. ⁹ Usia Jotam nijuva, Jotam Ahas nijuva, Ahas Hesekia nijuva. ¹⁰ Hesekia Manase nijuva, Manase Emon nijuva, Emon Josaia nijuva. ¹¹ Josaia Jehoiakim naŋga niŋuranaava nijuva. Kandihirivi hañi Babilon hati pata Israel saŋga kurihata, Israel hatinji miŋata uta Babilon tamahu simbira tikitika miŋamu. ¹² Babilon kita simbira tikitika miŋamu hiriviyi Jehoiakim Sealtielinj kavumi. Sealtiel Serubabel nijuva. ¹³ Serubabel Abiut nijuva, Abiut Eliakim nijuva, Eliakim Asor nijuva. ¹⁴ Asor Sadok nijuva, Sadok Akim nijuva, Akim Eliut nijuva. ¹⁵ Eliut Eleasar nijuva, Eleasar Matan nijuva, Matan Jekop nijuva. ¹⁶ Jekop, Josep nijuva, Maria nimuna. Maria Jisasiŋ kavuhi, Jisasirim Krais vandu.* ¹⁷ Jisasindu krunzapayindu kimajgima hama Abraham. Abrahamiyi kita 14 krunzapa siwitiimbiyitimbiyi niŋi kavumu patavata Devitiyi. Devitiyi kita 14 krunzapa siwitiimbiyitimbiyi niŋi kavumu patavata Jehoiakim kuhirata tihi, miŋata Babilon umu. Babilon uta simbira tikitika miŋamu takuk hañi kita 14 krunzapa siwitiimbiyitimbiyi niŋi kavumu patavata Krais kuhirami.

Maria Jisasiŋ kavumi

(Luk 2.1-7)

¹⁸ Jisas Krais yahami vana haŋandihin niŋata. Niŋum Marian, Josepirim miŋavihumu. Hara kihiri upi maŋgarihimat kita tihi, Gotindu Maviňiŋi mavindanĝuramahi mavinangandimi. ¹⁹ Nimuna Josep, nu tititaya kiyihiyi miŋga. Maria naŋga kihiri upi maŋgarihandu. Harim Maria kipi naŋgandih iŋgata, krunavundindu taminggaŋgimbañi piŋguvaritinda Maria siwimanziwimanditima vata, aviňam hañi kita nuŋ mitirim indarimitami. ²⁰ Kamatiriman vata indarimitata kiyimiyi, kiyiyi karihata akwiſihuyi Aru nimandu kutikara hamaŋ iŋgahi nuŋ niŋavami, Josep, Devit niŋuňiŋgi iŋgana, niŋi maví humbambu kiyi haŋandihin Gotindu Maviňiŋi mavindanĝuramahi kipi naŋgandisimi. Harim Marian uraurarim piŋimandu. ²¹ Nu kru niŋi kavirimandi. Nu tihi nuŋandi krunavundi ŋamba vanavana andindu haŋiniŋ sihiŋgata nurij iŋguramata aŋga miŋimandi. Harim nuŋ niimbi iŋguta Jisas vamba amba, vami.*

²²⁻²³ Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hama ambami, Ngamara, navundi muŋambi kru naŋga kihiri upi maŋgarihatara kipi naŋgandita, kru niŋi kavirimandi. Kamati nuŋandi niimbi Emanuel virimandiyu, vami. Kanimavami kuyu niŋandihin kandisikwišikwi yivurahi. Emanuel niimbi kaniŋandihindu kuyu sapa ha niŋata, Got ara naŋga kiyi. ²⁴ Kamavahi Josep karihata yahamirata Aru nimandu kutikara ambami maña Marian

1:6 2 Sml 12.24 **1:7** 1 Sto 3.10-16 **1:11** 2 Kin 24.14-15 naŋga, 1 Sto 3.15 naŋga, 2 Sto 36.10 naŋga, Jer 27.20 **1:12** Esr 3.2 * **1:16** Niimbi Krais vava niŋandihin kuyu sapa ha niŋata, Kru, Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimandi vata yihiaramami vava niimbi. **1:18** Lu 1.27 naŋga, 1.35 **1:19** Lo 24.1 **1:21** Lu 1.31 naŋga, 2.21 naŋga, Si 4.12 naŋga, 13.23 naŋga, 13.38 *

* **1:21** Hibru kuyuyi niimbi Jisas vava niŋandihin Aru niŋa krunavundiŋ aŋga miŋamiŋa vava kuyu maña ŋandi. Niimbi Jisas vava ni, Grik kuyuyindu. Hibru kuyuyi Josua vandu. **1:22-23** Ais 7.14

urami. ²⁵ Hara Maria naŋga kihiri upi mangarihimat kiyihī ututa Maria kru nīŋi ha kavuhi Josep nīmbi ɳguta Jisas, vamu.

2

Kru indarimit avi naŋga haŋinij Jisasiŋ ɳgirim payimu

¹⁻² Herot aru miku miŋga kiyimi hiriviyi, Maria Jisasiŋ pirivisa Judia pihu Betlehem kavumi.* Kamatihi indarimit avi naŋga muvíra ina yahayahavunu haŋinij pata Jerusalem yivurahata nimavamba kitihumu, Nīŋi kihī Judandu aru miku yahami kandiha pambu kiyi. Nuŋandi kiniki ina yahayaha nimbu kita ɳgata nuŋandi nīmbi tihuyahirim parinj, vamu. ³ Kamavahu aru miku Herot kuyu kandiha indarihira nuŋandi mavi hambu avi mandimi. Jerusalemindu krunavundi ndahara sihananja nurinjandi mavi hambu avi mandimi. ⁴ Kamata Herot yahata Gotiŋ kirañiŋguhunu aru miku haŋinij naŋga Israelindu tikitika kuyundu mirimba naŋga haŋinij ambahi pata tihiruhu nuriŋ nimavamba kitihumi, Got krunavundinj anga miŋimandi vata yihiramami kru kandihamma pihi pañi nzikwí yivurahimandi, vamu. ⁵ Kamavahi nimavamu, Pihi Betlehem, pirivisa Judia nduyi yivurahimandi. Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga kuyu nimata yihimbivirami. ⁶ Pihi Betlehem, krunzapa Judandu pirivisayi kindana. Krunzapa Judandu pirivisayi pihi aruru muvíra haŋinij nīmbi naŋga. Nandahara nīmbi naŋga. Nandi kru mumiŋga aru miku miŋga yivurahata Gotindu krunavundi Israel hatinj karatamirimandi vamba yihimbivirami, vamu.

⁷ Kamavahu Herot kuyu kandiha indarita kru mumiŋgaŋ aviňam ambahi, uta kru indarimit avi ina yahayahavunu haŋinij ambahi payimu. Payihu nuriŋ nimavamba kitihumi, Pamata hiriviyi kiniki kandiha yivurahahi ɳgamara, vamu. ⁸ Kamavata nuriŋ ambami. Uta nīŋi kandiha avindamata puhiramanggarata ɳgata, pata yanj ambitira yindahara uta nuŋandi nīmbi tihuyahitin, vamu. Kamavata simbihi Betlehem umu. ⁹⁻¹⁰ Aru miku Herot ambavarahi indarita mituta umu.* Uta kiniki ina yahayahavu kita ɳgamu siwi haŋandihin ɳgata kinzihińzitimu. Kiniki kandiha kasiramata uhihi nuri sihindi umu. Uta tavi nīŋi kiyimi hañi kimbā hambu kiyimi. ¹¹ Kamata indihuta nīŋi ha naŋga niŋum Mariaŋ ɳgata tanda mikwimikwinita kipumika nuriŋandi ha piriyi tamahu miŋguhi nīŋi hamandu nīmbi tihuyahamu. Kamata paŋaŋgara ha miŋavihirita muhimimuhim miŋata payimu haŋinij, gol, naŋga sambangihiví maňa him kirahu kinza avi yahandi him, naŋga paura uvıŋginza avi yahandi haŋandihin asihuramata Jisasiŋ ɳgumu. ¹² Kamatihi Got akwisihuyi nuriŋ nimavami, Uta sihinda Herot kiyi hañi mayivurahamara, vamu. Kamavahi mu hindihi nuriŋandi pihuyi anga umu.

Josep tama Isip umu

¹³ Kru indarimit avi naŋga haŋinij uhuhu, Aru nīmandu kutikara pata akwisihuyi Josepiŋ nimavami, Herot nīŋi nīmaŋ puhiravuhiraramata ɳgata yivutatamirimān vata anditihi yahamirata nīŋi naŋga niŋumij timbuta tivata Isip umara. Uta kita yandi kuyurim tavira, vamu. ¹⁴ Kutikara hama kamavahi Josep yahata niŋumij naŋga nīŋi hamaj timbuta Isip

* 1:25 Lu 2.7 naŋga, 2.21 2:1-2 Nam 24.17 * 2:1-2 Aru miku Herot pirivisa Judia naŋga pirivisa muvíra, Judia ariñi kindu haŋinij naŋga karatamarasimi. Herot aru miku miŋga kiyimi. Hara Herot Romindu aru miku miŋgandu tiwyi kiyimi. Romindu aru mikurim Sisar varasimu.

* 2:6 Mai 5.2 naŋga, Jo 7.42 * 2:9-10 Betlehem, Jerusalem ariñiŋgindi, 8 kilomita taya. 2:11 Sng 72.10 naŋga, Ais 60.6

kiviyi umu. ¹⁵ Kamata Isip kiyihuhu Herot kimumi. Kandi vana niñandihinirim Aru nima, kru nuñandi kuyu miñata ambavaravara miñganj ambahai, nimavami, Yandi kru ñiji Isip kiyahi ambahin Isip mitata payi, vami. Kamataharim Aru nima ambami vana niñandihin kandisikwisiwkwi yivurahami.

Aru miku Herot ambahai ñiji muviran yivuhimumbiramu

¹⁶ Kru indarimit avi ina yahayahavunu hañiniñ uhuhu, Herot yan kuyusihirata mu hñidiyi umu vata kitiri kiyimi. Kuha Herot kru indarimit avi ina yahayahavunu hañiniñ kitihuhi ambamu, Kiniki ñgamarin ha aríkinzimbi umiha, vamu. Kamataharim kru muviran simbihi pihu Betlehem nañga pihu makamaka ariñiariñi kiyimuyi umu. Uta kru ñiji taya aríkinzimbi nañga miñgata hañiniñ yivuhimumbiramu. ¹⁷⁻¹⁸ Muhimimuhim vana kaniñiniñirim Got ambahai, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Jeremaia ambami, Pihu Rama, Resel niñuñingiñandu ñijisim kimumbiramu. Kamatihu ñiji niñumínava hañiniñ irihinzihi tamamu. Kamatihu krunavundi muñiniñ pata nurin miñañiaritirin maviñam hañi kiyimu vata andihura kambu mañindarimu, vamba ambami hañandihin, kandisikwisiwkwi yivurahami.

Josep tama anga payimu

¹⁹ Josep Isipindu pírivisa kiyihih, Herot kimutatihi Aru nimanu kutikara hama Josepiñ akwisihuyi yivurahami. ²⁰ Kamata Josepiñ nimavami, Ñiji niman yivutatamindan vata andisimu hañiniñ kimusimu. Harim yahamirata ñiji ha nañga niñumiñ timbuta pírivisa Israel anga umara, vami. ²¹ Kamavahi Josep yahata ñiji ha nañga niñumiñ urata pírivisa Israelirim anga umu. ²² Hara, Arkelaus niñuva Herotindu upi miñata pírivisa Judiandu aru miku miñga kiyi vahu Josep indarita kandihambu uhuhurim piñitumi.* Hara Aru nima akwisihuyi Josepiñ nandi indarimit ha kandi vamba ambami. Kamavahi yahata pírivisa Galili umu. ²³ Uta pihu Nasaret minzimu. Harim kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñ ambamu, Kru nima pihu Nasaretindu miñga vamba ambirimandiyu, vamu hañandihin, kandisikwisiwkwi yivurahami.

3

Jon krunavundiñ kukuyi miñangirundi hama kuyu ñgumi

(Mak 1.2-8 nañga, Luk 3.1-18 nañga, Jon 1.19-28)

¹ Kandihivi hañi Jon kukuyi miñangiruhuru hama pírivisa Ju-dia, kru maniman upivu umi. Uta krunavundiñ nimavamba kuyu ñgumi, ² Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñindi. Harim ñamba vanava ha mitata mavinçimírumara, vami. ³ Got ambahai kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia Jonirim nimavami, Kru maniman upivu kru mumingga kuyu kimbañi nimavirimandi, Aru nimarim kwimbi siwitamata, kwimbisiki sukisirambi hañiniñ miñasirivamara, vamba ambirimandi, vami. ⁴ Jonindu mikwiri ha, kamel mirikwiyi sivirimu. Kandihajandihin tamata angi simbiyi yivumiñgundi. Anji

2:15 Hos 11.1 **2:17-18** Stt 35.19 nañga, Jer 31.15 **2:20** Kis 4.19 **2:22** Ais 11.1 nañga, 53.2 nañga, Mk 1.24 nañga, Lu 2.39 nañga, Jo 1.45 * **2:22** Aru miku Herot kimutatihi, Rom hati nuñandi pírivisa hañiniñ nuñandi ñijisimij tingirumu. Kamatihu Arkelaus pírivisa Samaria nañga Judiandu aru miku yivurahami. Kamata aru miku 10 simbi kiyimi. **3:1** Mk 1.4 nañga, 1.15 nañga, Lu 3.2-3 nañga, Jo 1.28 **3:2** Mt 4.17 nañga, Mk 1.15 **3:3** Ais 40.3 nañga, Mk 1.3 nañga, Lu 1.76 nañga, Jo 1.23 **3:4** 1 Sml 14.25-26 nañga, Sek 13.4 nañga, Mk 1.6

kandıhañandihin memendu písayı musa miñamu. Jon kandıhama ñaña sıkları mañandi. Kapırimbatıvat naŋga mimi mikwı taya ñandi.* **5** Kandıhırıvı haŋju Jerusalem hatı, Judia hatı naŋga pırıvisa kuku Jordan ariñi kirasimu hañinij Jon kirasimiyi parasımı. **6** Kamatındı ñamba vanavana andındu hañinij ambavarahuhu nuriŋ Jon, Jordan kukuyi miñançırundi. **7** Kamatihıhi Farisi naŋga Sadyusi muvíra, utırıŋ arıŋ kukuyi miñançırırum vata payımu. Kamatihu nuriŋ ńgata nı̄mavami, Tau ñambandu ńiñi nari. Nariñ nin ambahi Got nariñırırim kitiri kita ñamba hivı ńgurimandi niñandihinirım tarahirimindan vata andıra. **8** Nari mavıñgimirurıŋ nzıkwı vatançata, muhı̄mumuhīm vana anditira kru muñinij ńgamu. Kamata ambırımandıyu, Nuri mavıñgimiruyu, vamba ambırımandıyu. **9** Nariñandi indarımıtayı, Abraham ariñjandi añiñgitak vamba mañindarıramamara. Nariñ yında ambin, Got ambitı timba muñgimunçgi niñinij nariñandi upı miñata Abraham niñuñiñgiña yıvurahahu. **10** Kahiri ha ahu tahiratahirarım kımıta kiyı. Harım ahu sihananja kandı mandamandu hañinij tahirandahira ahu-mirayı kavarımandıyu. **11** Yi nariñ mavıñgimirumaraña vata kukuyi miñançırundın. Hara kru sihindıvu payımandı hama nariñ Gotındu Maviñiñiyı naŋga ahumirayı miñançırırumandı. Nuñandi tikatika ha aru sıkları, yandı tikatika tarativirandi. Yi avi miñganzıkwi ma, harım nuñandi tandambısa ha mañgavuhin. **12** Nu wit taratara timba ha miñata payımandı. Kamata wit ha tarandara tıhuyahıtitı pipırımbipırı ha muvu miñgaramıti avi hañinij muvu miñgaramıti miñata nuñandi huyımandayıyi tamımandıyu. Kamata ñambañamba hañinij ahutu-varandıyi kırırimandı, vami.

*Jon Jisasın̄ kukuyi miñançırumi
(Mak 1.9-11 naŋga, Luk 3.21-22)*

13 Kandıtwimi hañi Jisas pırıvisa Galili mitata, Jon yaŋ kukuyi miñançırırumandı vata kuku Jordan umı. **14** Hara Jon nun karirahırıman vata nı̄mavami, Na yaŋ kukuyi miñançırırunanda avındıhi. Mumındıhi kimbıñzinzı yi kini niñi pana, vami. **15** Kamavahira Jisas kimbı nun ambami, Kindam, tıhu yi ambin mañandaya andı. Nananja kanimata vana anditanda, Got avi vana sihananja andımarı vata pırı kındı hañinij andımindan, vami. Kamavahi Jon, Jisas ambami maña andımı. **16** Kamavahi Jon, Jisasın̄ kukuyi miñançıruta mituhi yahami. Kamatihı ihunzıhi hañinij taruvıhırihi, Jisas tıhıratı yahuta Gotındu Maviñiñi hañandıhin ńgahı kava umarı maña nu kiyımiyi miñgami. **17** Kamatihı Gotındu pıhu nı̄mbu kuyu samur muñandi nı̄mavami, ńiñi niñandıhin yandı mavındamandin miñga. Yandı mavınımbu nuñırım kınzıhıñzıti, vami.

* **3:4** Kru Gotındu kuyu miñata ambavarvara hama Elaija mikwırı tamandama, ñaña ñarasımı. Jon ndahara mikwırı siwımaña tamandama ñaña siwımaña ñarasımı. Kuyu kaniñandıhin 2 King 1.8 naŋga, Malakai 4.5 naŋga, Matyu 11.14 naŋga, 17.10-13yi ńgamara. **3:7** Mt 12.34 naŋga, 23.33 naŋga, Lu 3.7 naŋga, Ro 5.9 naŋga, 1 Te 1.10 **3:9** Jo 8.33 naŋga, Si 13.26 naŋga, Ro 2.28-29 naŋga, 4.1 naŋga, 4.11-12 naŋga, 4.16 **3:10** Mt 7.19 naŋga, Lu 13.6-9 naŋga, Jo 15.6 **3:11** Ais 4.4 naŋga, Mal 3.2 naŋga, Jo 1.26-27 naŋga, 1.33 naŋga, Si 1.5 naŋga, 2.3-4 naŋga, 1 Ko 12.13 **3:12** Mal 3.3 naŋga, 4.1 naŋga, Mt 13.30 **3:16** Ais 11.2 naŋga, Mk 1.10 naŋga, Lu 3.22 naŋga, Jo 1.32-33 **3:17** Stt 22.2 naŋga, Sng 2.7 naŋga, Ais 42.1 naŋga, Mt 12.18 naŋga, 17.5 naŋga, Mk 1.11 naŋga, Lu 9.35 naŋga, Jo 12.28 naŋga, 2 Pi 1.17

4

*Satan Jisasinj miñjaminqirimana vata andimi
(Mak 1.12-13 nañga, Luk 4.1-13)*

¹ Kanditiwimi hañi Gotindu Maviñini Jisasinj, pirivisa kru maniman upivu nuñ Satan miñjaminqirimandi vata timbuta umi. ² Kamatihi Jisas 40 hivi itihañata inayi kiyimi mañimat aviharim kiyimi. ³ Kamatihi Satan pata Jisasirim nimavami, Kandi na Gotindu Ñijitingata timba munqimunji niñinij ambina mavatimba yivurahamu, vami. ⁴ Kamavahira Jisas nuñ nimavami, Gotindu aŋgwimikiyi kuyu nimata kiyi, krunavundi ñañayi taya mañgindu. Hara Gotindu kuyu miñata maviñi tamata miña tikatikatihana handa siha kiyihana, vami. ⁵ Kamavahi Satan Jisasinj timbuta Gotindu piñu aru Jerusalem uta, Gotij kirañiñguhu tavi hañindu upiyindu tapa kimbandikatikayi tamami. ⁶ Kamata Satan yahata Jisasinj nimavami, Gotindu aŋgwimikiyi ambami, Got nuñandi kutikara hañinij simbiti pata kumandamata nañ miñahandata kavuta urimandiyu. Kamatu timba tuyiputak ndahara nandi tanda ha mandarahandirimandi, vamba ambami. Harim na Gotindu Ñijitingata, kumbitihuta miñgu, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nimavami, Hara Gotindu aŋgwimikiyi kuyu nimata ndahara kiyi. Got nandi Aru nimandu tikatikarim mamiña miñga, vami. ⁸ Jisas kamavahi, sihinda Satan nuñ timbuta apu kimbandikatikayi yahumi. Kamata nuñ piri niñindu pirivisa sihananga tikatika hañinij, nañga nurijandi muhimimuhim avivi kiyimi hañinij isihuramami. ⁹ Kamata Jisasinj nimavami, Tanda mikwimikwinita yandi ñimbi tihuyaha. Kamatinna nañ muhimimuhim kaniñinij ñguriman, vami. ¹⁰ Satan kamavahi Jisas nuñ nimavami, Satan, mikitamata uhu. Gotindu aŋgwimikiyi nimavami, Got nandi Aru nimandu tiwiyi taya kiñi. Kamata nuñandi ñimbi tihuyahata, nuñandi simbira taya miña, vami. ¹¹ Jisas kamavahi Satan mitata uhihi Gotindu kutikara hañinij pata nuñ ñguramamu.

*Jisas nuñandi kimangima simbira Galili miñami
(Mak 1.14-15 nañga, Luk 4.14-15)*

¹² Jisas, Joninj miñata kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamasiyu vahu, kuyuhinzi indarita pirivisa Galili umi. ¹³ Kamata piñu Nasaret mitata piñu Kaperneam umi. Piñu Kaperneam kandihha indu Galilindu tiwiyi kiyimi. Krunzapa Sebulun nañga krunzapa Naptalindu pirivisa kiyimi.* ¹⁴⁻¹⁶ Kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia ambami, Krunzapa Sebulunindu pirivisa nañga krunzapa Naptalindu pirivisa kandihha kwimbivat aru añakiñgukuyirim uhuhu tiwiyi kindi. Pirivisa kandihha kuku Jordan timukari pirivisa Galili kindi. Pirivisa Galili kandihhañi krunavundi sambí muvundumuvundu ñjinij kindu. Krunavundi kiviminqwi kuyu hañinij siña ñgayu. Nañga krunavundi kimuhimurim piñituta kiviminqwi kuyu hañinij, nurijirim siña yivurahi, vamba Aisaia ambami. Jisas uta kandihambu kindançinda kuyu ñguhi, Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisisikwi yivurahami.

4:1 Mk 1.12-13 nañga, Lu 4.1-13 nañga, Hi 2.18 nañga, 4.15 **4:2** Kis 34.28 nañga, 1 Kin 19.8
4:3 Jo 6.30-31 **4:4** Lo 8.3 **4:6** Sng 91.11-12 nañga, Jo 7.3-4 **4:7** Lo 6.16 **4:10** Lo 6.13
 nañga, 10.20 nañga, Jos 24.14 **4:11** Hi 1.6 nañga, 1.14 **4:12** Mt 14.3 nañga, Mk 1.14 nañga,
 6.17 nañga, Lu 3.19-20 nañga, Jo 4.43 **4:13** Jo 2.12 * **4:13** Kuha Israel hatindu krunzapa
 arikita, krunzapa Sebulun nañga krunzapa Naptali, indu Galili ariñi minzimu. Hara Jisas kiyimi
 hiriviyi nurijandi pirivisa hañandihin pirivisa Galili kiyimi. **4:14-16** Ais 9.1-2 nañga, 42.7
 nañga, Lu 2.32

Jisas kuyu avi ambavarata kandi miñavindamami

(Sapta 4.17—9.34)

*Jisas asa miñandu ḥiniñ aríkita aríkita vatiñ uraramami
(Mak 1.16-20 nañga, Luk 5.1-11)*

¹⁷ Kandihirivi hanju nda kita Jisas kimañgima simbira miñata krunavundiñ nimavamba ambavarami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñi payi. Harim ñamba vanavana andindara hañinij mitata mavinjimirumara, vami. ¹⁸ Jisas indu Galili tiviñindiviñi ndaya umi. Uta kru niñusi niñurañ ñgahi nurinjandi kamahayi ha indu hañi kavarata kiyimu. Niñusi Saimon, mu ñimbi hambu Pita, niñura Andru. Aríkimbat asa simbira timbahirisirim miñandu ḥiniñ. ¹⁹ Kamata aríkimbatiñ Jisas uraramata nimavami, Avayimara, pata yi nañga kinditira asa miñandara maña nariñ krunavundiñ miñamijarim ambaramitín ñgamara, vami. ²⁰ Kamavahi aríkimbat sariwayinjandi nurinjandi kamahayi hañinij mitata Jisas nañga umu. ²¹ Kamata Jisas uhadata, niñusi niñura, Sebedindu ñinjism, Jems nañga Joniñ ñgami. Nurinjandi kamahayi hañinij kundirahu sivirita kupik himba hañi, niñuva Sebedi nin kiyimu. Kamatiñuhu Jisas pata aríkimbatiñ uraramami. ²² Kamatihi sikkwi nda nurinjandi kupik ha nañga niñuvan mitata aríkimbat Jisas nañga umu.

*Jisas kuyu ambavarata kandi miñavindamami
(Luk 6.17-19)*

²³ Jisas pirivisa Galilindu muvumuñu kindami. Kamatindi nurinjandi Got nañga kuyundavarvara tavyiñ indihundihu krunavundin ambaramandi. Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi ambavarbara, muhimimuhim kandi nañga muhimimuhim andihi krunavundindu kwirandi ñambatimi hañinij miñavindamami. ²⁴ Kamatihi nuñambirim pirivisa Siriandu sihananja ambavarata mitumu. Kamataharim krunavundi kru sihananja muhimimuhim kandi nurinj pisiñgarahi kañinda aru kavumu hañinij, sundi ñamba nañga hañinij, kru kandi andihi miñgata yivuta nananjarahu kuma tanda tikatikatindi hañinij, nañga punzi kumuñihu hañinij Jisas kiyimiyi timbuta payimu. Kamatihi sundi ñamba hañinij piñguvarambara, kandi nañga hañinij miñavindamami. ²⁵ Kamatihi krunavundi sambi pirivisa Galili hati, pirivisa Dekapolis hati, pihu Jerusalem hati, pirivisa Judia hati, nañga pirivisa kuku Jordan timukari hati ndahara nu nañga kindandu.

5

Jisas apuyi kita kuyu ñgumi

¹ Jisas ñgahi krunavundi sambi payihu, apuvu yahumi. Kamata minzih, nuñandi simbirasara hañinij nu kiyimiyi payimu.*

*Jisas krunavundiñ kinzihinzititi vanarim ambami
(Luk 6.20-23)*

4:17 Mt 3.2 nañga, 10.7 nañga, Mk 1.14-15 **4:19** Mt 13.47 nañga, Lu 5.1-11 **4:20** Mt 19.27 nañga, Mk 10.28 nañga, Lu 18.28 **4:23** Mt 9.35 nañga, Mk 1.39 nañga, Lu 4.15 nañga, 4.44 nañga, Si 10.38 **4:24** Mk 6.55 **4:25** Mk 3.7-8 * **5:1** Juda hatindu vanayı, kru mirimba nañga hama krunavundiñ ambaramirim minizita kuyu ñgundi. Matyu 13.2, 24.3 nañga Luk 4.20yi ndahara ñgamara.

² Jisas nuñandi simbirasaranj ambaramata ambami,* ³ Krunavundindu maviñini tikatika mandihi Gotij ndaya tihiraramandu hañinij kinzihinzitimu. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ⁴ Krunavundi irihingukuyi kuyu hañinij kinzihinzitimu. Nurij Got miñañijariti maviñamiñi kiyimandiyu. ⁵ Krunavundi nurijandi ñimbi tanghuhu miñgundi hañinij kinzihinzitimu. Nurij Got pirivisa niñandihin sihananga ñguramandi. ⁶ Krunavundi avihatih i nañga kukumitandih andindu maña avi vana anditirim piritamandu hañinij kinzihinzitimu. Nurij Got ñguramiti avi vana taya andirimandiyu. ⁷ Krunavundi muñinij ñgata sihisihitita ñguramandu hañinij kinzihinzitimu. Nurij ndahara Got sihisihitita ñguramirimandi. ⁸ Krunavundi Gotindu avi vanarimindaya indarimitandu hañinij kinzihinzitimu. Nuri Gotij ñgimandiyu. ⁹ Krunavundi kuyuminguta kurihahu, timu miña tamu miñata miñasirivandu hañinij kinzihinzitimu. Kandihanjinijirim Got yandi ñiñisim, virimandi. ¹⁰ Krunavundi avi vana anditu, muñinij nuri kañinda ñgutu kinzihinzitimu. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ¹¹ Kamata narij ñgitu yandi ñiñgiñi kitira, narij kuyu ñamba ñguta, narij ñamba tanguta kuyusihiringuyu ihivaritu ndahara kinzihinzitimara. ¹² Kandihamata musa anditu ndahara aru kinzihinzitimara. Muhimimuhim avihiminqim nariñambirim Gotindu piñuyi kiyi. Kru Gotindu kuyu miñata ambavarvara Gotindu hañinij kasiramata umu hañinijirim ndahara sihwimaña musa nda andimu, vami.

*Nari añak nañga siña maña
(Mak 9.50 nañga, Luk 14.34-35)*

¹³ Jisas sihinda ambami, Nari piri niñindu añak maña, hara añak kandiha sinza yiwariti pamatirij sihinda sinzandirimandi. Kandihamata añak hañandihindu simbira manjindi. Harim kru tangusinqiti tanguyiwiyitihu. ¹⁴ Siwimañanzihi nari piri niñindu siña maña. Harim nimata nimbu indarimara, piñu aru muñandihin apuhitiyi kindi hañandihin manzipiruhi. ¹⁵ Nañga umbimbuñgi simuviramata siñgiyi mandarinjuñahu. Sikwitaya pina himbañi tamahu siñandih sihananga kru tavi humbañi kindi hañinij siñayi kindu. ¹⁶ Kamataharim siña maña kita, krunavundindu taminqañi avi vana andimara. Kamatira avi vanavana andirimandira hañinij ñgimandiyu. Kamata nariñandi nava nuñandi piñuyi kiyi hamandu ñimbi tiheyahirimandiyu, vami.

Gotindu tikatika kuyurim Jisas ambavararami

* **5:2** Matyu 4.23-25yi nañga, 9.35yi Jisas arikinzimbira miñami. Krunavundiñ ambaramarama simbira, nañga muha muhimimuhim kandi miñavindamatama simbira. Matyu 5yi kita uta 7yi Jisas kuyu sambi Gotindu tiwiyi kiyihirim krunavundiñ ambavararami. Matyu 8yi kita uta 9yi krunavundi kandi nañga hañinij Jisas miñavindamatami. Matyundu anqwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tiñgiruramata ambavararama hañindu muhanda ni. Kuyu kuta kimangima ha Matyu 5yi kita uta 7yi kiyi. Jisas kuyu kaniñandihin apuyi kita ambavararami. **5:3** Sng 51.17 nañga, Ais 57.15 nañga, Lu 6.20 **5:4** Ais 61.2 nañga, Lu 6.21 nañga, Sk 7.17 **5:5** Sng 37.11 nañga, Ais 29.19 **5:6** Ais 55.1-2 nañga, 65.13 **5:7** Je 2.13 **5:8** Sng 15.2 nañga, 24.3-4 nañga, 51.10 nañga, 73.1 nañga, 1 Ko 13.12 nañga, Hi 12.14 nañga, 1 Jo 3.2-3 **5:9** Mt 5.45 nañga, Lu 6.35 nañga, Ro 14.19 **5:10** 2 Ko 4.17 nañga, 2 Ti 2.12 nañga, Hi 12.4 nañga, 1 Pi 3.14 **5:11** Lu 6.22 nañga, Je 1.2 nañga, 1 Pi 4.14 **5:12** 2 Sto 36.16 nañga, Lu 6.23 nañga, Si 5.41 nañga, 7.52 nañga, 1 Te 2.15 nañga, Hi 11.32-38 nañga, Je 5.10 nañga, 1 Pi 4.13 **5:13** Mk 9.50 nañga, Lu 14.34-35 **5:14** Snd 4.18 nañga, Jo 8.12 nañga, 9.5 nañga, Fl 2.15 **5:15** Mk 4.21 nañga, Lu 8.16 nañga, 11.33 **5:16** Jo 15.8 nañga, 1 Ko 14.25 nañga, Ef 5.8-9 nañga, 1 Pi 2.12

17 Jisas sihinda ambami, Nari yambirim tīkatika kuyu naŋga kru Gotindu kuyu miŋjata ambavarvara haŋinjindu kuyu miŋasinqunziŋgundirim payimi vamba maŋjadarimitamara. Yi nurinjandi kuyu ha andit̄in kandisikwisiŋkwi yivuraham vata payimin. **18** Yi nariŋ kandi ambin, ihumbisa naŋga pirivisa ni singundirimandi. Hara kuyu musimbiri Gotindu tīkatika kuyuyi kindi ndahara manziŋgundirimandi. Yihi suksirambi naŋga munzi suksimbiri, Gotindu tīkatika kuyuyi yihibiviramu haŋinj ndahara sihananja kiyimandiyu. Kituhitu taya ihumbisa naŋga pirivisa singundirimandi hivi ha yivurahimandi. Gotindu tīkatika kuyu kanimata taya kitihiti muhimimuhim yivurahata mitirimandi. **19** Kru muminjga Gotindu tīkatika kuyu mu simbiririm nda tamahubirata, muŋinjirim yi andin maňa andimara viti andirimandiyu. Kandihamata hama Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. Hara niimbi maniman miŋga kiyimandiyu. Kru muminjga Gotindu tīkatika kuyu mu simbiririm nda indarimitata andirimandiyu. Kamata yi andin maňa andimara vata ambaramiti muŋinj ndarimandiyu. Kru kandihamata hama Gotindu tiwiyi niimbi aru naŋga miŋga kiyimandiyu. **20** Yi nariŋ ambin, Gotindu tīkatika kuyunu mirimba naŋga haŋinj naŋga, Farisi Got piritamandi vana andindu. Narindahara Got piritamandi vana andimara. Kamatira nariŋandi vana ha, Gotindu tīkatika kuyunu mirimba naŋga haŋinj naŋga, Farisindu vana haŋinj tarativiram. Kandihamata vana maŋandirimandira ha, Gotindu tiwiyi maŋgiyimandira, vami.

*Jisas ŋgatiŋgirutiŋgiru vanarim ambami
(Luk 12.57-59)*

21 Jisas sihinda ambami, Nari ŋgandara. Got Mosesiŋ ambahi, nariŋandi naŋŋitakiňaj ambami. Krunavundiŋ mayivutatamamara. Krunavundiŋ yivutatamirimandi hama ŋgatiŋgirutiŋgiru hamandu taminggaňi taŋguramirimandi, vamba ambami. **22** Hara yi nariŋ nimavin, kru muminjga niŋusi vaha mana niŋura naŋga kuyu miŋgurimandi hama, ŋgatiŋgirutiŋgiru hamandu taminggaňi taŋguramirimandi. Ara kru muminjga niŋusi vaha mana niŋuranj mīkatihirimandi hama, kru Juda hatindu kuyu miŋasirivandu haŋinjindu taminggaňi taŋguramirimandi. Siwimaňa ndaya kru muminjga yahata kru muminjgarim na kwiniŋkwini miŋga virimandi hama ahutuvarandi heliyi urimandi. **23-24** Na Gotiŋ kiraňiŋgurim, kiraňiŋguhu pinayirim uta, indarimitina nasi vaha mana nara naŋga vaha nandı pimi vana kitiŋgata, kiraňiŋguhu him ha kiraňiŋguhu pina arihaňi tama. Kamata anja pata pimi ha miŋasirivina avinditi, uta Gotiŋ kiraňiŋgu. **25** Sihwimaňa nda, kru muminjga naŋ ŋgatiŋgirutiŋgiru hamandu kuma himbaňi tamirim timbuta urimandi. Kamati kwimbiyi uhuhu nu naŋga kuyu miŋasiriva. Kamata mandimana ha, naŋ kru kandihama kru ŋgatiŋgirutiŋgiru hamandu kuma himbaňi tamirimandi. Kamati naŋ kandihama ahutambunu kuma himbaňi tamirimandi. Kamati naŋ ahutambu kru niamba vana andihu tamandu upiŋ tamirimandi. **26** Yi naŋ kandi ambin, kru niamba vana andihu tamandu upi haňi kiňiŋgiňi timbahiris ambirimandiyu maňamaňa mut mamiŋjata, tapiraňi mambindihirimana, vami.

Jisas kru naŋga navundi miŋavinqiriviŋgiri vanarim ambami

5:17 Ro 3.31 naŋga, 10.4 naŋga, Ga 3.24 **5:18** Lu 16.17 naŋga, 21.33 **5:19** Je 2.10 **5:20**
Ro 9.31 naŋga, 10.3 **5:21** Kis 20.13 naŋga, 21.12 naŋga, Wkp 24.17 naŋga, Lo 5.17 **5:22** Je
1.19 naŋga, 1 Jo 3.15 **5:23-24** Mt 8.4 naŋga, 18.15-20 naŋga, 23.19 naŋga, Mk 11.25 naŋga, 1 Ti
2.8 naŋga, 1 Pi 3.8 **5:25** Mt 6.14-15 naŋga, 18.34-35

27 Jisas sihinda ambami, Nari ɳgandara. Got Mosesin̄ am-bahi, nariñandi nañiŋgitakiñan̄ ambami, Kru navundi naŋga nari navundi miňavinqirivinqirimara. Navundi kru naŋga nari kru miňavinqirivinqirimara, vamba ambami. **28** Hara yi nariñ nimavirimana, kru mumı̄n̄ga navundi muňambı̄n̄ ɳgata niňambirim ŋamba hinzihi indarita mavindamandi hama, navundi miňavinqirivinqiri vana andindi. **29** Nandi tamiŋga kuma kandi samba hambundu piŋgirivinqiriramiti ŋamba vana anditangata, ivita kavara. Kamata tamiŋgaŋgirisı tamu naŋgandaya kiñi. Kamata ŋamba vana maŋandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihanan̄ga Got ahutuvarandi heliyı maŋgavarimandi. Ara tamiŋgaŋgirisı timu maŋivita kavarata ŋamba vana andirimana ha nandi kwirandimbat ha, sihanan̄ga Got ahutuvarandi heliyı kavarimandi. **30** Siwimañanda, nandi kuma kandiha piŋgirivinqiriramiti ŋamba vana anditangata pitita kavara. Kamata kuma tamu naŋgandaya kiñi. Kamata ŋamba vana maŋandirimana. Kamatina nandi kwirandimbat ha sihanan̄ga Got ahutuvarandi heliyı maŋgavarimandi. Ara kuma timu mambı̄tita kavarata ŋamba vana andirimana ha, nandi kwirandimbat ha sihanan̄ga Got ahutuvarandi heliyı kavarimandi, vami.

*Jisas kru navundiŋ piŋguvaravara vanarim ambavarami
(Matyu 19.9 naŋga, Mak 10.11-12 naŋga, Luk 16.18)*

31 Jisas sihinda nimavami, Got Mosesin̄ ambahi, nariñandi nañiŋgitakiñan̄ ambami, Kru mumı̄n̄ga nimburı̄ŋ piŋguvarim aŋgwı̄miki yihimbı̄virata nimburı̄ŋ ɳguta nuŋ piŋguvarimandi, vamba ambami. **32** Hara yi nariñ ambın̄, kru mumı̄n̄ga, nimburı̄ŋ sajınan̄ga piŋguvarimandi. Kru mamiňavinqirindi. Kamati uta kru mumı̄n̄ga yawirimandi. Kandihamata vana andita, Gotindu tamiŋgañi navundi kru miňavinqirivinqiri ŋambi andindi maña andirimandi. Kamati kru uta yawirimandi hama ndahara Gotindu tamiŋgañi, kru navundin̄ miňavinqirivinqiri miňga andindi maña andirimandi, vami.

Kuyusihirata kandisikwı̄sıkwi kuma yawi vata maŋambamara

33 Jisas sihinda ambami, Nari ɳgandara. Got Mosesin̄ ambahi, nariñandi nañiŋgitakiñan̄ ambami, Muhım vana andirim kuyusihirata nariñandi kuyu ha tikatikatıramata kandisikwı̄sıkwi kuma yawi vata maŋambamara. Kandisikwı̄sıkwi kuma yawi vataŋgata, Aru nimandu tamiŋgañi ambırı̄mandıra maña andı̄mara, vamba ambami. **34** Hara yi nariñ nimavirimana, kuyu munda tikatikatıramata kandisikwı̄sıkwi kuma yawi vata maŋambamara. Nariñandi kuyu tikatikatıramata ihumbı̄sa vata ndahara maŋambamara. Ihumbı̄sa ha Gotindu minziminzi maka tihi. **35** Nariñandi kuyu tikatikatıramata piri vata ndahara maŋambamara. Piri niňandihiñ Gotindu tanda tamatama upı̄ tihi. Nariñandi kuyu tikatikatıramata Jerusalem vata maŋambamara. Jerusalem pihu aru Got aru miku tikatika naŋga nimandu tihi. **36** Nariñandi miku minı̄ ha nariñambi anditira kitiri yivurahata suňi yivurahata mandıhi. Harım nariñandi kuyu tikatikatıramata miku vata maŋambamara. **37** Nari

5:27 Kis 20.14 naŋga, Lo 5.18 **5:28** 2 Sml 11.2 naŋga, Snd 6.25 naŋga, 2 Pi 2.14 **5:29** Mt 18.9 naŋga, Mk 9.47 naŋga, 1 Ko 9.27 naŋga, Kl 3.5 **5:30** Mt 18.8 naŋga, Mk 9.43 **5:31** Lo 24.1-4 naŋga, Jer 3.1 naŋga, Mt 19.7 naŋga, Mk 10.4 **5:32** Mt 19.9 naŋga, Mk 10.11-12 naŋga, Lu 16.18 naŋga, Ro 7.3 naŋga, 1 Ko 7.10-11 **5:33** Kis 20.7 naŋga, Wkp 19.12 naŋga, Nam 30.2 naŋga, Lo 23.21 **5:34** Ais 66.1 naŋga, Mt 23.22 naŋga, Si 7.49 naŋga, Je 5.12 **5:35** Sng 48.2 naŋga, Ais 66.1 **5:37** Kl 4.6 naŋga, Je 5.12

kandi naŋga maniŋga ndaya vamara. Kuyu muvíra nariŋandi kuyu tikitikatíramata ambírimandíra haŋinij, kaŋinij Satanindu kuyu, vami.

*Kimbiŋgimbí vana maŋandimara
(Luk 6.29-30)*

³⁸ Jisas sihinda ambami, Nari ŋgandara. Got Mosesin̄ am-bahi, nariŋandi naňiŋgitakiňan̄ ambami, Kru mumíŋga, mumíŋgandu tamíŋga miňasípiriti ŋgata kimbi ndahara nuŋandi tamíŋga handahara miňasípiram. Siwimaňanzihi kru mumíŋga, mumíŋgandu mīkahíris ha yivukuvití ŋgata, kimbi ndahara nuŋandi mīkahíris ha yivukuvím, vamba ambami. ³⁹ Hara yi nariŋ nimavíriman, kru naŋ ŋamba vana anditi ndahara, kimbi maŋandi. Kru mumíŋga ŋuŋgi nandi ha timu yivuvanditi ŋgata kimiruramina tamu ndahara yivum. ⁴⁰ Sihwimaňa nda kru mumíŋga naŋ kru ŋgatiňgirutiňgiru haŋinijindu kumaŋgimbaňi tamata nandi mīkwiri ha miňiti ŋgata, nandi mīkwiri kuta ha naŋga ŋgu. ⁴¹ Sihinda kru mumíŋga yandi maku ni kavuta uta muhíriví ndaŋura tama vata tikitikati ŋgata, kavuta uta ambírimandí mīkwí haŋu itívata siwimaňaŋgirivi utara tama. ⁴² Kru mumíŋga nambirim muhímirim kitihuta yaŋ ŋgu vitingata sikwitaya ŋgu. Naŋga kru mumíŋga nandi muhím nda miňata muhívira kimbi ŋgutin viti ndahara mīrimiri mandi. Kimbi tuyivira ŋgu vata maŋamba. Sikwitaya ŋgu, vami.

*Nariŋandi miku haŋinij maviňi tamamara
(Luk 6.27-28 naŋga, 6.32-36)*

⁴³ Jisas sihinda ambami, Nari ŋgandara. Got Mosesin̄ ambahi, nariŋandi naňiŋgitakiňan̄ ambami. Nari krunavundi nariŋandi pihuyindu miňata maviňi tamamara. Kamata nariŋandi miku haŋinij tikitikitimara, vamba ambami. ⁴⁴ Hara yi nariŋ nimavin, Kru miku tamandara haŋinij miňata maviňi tamamara. Kamata Got naŋga kuyundavaritira, kru nariŋ ŋamba vana andindu haŋinij Got avindamam. ⁴⁵ Kamatirimandíra handa nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hamandu ŋiňi kiyimandíra. Nu ina nuŋandi andihi kru ŋamba ŋinij naŋga aviňinijirim naŋga yahandi. Naŋga andihi kuku kru tititaya kiyihiyi, naŋga titi maŋgiyihiyi ŋinijirim naŋga miňgandi. ⁴⁶ Kru gavaman ndamarim timbahíris miňamija haŋinij, kru nurin̄ miňata maviňi tamandu haŋinij ndaya maviňi tamandu. Harim nari, nuri andindu maňa kru nariŋ miňata maviňi tamandu haŋinij ndaya miňata maviňi tamirimandíra ha, nariŋ Got muhím maŋgurimandi. ⁴⁷ Kru Gotin̄ maŋgandu haŋinij nuriŋandi niňusi niňuraj ndaya aviňgivi ŋgundu. Harim nari, nuri andindu maňa maŋandimara. Kru mujiniŋ ndahara aviňgivi ŋgumara. Kamata nurin̄ tarativirata avi vana sikwi andirimandíra. ⁴⁸ Nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi avinzíkwí kindi. Harim narindahara nu maňa avinzíkwí kiyimara, vami.

6

Jisas kru mujiniŋ ŋguramarama vanarim ambavarami

¹ Jisas sihinda nimavami, Tamíŋga naŋga kindamara. Nariŋandi

5:38 Kis 21.24 naŋga, Wkp 24.20 naŋga, Lo 19.21 **5:39** Wkp 19.18 naŋga, Ais 50.6 naŋga, Lu 6.29 naŋga, Jo 18.22-23 naŋga, Ro 12.17-19 naŋga, 1 Ko 6.7 naŋga, 1 Pi 3.9 **5:40** 1 Ko 6.7 **5:42** Lo 15.8-10 naŋga, Lu 6.30 naŋga, 6.35 **5:43** Lo 23.6 naŋga, Sng 41.10 **5:44** Kis 23.4-5 naŋga, Lu 23.34 naŋga, Si 7.60 naŋga, Ro 12.14 naŋga, 12.20 naŋga, 1 Ko 4.12-13 naŋga, 1 Pi 2.23 **5:45** Jop 25.3 naŋga, Ef 5.1 **5:48** Wkp 11.44 naŋga, 19.2 naŋga, Lo 18.13 naŋga, Lu 6.36 naŋga, Kl 1.28 naŋga, 1 Pi 1.15-16 **6:1** Mt 6.5 naŋga, 6.16 naŋga, 23.5

avi vana ha krunavundindu taminggaŋgimbañi anditira maŋgamu. Kandihamatirimandira ha nariñandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hamandu muhimimuhim mamiñimandira. ² Kru muvíra krunavundiñ kuyusihiritirinj arinjandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata kru mumiñgañ simbihu Got nañga kuyundavaravara tavyiñ nañga kindimbatiyi kaur timihiruta kasiramata undi. Kamatihili kru kuyusihirandu hañiniñ sihindi undu. Kamata kru kandihajiniñ krunavundi muhimimuhim maniman hañiniñ timbahiris ñgundu. Harim nuri andindu maña nari mañandimara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihajiniñindu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ³ Krunavundi muhimimuhim maniman hañiniñ timbahiris ñguta, kru muñiniñ mañamba. ⁴ Kamataharim sihihi simbira andirimandira hanjandihin sipiruta kiyimandi. Kamatira, Nava muhimimuhim sipirusipiru him ñgandi hama, nu taya nariñ muhimimuhim ñgurimandi, vami.

*Jisas Got nañga kuyundavaravara vanarim ambami
(Luk 11.2-4)*

⁵ Jisas sihinda ambami, Kru muvíra krunavundiñ kuyusihiritirinj arinjandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata Got nañga kuyundavaravara tavyiñ nañga kindi hiñgiriñi tanguramandu. Kamata krunavundi ñgimandiyu vata Got nañga kuyundavararambara kuyu piñgirivinçgiririm piritamandu. Harim nuri andindu maña nari mañandimara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihajiniñindu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ⁶ Nandi Nava nu sipirusipiru upiyi kindi. Harim nu nañga kuyundavarim nandi karihahariha upiyi indihuta kindiñariha yiñita nu nañga kuyundavara. Kamatina ndahara nandi kuyu ha indarita nañ muhimimuhim ñgurimandi. ⁷ Krunavundi muvundumuvunuñiñ, Got arinjandi kuyu indarimandi vata Got nañga kuyundavarata kuyu piñgirindu. Harim nariñandi Nava Got nañga kuyundavarim, krunavundi muvundumuñvunu kuyundavarata kuyu piñgirindu maña kuyu mambingirimara. ⁸ Nariñandi Nava Gotinj muhimirim nda ambirim kwisi mikatikumbirahara ndahara ñgandi. Kamataharim nuri andindu maña mañandimara. ⁹ Indirimara, nímañvamba kuyundavararamara, Arinjandi yavandak nandi pihuyi kina, nandi ñimbi avinzikwísikwi. ¹⁰ Krunavundi tihu nañga muyivindahara nandi tiwiyi kiyimu. Nandi pihuyi kindu hañiniñ na piritamandana vana taya miñahandandu. Krunavundi piri niñi ndahara na piritamandana vana taya miñahandamu. ¹¹ Kamata musi hivirim arinj ñaña ñgu. ¹² Arinj kru muñiniñ ñamba vana andihu nuriñ kuñgi kuyivandarinj maña, ara nañ ñamba vana andindarinj hanjandihinindu kuñgi kuyiva. ¹³ Na mitina arinj Satan ñamba vana anditirim miñaminqitima. Ara ñamba vana andirimitirinj arinj ñguramina ñamba vana mañandim, vamba ambamara, vami. ¹⁴⁻¹⁵ Kamavata nuriñ ambami, Krunavundi muñiniñ ñamba vana anditu nuriñ kuñgi mañguyivirimandira ha, nariñandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hama

6:3 Mt 25.37-40 **6:4** Mt 6.6 nañga, 6.18 **6:5** Mt 23.5 nañga, Mk 11.25 nañga, Lu 18.10-14

6:6 2 Kin 4.33 nañga, Mt 6.4 nañga, 6.18 **6:7** 1 Kin 18.26-29 nañga, Ais 1.15 **6:8** Mt 6.32

6:9 Lu 11.2-4 **6:10** Sng 103.19-21 nañga, Mt 7.21 nañga, 26.39 nañga, 26.42 nañga, Lu 11.2 nañga, 22.42 nañga, Si 21.14 **6:12** Mt 6.14-15 nañga, 18.21-35 **6:13** Mt 26.41 nañga, Lu 22.40 nañga, 22.46 nañga, Jo 17.15 nañga, 1 Ko 10.13 nañga, 2 Te 3.3 nañga, 2 Ti 4.18 nañga, Je 1.13 nañga, 2 Pi 2.9 **6:14-15** Mt 18.35 nañga, Mk 11.25-26 nañga, Ef 4.32 nañga, Kl 3.13 nañga, Je 2.13

ndahara nariñ kuñgi mañguyivirimandi. Hara krunavundinj kuñgi kuyivirimandira ha, nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama ndahara nariñ kuñgi kuyivirimandi, vami.

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambami

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundinj kuyusihiriritirinj arinjandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata krunavundirim niñininj ñaña itihañata kindayu virimandiyu vata kru kandihajinj kipumika ñambayi tihirandu. Hara nari ñaña itihañata ñgata kru niñininj andindu maña kipumika ñambayi mandihiramara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihajinjindu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ¹⁷ Hara nari ñaña itihañata ñgata, nariñandi kipumika ha ñimburimara. Kamata kwirandiyi tañgusiharahu kinza avi yivurahandi him mikuvu tañgusiharata ñaña mañitihañata kindimañandimara. ¹⁸ Kandihamatira krunavundi nariñambirim niñininj ñaña mañitihañayu, vamba ambirimandiyu. Hara ñaña itihañandara ha, nariñandi Nava ñgandi. Nu miñgiyamiñgiya muhimimuhim sipiruta kiyihiyi him ñgandi. Kamatira Nava nariñ muhimimuhim kimbí ñgurimandi, vami.

Avihimiñgim yivutihiruramarama vana

(Luk 12.33-34)

¹⁹ Jisas sihinda ambami, Nariñandi muhimimuhim avihimiñgim miñjamiña piri niñi mayivumiñgumara. Piri niñi akavativati tavihandu. Kamatihi ñañgwí yivuta muhimimuhim ñambatindu. Kru kipa nañga hañininj ndahara tapa yivuvirihuta kipa miñandu. ²⁰ Hara nariñandi muhimimuhim avivi hañininj Gotindu pihuyi yivumiñgumara. Gotindu pihuyi akavativati mandavihandi. Kamatihi ñañgwí mayivundi. Kru kipa nañga hañininj ndahara tapa yivuvirihuta kipa mamiñandu. ²¹ Nariñandi muhimimuhim avivi kiyimandi upi hañi, nariñandi indarimit handahara upi kandihañi ndaya kiyimandi, vami.

Tamiñga niñandihin kwirandimbatindu siña

(Luk 11.34-36)

²² Jisas sihinda ambami, Tamiñga niñandihin kwirandimbat niñandihinindu siña, tamininga nandi avindaya kiyimandi ha nandi kwirandi hambu ndahara sihanañga siñanzañinzañ ndirimandi. ²³ Hara tamininga nandi ha ñambatirimandi ha, nandi kwirandi ha sihanañga kivimiñgwitirimandi. Kamataharim siña nandi kwirandi humba hambu kiyimandi ha kivimiñgwiti, kivimiñgwí kandihä arutirimandi, vami.

Miñgiya miñgandaya arikimbatindu tiwiyi mañgiyahi

(Luk 16.13)

²⁴ Jisas sihinda ambami, Simbirakara miñgiya miñgandaya, aru miku arikimbatindu tiwiyi mañgiyahi. Muhamanj miñata mavinj tamata, muhamanj kutivu mandamahi. Nañga arikimbatindu kuyu mañindarihi. Kamataharim nari Gotindu tiwiyi, nañga timbahirisindu tiwiyi mañgiyihara, vami.

Jisas muhimimuhimirim indarihitihititi vanarim ambami

(Luk 12.22-31)

25 Jisas sīhinda nimavami, Kamataharim yi nariñ ambin, nariñandi kwirandi ha ñaña nañga mīkwirin tarativirandi. Harim indarihitihita mum ñata, mum kuvirimindan. Kamata mīkwiri pañundu kwirandi yivupihavimindan vamba mañindarimara. **26** Nari kava niñiniñ ñgamara. Nuri ñaña mangurindu. Nañga nuri ñaña kayivata taviyi man-damandu. Hara nariñandi Nava nuñandi pihuyi kindi hama nguhili ñandu. Harim nari kavanji tarativirandara. **27** Kru kira hañindu muvat miñga piri niñi sīhinda muhiriñ simbiri avinzirisirivi kiyihiyi vanarim indarimitandi. Hara nuñandi indarimit kandihha anditi arumari hiriñ kiyih i vaha. Maniñga nzikwisikwi. **28** Kamataharim mumirim mīkwiririm indarihitihitindara. Sumi niñiniñ ñgamara, nuri simbira tikatika mamiñandu. Nañga nuri mīkwiri manzivirindu. **29** Hara yi nariñ ambin, kuha aru miku Solomon mīkwiri avivi tamandi. Hara sumi niñiniñ Solomonindu mīkwiri avivi kandihañiniñ tarativirandu. **30** Musi tipanzimasima niñiniñ kuyu. Hara amu kru tavihavarata ahumira aruyi kavarimandiyu. Tipa kanimata niñiniñ Got nariñ kanzi miñayahuramandi. Kamataharim nimata nimbu ñgamara. Got nariñ ndahara kanzi miñayahuramirimandi. Nari kru indarimançaramañgara vana sukisimbiri nañga ñiniñ. **31** Kamataharim indarihitihita nimavata mañambamara. Mum ñata mum kuvirimindan. Nañga muhimiyi kwirandi yivupihavimindan vata mañambamara. **32** Gotiñ mañgandu hanjiniñ muhimimuhim kanjiniñ sihananja ñgimindan vata puhibandu. Hara nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama, muhimimuhimirim kirivitindara hanjiniñ ñgandi. **33** Hara kimangima him andirimandira ha nimata. Nari Gotindu tiwiyi taya kiyihiyirim indarimara. Kamata avi vana taya miñahandamara. Kamatira nariñ muhimimuhim kandihañiniñ ndahara ñgurimandi. **34** Kamataharim muhimimuhim vana amu yivurahirimandrim mañindarimitamara. Pimi amundu hanjandihin amu hivindu. Pimi musindu hanjandihin musi hivindu, vami.

7

Kru muñiniñindu vanarim mañgatiñgirumara (Luk 6.37-38 nañga, 6.41-42)

1 Jisas sīhinda ambami, Nari kru muñiniñindu vana ñgata ñgatiñgiruta ndañiniñ ñamba ñiniñ vata mañambamara. Kamavitira nariñ Got sīhwimaña musa andirimandi. **2** Nari kru muñiniñ ñgatiñgirundara maña, Got ndahara nariñ ñgatiñgurimandi. Kamata nuriñ muhimimuhim musa andara maña, nariñ ndahara kimbí andirimandi. **3** Mumindih i nasindu tamingga hañi ayiwirsí sukayıpu ha ñgata ambandana. Hara nandi tamingga hañi ahusingga aru hanjandihinirim mañindarindana. **4** Nandi tamingga hañi ahusingga ha kitihiti, mumirim yasi nandi tamingga hañi ayiwirsí ha tihuyikiritini vamba ambirimana. **5** Na kuyusihirimbihapiha miñga. Ati ahusingga nandi taminggañi ha wiña miñata kavara. Kamata tihiramañgarata sīhinda nasindu tamingga hañi ayiwirisiyipu kiyimandi hanjandihin ñgamañgarata tihuyikira. **6** Muhimimuhim Gotirim yihiramandu hanjiniñ miñgata upiriñ mañgumara. Nariñ

6:25 Sng 55.22 nañga, Fl 4.6 nañga, 1 Ti 6.6-8 nañga, Hi 13.5 nañga, 1 Pi 5.7 **6:26** Jop 38.41 nañga, Sng 147.9 nañga, Mt 10.29-31 nañga, Lu 12.6-7 nañga, 12.24 **6:29** 1 Kin 10.4-7 nañga, 2 Sto 9.3-6 **6:32** Mt 6.8 **6:33** 1 Kin 3.13-14 nañga, Sng 37.4 nañga, 37.25 nañga, Ro 14.17

6:34 Kis 16.4 nañga, 16.19 nañga, Mt 6.11 **7:1** Lu 6.37 nañga, Ro 2.1 nañga, 1 Ko 4.3-5 nañga, Je 4.11-12 **7:2** Mk 4.24 **7:3** Lu 6.41-42 **7:6** Mt 10.14

an̄ga kimiruramata situmandih. Nañga nariñandi minza avivi han̄in̄iñ sambarim mañgavaramara. Kamatiranda tandayı taya tañgumiñgutumandih, vami.

Kitihuta miñimana

(Luk 11.9-13)

⁷ Jisas sihinda ambami, Got nañga kuyundavarata nuñ kitiwitira nariñ muhimimuhim ñgurimandi. Kamata muhimimuhim puhiravuhiraramata ñgimandira. Kamata tavi kindin̄jari yivuyivuramitira nariñambirim Got kindin̄jari pihirimandi. ⁸ Harim kru Gotiñ kitihundu han̄in̄iñ muhimimuhim miñandu. Kamata muhimimuhimirim puhiravuhiraramandu han̄in̄iñ ñgandu. Nañga tavi kindin̄jari yivuyivuramandu han̄in̄iñrim Got kindin̄jariha pihirindi. ⁹ Kira niñindu muvat miñgandu niñi, niñuvan mavatimbarim kitiwiti niñuva nuñ timba ñguhi vaha. Maniñganzikwi. ¹⁰ Nañga nuñandi niñi niñuvan asarim kitiwiti tau ñguhi vaha. Maniñganzikwi. ¹¹ Niñuvanin nari ñamba vana sambı andara. Hara nariñandi niñisim̄iñ avihimiñgim ñgurim mavindamandara. Kamataharim ñgamara. Nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama nañga kuyundavaritira, muhimimuhim avihimiñgim ñgurim kinzihinzitirimandi. ¹² Muhimimuhim vana nariñ kru muñin̄iñ andimu vata piri tamirimandira ha, sihwimaña musa kru muñin̄iñ ndahara andimara. Kanimata vana niñandihin Gotindu tikitika kuyundi kuyu sapa. Nañga kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara han̄in̄iñindu kuyuyindu kuyu sapa, vami.

Nari kindin̄jari kiñginayi indihumara

(Luk 13.24)

¹³ Jisas sihinda ambami, Nari kwimbisiki suksimbiri hañi umara. Piñu yiwarayiwara hañi uhuhundu kwimbı ha aru. Nañga piñu kandıhañi uhuhu kwimbı ha patı. Harim krunavundi sambı kwimbı kandıhañi undu. ¹⁴ Hara piñu sihañgiyihiyindu kwimbisiki hañandihin sukisimbiri sikwi. Nañga kwimbisiki kandıhañi uhuhurim aviri tamahana. Kamataharim krunavundi miñgiyavatıvat taya kwimbisiki kandıha ñgata kandıhañi undu, vami.

Kuyusihiri nañga ñiniñirim tamiñga nañga kindamara

(Luk 6.43-44 nañga, 13.25-27)

¹⁵ Jisas sihinda nimavami, Kru muvıra kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara ñiniñ vamba ambirimandiyu. Harim tamiñga nañga kindamara. Nuri kuyusihiranzıra nariñ kuyu avivi ambavarimandiyu. Hara nariñandi indarimit hambu miñawinikwinitirim andirimandiyu. Kandıhamata han̄in̄iñ upıri sanara maña sipsip viña tarınguramata ariñi uta sipsip mu miñahandımındañ vata andındu. ¹⁶ Nuri andirimandiyu musa ha ñgata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara ñiniñ vamba ambandu, vamba ambirimandira. Kru wain kiris miñirim siki punzi nañgañi uta

7:7 Jer 29.13-14 nañga, Mk 11.24 nañga, Lu 11.9-10 nañga, Jo 14.13-14 nañga, 15.7 nañga, 15.16 nañga, 16.23-24 nañga, Je 1.5 nañga, 1 Jo 3.22 **7:8** Snd 8.17 nañga, Jer 29.12-13 nañga, Lu 11.10 nañga, Je 1.5 nañga, 1 Jo 3.22-23 nañga, 5.14-15 **7:9** Lu 11.11 **7:11** Lu 11.13 nañga, Je 1.17

7:12 Mt 22.39-40 nañga, Lu 6.31 nañga, Ro 13.8-10 nañga, Ga 5.14 nañga, 1 Ti 1.5 **7:13** Lu 13.24 nañga, Jo 10.7-9 nañga, Si 14.22 **7:15** Ese 22.27 nañga, Mt 24.4 nañga, 24.24 nañga, Mk 13.22 nañga, Lu 6.26 nañga, Si 20.29 nañga, 2 Pi 2.1 nañga, 1 Jo 4.1 **7:16** Mt 7.20 nañga, 12.33 nañga, Lu 6.43-44 nañga, Ga 5.19-22 nañga, Je 3.12

mamiñandu, nañga kru ahu fik kiris miñirim tipa sihivi nañgañi uta mamiñandu. ¹⁷ Kamata maña sihananja ahu avivi hañinij kandi avivi tamandu. Ahu ñamba hañinij kandi ñamba tamandu. ¹⁸ Ahi avi hañinij kandi ñamba mandamandu. Ahi ñamba hañinij kandi avi mandamandu. ¹⁹ Sihananja ahu kandi avi mandamandu hañinij tahiravarandu. Kamata ahumirayi kavarahu tumbirundu. ²⁰ Kamataharim nuri andirimandiyu vana hambu taya ñgata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara ñinij vamba ambandu, vamba ambirimandira. ²¹ Krunavundi sambi sañinañga yan ambandu, Aru miñga, Aru miñga, vamba ambandu. Hara krunavundi kandihañinij Gotindu tiwiyi mañgiyimandiyu. Kru Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hamandu kuyu taya miñahandirimandi hama, Yavandakindu tiwiyi kiyimandi. ²² Got kuyu miñasirivirimandi hivi hañi, krunavundi sambi yambirim nimavamba ambirimandiyu. Aru miñga nandi ñimbiyi ara Gotindu kuyu miñata ambavarandarinj. Nañga nandi ñimbiyi taya ara sundi ñamba piñguvarata muhimumuñi nzihî sihírandarinj, vamba ambirimandiyu. ²³ Kamavitu kandihivi hañi nuriñ yi kuyu kimbañi ambiriman. Yi narin mañgahandandin. Nari ñamba vana andindara. Harim yi kin niñi mikitamamara, vamba ambiriman, vami.

*Tavi arikita tihutihundu vana
(Luk 6.47-49)*

²⁴ Jisas sihinda ambami, Kru yandi kuyu indarita miñahandandi hama, kru indarimit avi nañga miñga nuñandi tavi timba himbañi tihundi maña miñga. ²⁵ Kumba kayivata miñguta timba parapara aru ha ñgandi. Kamata timba himba hañi tavi tipi hañinij tararamandi. Kamataharim, kuku miñgata kukuwiri tañgundi, nañga wini tikatika pandi. Kamata miñañangirahi ndahara tavi kandiha mamingata yivundi. ²⁶ Hara kru yandi kuyu indarita mamiñahandandi hama, kru indarimit avi maniman miñga nuñandi tavi kasiyi tihundi maña miñga. ²⁷ Kamatihi wini pandi. Nañga kuku miñgandi. Kamata kukuwiri tanguta tavi ha miñañangirahi sikwitaya miñgata yivundi, vami. ²⁸⁻²⁹ Jisas kandi kuyu niñinij, tikatika kuyunu mirimba nañga hañinij kuyu ñgundu maña mañgumi. Maninga. Nuriñ kru ñimbi nañga hama kuyu ñgumañandimi. Kamatihi krunavundinj maviyahavarami.

8

*Jisas kru kandi lepra nañga miñgan miñavindamami
(Mak 1.40-44 nañga, Luk 5.12-14)*

¹ Jisas apu ha mitata miñguhi krunavundi sambi nu nañga umu.*
² Kamatihi kru kandi lepra nañga miñga Jisas kiyimiyi payimi. Kamata tanda mikwimikwinita ambami, Aru miñga. Nañ piriti nda

7:17 Jer 11.19 **7:18** Lu 6.43 **7:19** Mt 3.10 nañga, Lu 3.9 nañga, Jo 15.2 nañga, 15.6 **7:20**
Mt 12.33 **7:21** Hos 8.2 nañga, Mt 21.31 nañga, Lu 6.46 nañga, Si 19.13 nañga, Ro 2.13 nañga, Je
1.22 nañga, 1.25 **7:22** 1 Ko 13.2 **7:23** Sng 6.8 nañga, Mt 10.33 nañga, 13.41-42 nañga, 25.12
nañga, 25.41 nañga, Lu 13.25-27 nañga, 2 Ti 2.19 **7:24** Lu 6.47-48 **7:28-29** Mk 1.22 nañga, Lu
4.32 nañga, Jo 7.46 * **8:1** Kuyu Matyu 5.2yi kiyiha ñgamara. **8:2** Mt 9.18 nañga, Mk 1.40-44
nañga, Lu 5.12-14 nañga, Si 10.25

yan miñavindamina Gotindu tamiñgañgimbañi ñañirandihin, vami.*
3 Kamavahi Jisas kumandamata kru kandihaman̄ ambami, Yi pirikini. Harim na Gotindu tamiñgañi himbañi ñañirandi, vami. Kamavahi sarirwayi ñandi kandi lepra ha yiwarahi kru hama ñañirandimi.*
4 Kamata Jisas nuñ karikarita ambami, Uta kru mumiñgañ nañ yivurahi vana nirim mañambavarahanda. Uta kwirandimbisa nandi ha Gotin̄ kiraññguhu hamañ isihurama. Kamata Mosesindu tikatika kuyu miñahandata, Gotin̄ kiraññguhu him ñgu. Kamatina Gotin̄ kiraññguhu hama kiraññgum. Kamatina kru muñin̄ ñgata ambirimandiyu, Kandi lepra ha yiware, vamba ambirimandiyu, vami.

*Sañganzarandu arumiku miñga Jisasirim indarimançgarami
(Luk 7.1-10)*

5 Jisas piñu aru Kaperneam indihuhi Romindu 100 sañganzarandu arumiku muhama pata Jisasin̄ ambasihisihita nimavami, **6** Aru miñga, yandi simbirakara hama kandikimuhi kuma tanda kimuramata uhi kañinda aru kavuta taviyi karihata kiyi, vami. **7** Kamavahi Jisas nuñ ambami, Uta miñavindamitín avindirimandí, vami.* **8** Jisas kamavahi, sañganzarandu arumiku hama ambami, Aru miñga, yi avi miñganzikwi ma, harim yandi taviyi mañu. Hara, kuyu taya ambina simbirakara yandi hama avindimi. **9** Yi kanimavin ha nimata, yindahara kru ñimbi nañga hañin̄ karatamahu nuriñandi tiwiyi kindin. Yandi sañganzara hañin̄ yandi tiwiyi kindu. Kamataharim muhamarim uhu vamba ambahin, undi. Pañi vamba ambahin, pandi. Ara yandi simbirakarañ uta kañgim simbira miña vamba ambahin, uta miñandi, vami. **10** Kamavahi Jisas kuyu kandiha indaríhi mavimbindirami. Kamata kru nu nañga kindamu hañin̄irim ambami, Nariñ yi kandi ambin, Israel hatindu kru muvatiñ ñgahin kru nimandu indarimançgaramañgara vana maña mañgindi. **11** Nariñ yinda ambin, krunavundi sambí pirivisa ina yahayaha nañga ina miñgumiñgugu mitata pata, Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. Kamata Abraham, Aisak, Jekop nañga minzita ñirimandiyu. **12** Hara krunavundi kuha nunjandi tiwiyi kiyihiyi hañirim kiyimandiyu vata yihiramami hañin̄, Got kavariti tapira kiviminqwi humba ndambu indihuta kiyimandiyu. Piñu kiviminqwi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vami. **13** Kamata Jisas sañganzarandu arumiku haman̄ ambami, Tihunda uhu. Unana indarimitana vana ha yivuraham, vami. Kamatihi kandihirivi hañindaya sañganzarandu aru miku hamandu simbirasara hama avindimi.

* **8:2** Juda hatindu tikatika kuyu ambami, Krunavundi kandi lepra nañga hañin̄ Gotindu tamiñgañgimbañi ñiñi nañga ñiñi kindu. Ara ñgahi kandi lepra ha yiwarahi uta kiraññguhu hañin̄ ñgandu. Kamatihi kiraññguhu hañin̄ ñgahu kandi lepra ha siñgundihi ambandu, Krunavundi niñiniñ Gotindu tamiñgañgimbañi ñañira yivurahayu, vamba ambandu, vami. Wok Pris 13 nañga 14yi ñgamara. * **8:3** Juda hatindu tikatika kuyu muha ambami, Kandi lepra nañga miñgandu kwirandimbisiyi timbusarata ndahara Gotindu tamiñgañgimbañi ñiñindirimana, vami. Jisas kru kandihamandu kwirandi hañi kuma tamami. Hara Jisas ñiñi mandimi. Kru haman̄ miñavindamami. Kamatihi kandi lepra ha yiwarahi avindimi. **8:4** Wkp 14.1-32 nañga, Mt 9.30 nañga, Mk 5.43 nañga, 7.36 nañga, Lu 5.14 nañga, 17.14 **8:5** Jo 4.47 * **8:7** Juda hati Gotindu tamiñgañgimbañi ñiñintirin̄ima vata krunzapa muñin̄indu taviyi mañjundu. Kandi kuyu niñandihin Simbirasara 10.28yi kiyiha ñgimandira. Hara Jisas kuyu kandihajandihin miñjata maviñi mandamami. Yi Romindu kru hamandu taviyi urimani vata umi. **8:10** Mt 15.28 **8:11** Sng 107.3 nañga, Lu 13.29 **8:12** Mt 13.42 nañga, 21.43 nañga, 22.13 nañga, 25.30 nañga, Lu 13.28 nañga, 2 Pi 2.17 nañga, Ju 1.13

*Jisas Pita nimburu niñumindakiñ miñavindamami
(Mak 1.29-31 nañga, Luk 4.38-39)*

¹⁴ Jisas Pitandu tavyiñ indihuta ñgahi Pita nimburu niñumindaki kandikimuhi nuñandi kwirandı ha ahupimbı maña kiyihi, karihata kiyimi. ¹⁵ Kamatihi, Jisas kandihajambindu kumañi miñasarahi sikkitaya avindimi. Kamata yahata Jisasirim ñaña siwitamami.

*Jisas krunavundi sambı miñavindamami
(Mak 1.32-34 nañga, Luk 4.40-41)*

¹⁶ Kamata ina miñgurim andihitihi, krunavundi sambı sundi ñamba arinqumu hanjinin timbu havuta Jisas kiyimiyi payimu. Kamatihi, sundi ñamba hanjinin ambahi krunavundi kandihajiniñ tihibitata umu. Kamata krunavundi sambı kandi nañga hanjinin miñavindamami. ¹⁷ Kanimata musa niñandihinirim, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miñata ambavarvara Aisaia ambami, Muhimimuhim kandi arinqandini, nuñambi miñata piñguvarimandi, vami. Kamata harim Got ambami kuyu hanjandihin Jisas andihi kandisikwisiwkı yivurahami.

*Jisas nuñandi vana miñahandahanda vanarim ambami
(Luk 9.57-60)*

¹⁸ Jisas ñgahi krunavundi sambı kiyimi hañi tihi ruhu nuñandi simbirasarañ ambami, Nari nañga indu timukari ndambu indiwimi, vami. ¹⁹ Kamavahi tikatika kuyundu mirimba nañga muhama pata Jisasiñ nimavamba ambami, Ahusiki, na mupihu mupihuyi unandahara, yi nanañga urimanı, vami. ²⁰ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Upiri sañarandu upi ha piriñumbañi kindi. Nañga kava ndahara ñiñgi nañga ñiñin. Hara Krundu Ñiñi hamandu karihahariha upi mañgindi, vami. ²¹ Kamavahi simbirasara muhama Jisasiñ ambami, Aru miñga. Mitina uta yavandakin tuñgiñi tamitin wiña, vami. ²² Kamavahi nuñ Jisas ambami, Kru kimuhimu hanjinin nurinjambira tuñgiñi tamamu. Pata yi nañga kinda, vami.

*Jisas ambahi winiñgasa aru siñgundimi
(Mak 4.36-41 nañga, Luk 8.22-25)*

²³ Kamata Jisas kupik hañi minzihi, nuñandi simbirasara hanjinin ndahara minzita, umu. ²⁴ Uta indu piriñimbiriñ kiyuhu, wini aru pata ihimbirahi kuku kupik hañi indihuramata miña siñgirim andimi. Kamatihi Jisas akwarihata kiyimi. ²⁵ Kamatihi Jisasiñ miñahimiruta ambamu, Aru miñga, kwimitirinjimandihi arin ñgurama, vamu. ²⁶ Kamavahu Jisas ambami, Nari kru indarimañgararamangara vana suki simbirı nañga ñiñin. Mumirim piñitura, vami. Kamavata yahata wini ha ambahimuhi wini ha siñgundidihi, kuku sakiri handara mitami. ²⁷ Kamatihi indarihitihitita ambamu, Kru kanima pamata miñga. Harim wini nuñandi kuyu indarih, kuku aviñam kiyi, vamu.

*Sundi ñamba piñguvarami
(Mak 5.1-17 nañga, Luk 8.26-37)*

²⁸ Jisas uta indu Galili timukari, piriñisa piñu Gadara hati nduvu yivurahami. Kamatihi kru arikimbat sundi ñamba sambı arinqumu hanjinin, kru kimuhuhu tamandu upi virañi kita pata nuñ ñgamu. Arikimbat kandihajiniñ krunavundin yivuvarandu. Harim kwimbi

8:14 Mk 1.29-34 nañga, Lu 4.38-41 nañga, 1 Ko 9.5 **8:16** Mk 1.32 nañga, Lu 4.40-41 **8:17** Ais 53.4 nañga, 1 Pi 2.24 **8:19** Lu 9.57-58 **8:20** 2 Ko 8.9 **8:21** 1 Kin 19.20 nañga, Lu 9.59-60 **8:24** Sng 4.8 **8:26** Sng 65.7 nañga, 89.9 nañga, 107.29 nañga, Mt 14.31 nañga, 16.8 **8:28** Mk 5.1-2 nañga, Lu 8.26-27

kandīhañi mañgindandu. ²⁹ Arīkimbat nīmavamba avangaramu, Na Gotindu Ñīji, arīj mumindirimana. Got arīj pīsingarīmandi hīvi ha kwīsi. Hara arīj pīsingarīm pana, vamu. ³⁰ Sambanzivi sambi kutañimari kiñiñgiñi, ñata kiyimu. ³¹ Harim sundi ñamba hañiniñ Jisasñ añañgarata nīmavamu, Arīj piñguvarata ñgata, mitīna uta sambanzivi ndañiniñindu kwirandi humbañi miñguramī, vamu. ³² Kamavahu Jisas ambami, Umara, vami. Kamavahi sundi ñamba hañiniñ kru arīkimbatin mitata uta sambanzivi hañiniñindu kwirandiñi indihuramamu. Kamatihu sambanzivi kandīhañiniñ sihananja tivaramata ñamba humba muyi miñgumu. Miñguta kuku ñata kīmumbīramu. ³³ Kamatihu kru samba karatamandu hañiniñ ñgata tivaramamu. Kamata pīhu aru hañi yīvurahata, krunavundi muhimimuhim yīvurahamirī ambavaramu. Nañga, kru arīkimbat sundi ñamba arīngumu hañiniñ, Jisas sundi ñamba hañiniñ piñguvarahi ñgamurim ndahara ambavaramu. ³⁴ Kamatihu sihananja krunavundi pīhu kandīhañi ñgati Jisas kiyimiyi payimu. Pata Jisasñ, añañgarançara arījandi pīrivisa niñandihin mitata uhu vamba ambamu.

9

*Jisas kru kuma tanda kimumi miñgañ miñjavindamami
(Mak 2.1-12 nañga, Luk 5.17-26)*

¹ Kamata Jisas kupik muhañi minzīta indu timukari aنجa indihuta, nuñandi pīhuyi yīvurahami.* ² Kamatihu kru mumiñga kuma tanda atinda kimumi miñgañ, pinayi kavuta pata Jisas kiyimi arīhañi tamahu karihata kiyimi. Kamatihu Jisas ñgahi kru hañiniñ nuñirim indarimañgarahu ñgata kandi nañga hamañ ambami, Yandi ñiñi tīkatikata kiñi. Ñamba vanavana andindana hañiniñ kuñgi kuyivin, vami. ³ Kamavahu kru tīkatika kuyundu mirimba nañga muvíra yahata nuriñambi masamasa kuyundavarambara Jisasirim nīmavamu, Kru nīma Gotindu upi miñata kuyu kanimata nī ambi, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriñandi indarimit hambu ñgata nīmavami, Mumindihī indarimit ñamba hañiniñ nariñandi maviñi kiyi. ⁵ Yi kru nīmarim nandi ñamba vanavana hañiniñ kuñgi kuyivin virim avirimandamahin. Nañga yahamirata kindavara virim ndahara avirimandamahin. ⁶ Nīmata nīmbu indarimara. Krundu Ñiñi hama pīri nīñi nu ñimbi nañga miñga. Kamataharim ñamba vanavanandu kuñgi kuyivahi, vami. Kamavata Jisas kru kuma tanda kimuhimu hamañ tīhiratuta ñgata ambami, Yahamirata nandi pīna ha miñata nandi taviyi uhu, vami. ⁷ Kamavahu kru hama yahamirata nuñandi taviyi umi. ⁸ Kamatihu, kruñ Got tīkatika nañga ñimbi ñgumiha ñgata piñitumu. Kamata krunavundi Gotindu ñimbi tīhuyahamu.

*Jisas Matyuñ uraramami
(Mak 2.13-17 nañga, Luk 5.27-32)*

⁹ Jisas uta kru mumiñgañ ñgami. Nuñandi ñimbi Matyu. Gavaman ndamarim tīmbahiris miñandu taviyi minzīta kiyimi. Kamatihu Jisas nuñ ambami, Na yi nañga pañi, vami. Kamavahi Matyu yahamirata nu nañga umi. ¹⁰ Kamata muhiviyi, Jisas nañga nuñandi simbirasara

^{8:29} Mk 1.24 nañga, Lu 4.34 nañga, 4.41 * ^{9:1} Kandihirivi hañi Jisasindu pīhu ha, pīhu aru Kaperneam. Matyu 4.13yi ñgamara. ^{9:2} Mt 8.10 nañga, Mk 2.3-5 nañga, Lu 5.18-20 ^{9:4} Sng 94.11 nañga, Mt 12.25 nañga, Lu 6.8 nañga, 9.47 nañga, Jo 2.25 ^{9:5} Mk 2.5 nañga, 2.9 nañga, Lu 5.20 nañga, 7.48 ^{9:6} Jo 5.8 nañga, 17.2 ^{9:10} Lu 15.1-2

hañinij, Matyundu tavyi kru gavaman ndamarim timbahiris miñjamiña hañinij nañga, kru muvíra ñamba vanavana andindu hañinij nañga kihiri minzita ñamu.* **11** Kamatihi Farisi hañinij ñgata, Jisasindu simbirasarañ kitihuta nímvamu, Mumindíhi kru gavaman ndamarim timbahiris miñjamiña ndanjinij, nañga kru muvíra ñamba vanavana andindu ndanjinij, siwimañamas ñamata nariñandi ahusiki ndama nañga kihiri ñandu, vamu.* **12** Kamavahu Jisas indarita ambami, Kru kandi maniman hañinij uki kahahaha miñga kindiyi mañjundu. Kru kandi nañga hañinij ndaya uki kahahaha miñga kindiyi undu. **13** Got ambami, Nari yañ sañinañga kirañingundararim pirímandamandin. Hara muñjinij sihingamara vata pirítamamañgarandin, vamba ambami, vami. Kamavata Jisas sihinda ambami, Harím nari uta kuyu kaniñandihinirim indarimitata ñgamara. Yi tititaya kiyihiyi hañinij uraramirim mam bayimin. Yi ñamba vanavana andindu hañinij uraramirim payimin, vami.

*Jisas ñaña itihañaña vanarim ambavarami
(Mak 2.18-22 nañga, Luk 5.33-39)*

14 Kanditiwimi hañi Jonindu simbirasara hañinij pata Jisasiñ kitihuta nímvamu, Mumindíhi ara nañga Farisi ñaña itihañaharinj nandi simbirasara hañinij ñaña mañtihañandu, vamu. **15** Kamavahu Jisas ambami, Kru mumiñga navundi uririm andindi. Kamata nuñandi kru mindu hañinij nañga kiyihiri nuñambirim indarihu mavindíhi mañiriñandu. Kiyihandata kru muñjinij kru kandihamañ timbuta muvu undu. Kamatihi nuñandi kru mindu hañinij niñambirim indarihu mavindíhi ñaña itihañandu. **16** Siwimañanda, kru mumiñga mikwiri kihí siñga miñata, kwirandi yivupihavihavi atindu sihirasihira humbañi yivuvihita manzivirindi. Kandihamata musa andita, kwirandi yivupihavihavi atindu ha ñímburindi. Kamatihi mikwiri kihí siñga kumba yivuvihita sivirindi hañandihin uta sukiyiputindi. Kamata mikwiri kihí siñga ha andihí kwirandi yivupihavihavi atindu ha sihírata kumba ha sihinda arutimañgarandi. **17** Kru mumiñga wain kihí ñandi meme visa atinduyi mañgapirandi. Kamatihi meme visa ha pirihuhi wain ha piriyi miñgaramandi. Kamatihi meme visa handahara ñambatindi. Kamataharim wain kihí, meme visa kihiyi kapirandi. Kamatihi aríkingim avindaya kindu.*

*Ñiñi miñahimiruta muñambij miñavindamami
(Mak 5.22-43 nañga, Luk 8.41-56)*

* **9:10** Añgwimikiyi niñandihin ninimbahandu tavyi sikwi ñata kiyimuvu avindamata mañambami. Kru sambi Matyundu tavyi vaha vamba indarimitamu. Kanijandihin Mak 2.15yi ñgamara. Hara kru muvíra Jisasindu tavyi vamba indarimitamu. **9:11** Mt 11.19 nañga, Mk 2.16 nañga, Lu 5.30 nañga, 19.7 * **9:11** Farisi tikatika kuyu sambi miñahandandu. Kamataharim nímta indarindu. Kru tikatika kuyu kaniñiniñ mamiñahandandu hañinij ñamba vana andindu. Kamataharim nuri Gotindu tamíngangimbañi ñiñi nañga kindu. Juda hati kru Rom hati nañga kindu hañinij Gotindu tamíngangimbañi ñiñi nañga kindu. Nañga Juda hati kru Romindu gavaman ndamarim timbahiris miñjandu hañinij ndahara Gotindu tamíngangimbañi ñiñi nañga kindu. **9:12** Mk 2.17 nañga, Lu 5.31 * **9:13** Hos 6.6 nañga, Mt 12.7 nañga, Mk 2.17 nañga, Lu 5.32 nañga, 1 Ti 1.15 * **9:14** Lu 18.12 * **9:15** Jo 3.29 * **9:17** Juda meme yivuta nuñandi pisa ha miñata sivirihu meme visa ha uta kuku tihitihu vuñgi aru maña yivurahahi wain kapirandu. Wain kihí meme visa kandiháñi tamata mitahu kutamarí kita uta wain avindita akindindi. Kandihirivi hañi wain ha kihata meme visa atindu paña hañandihin anditi kundirahi.

¹⁸ Jisas Jonindu simbirasara hañinij ambavarahihi, aru miku mumingga pata Jisasindu tandanzapayi tanda mikwimikwinita ambami, Yandi navundi ha tihura kwimi. Hara pata uta miñasarina anja yahamiram, vami. ¹⁹ Kamavahi Jisas yahamirata kru kandihama nañga uhi, nuñandi simbirasara hañinij ndahara nu nañga kihiri umu. ²⁰⁻²¹ Kamatihi navundi 12 simbi sikwi ñangwi yivukuvita kindi ñambí nuñambi ambami, Nuñandi mikwiri kuta niñi ñapiruvu kumandamata timbusarata ndahara avindirim, vami. Kamavata Jisasindu kutivu arîhañi pata kumandamata nuñandi mikwiri kuta hañi timbusarami. ²² Kamatihi Jisas kimiruramata ñgata nîmavami, Yandi niñi tikatikata kiñi. Na yanirim indarimançgarana harim avindi, vami. Kamavahi navundi hañambi kandihirivi hañi sikwitaya avindimi. ²³ Kamatihi Jisas uta aru miku hamandu taviyi yivurahata ñgahi krunavundi kambirihata kiyimu. Kru hañinij pikî timihuruhuhu, krunavundi pirindim aru tamata kiyimu. ²⁴ Kamatihi Jisas nuriñ ambami, Mikitamata umara. Navundiyipu ni mañgwimi. San karihata kiyi, vami. Kamavahi nun irimindihimu. ²⁵ Kamatihura nuriñ piñguvarahi tapirañi pindihamu. Kamata Jisas indihuta navundi ñañira hanjambindu kuma hañi miñahandahi yahamirami. ²⁶ Kandihamatimi hañindu vana ha pîrivisa kandihañindu pihu muvumuvu panzañgarami.

Tamiñga ñumi arîkimbatij miñavindamami

²⁷ Kamata Jisas kandi pihu ha mitata umi. Kamatihi tamiñga ñumi arîkimbat Jisas uhihi sihindi uta nîmavamu, Devit niñuñiñgi, avinda vaha arîñ sihingahana, vamu.* ²⁸ Kamavahu Jisas taviyi indihuhi, kru arîkimbat tamiñga ñumi hañinij Jisas kiyimiyi payimu. Kamatihi nuriñ kitihuta nîmavami, Yi andirim vana niñandihinirim nari indarimançgarara vaha, vami. Kamavahi arîkimbat ambamu, Kandi Aru miñga, ara indarimançgarariñ, vamu. ²⁹ Kamavahu Jisas nuriñandi tamiñga hañi miñasarata ambami, Nari yambirim indarimançgarara, harim ambara maña nariñ yivuraham, vami. ³⁰ Kamatihi arîkimbatindu tamiñga ha taruvihirimi. Kamatihi Jisas arîkimbatij tikatika kuyu ñguta nîmavami, Nimata musa andihin ñgara nirim uta muñinij manjambavaramara, vami. ³¹ Hara arîkimbat uta krunavundi pîrivisa kandihañi hatiñ Jisas avi vana andimi hañandihinirim ambavaramu.

Marnguyundavarvara miñgan miñavindamami

³² Kamata kru arîkimbat uhuhu, krunavundi kru sundi ñamba arînguhi mika pîmitihi mañguyundavarandi hamañ, Jisas kiyimiyi timbuta payimu. ³³ Kamatihi Jisas sundi ñamba ha piñguvarahi kuyundavarami. Kamatihi ñgata krunavundi sihananga indarîhitihitita ambamu, Kuha Israel pîrivisayi mayivurahandi vana yivurahi, vamu. ³⁴ Kamavahura Farisi ambamu, Nun sundi ñambandu aru miku hama tikatika ñguhi sundi ñamba hañinij piñguvarandi, vamu.

Jisas nuñandi simbirasaranj simbira ñgumi

(Sapta 9.35—10.42)

9:18 Mk 5.22 nañga, Lu 8.41-42 **9:20-21** Mt 14.36 nañga, Mk 5.25 nañga, Lu 8.43 **9:24** Jo 11.11

9:27 Mt 15.22 nañga, 20.29-34 * **9:27** Juda hati ñgandu, Kru Got krunavundi nuñandiñ anja miñimandi vata yiñramami hama, Aru miku Devitindu krunzapayindu miñga yivurahimandi, vandu. Tamiñga ñumi arîkimbat Jisasirim nimata indarimançgaramu, Kru kanimaram ndîhi Israel hati taviramu, vamu. Kamataharim arîkimbat Jisasij ambamu, Devit niñuñiñgi, vamu. **9:29** Mt 8.13 **9:30** Mt 8.4 **9:32** Mt 12.22 **9:33** Mk 2.12 **9:34** Mt 10.25 nañga, 12.24 nañga, Mk 3.22 nañga, Lu 11.15

Jisas krunavundiŋ ŋgahi mavindimi

³⁵ Jisas pihu aruru naŋga pihu suksirambi sihanaŋgayi kindami. Kamata krunavundiŋ Got naŋga kuyundavarvara tavihumba nurinjandiyi nurinj ambaramami. Kamatindi kuyu avivi Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Kamatindi kru muhimimuhim kandi naŋga haŋjininj miŋavindamami. ³⁶ Kamata krunavundi sambi ŋgahi indarihu timindimindih i ŋamba sikwi kita sipsip kara maniman i haŋjininj kindu maña kiyimu. Kamatihi nuŋ mavinzaŋinzaŋinidimi. ³⁷ Kamatihi Jisas nuŋandi simbirasara haŋjininj ambami, Kivayi ŋaňa sambi minditi. Hara krunavundi ŋaňa yivutihiruramarama haŋjininj maŋgiyu. ³⁸ Kamataharim kiva niŋuva hama naŋga kuyundavarata kitihumara. Kamatira simbirasaraŋ simbiti uta nuŋandi ŋaňa haŋjininj yivutihirumu, vami.

10

12 simbirasara haŋjininjindu ŋimbi

(Mak 3.13-19 naŋga, Luk 6.12-16)

¹ Jisas nuŋandi 12 simbirasara haŋjininj ambahi payihu ambami, Yi nariŋ yihiramamin. Harim uta sundi ŋamba haŋjininj piŋguvarata, krunavundi muhimimuhim kandi naŋga haŋjininj miŋavindamamara. ² Simbirasara kandihajininiŋindu ŋimbi haŋjininj nimata, kimangima hama Saimon, mu ŋimbi nuŋandi Pita, muhama niŋura Andru. Naŋga Jems Sebedi ŋaninj naŋga niŋura Jon. ³ Muhama Filip, muhama Bartolomyu, muhama Tomas, muhama Matyu. Kandihama nu gavaman ndamarim timbahiris miŋaminja miŋga. Muhama Jems, Alfius ŋaninj. Muhama Tadius. ⁴ Muhama Saimon, Selot vat miŋga, imbi hama Judas Iskariot. Kandihama Jisasin kru ŋamba haŋjininjindu kumaňi tamirimandi. Kamati nuŋ ŋamba taŋgurimandiyu.

Jisas 12 simbirasaraŋ simbira ŋgumi

(Mak 6.7-13 naŋga, Luk 9.1-5)

⁵ Jisas kru 12 vat kandihajininj simbita nimavami, Krunavundi muvundumuvunu kinduyi maŋumara. Samariandu pihu aruruyi ndahara maŋindihumara.* ⁶ Nari sipsip Israel hatindu atinda yiwaremu haŋjininj ndaya kinduyi umara. ⁷ Uta nimavamba ambavaramara, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñindi ha, vamba ambamara. ⁸ Uta kandi naŋga haŋjininj miŋavindamata, kru kimumu haŋjininj anditira anga yahamiramu. Kamata kru kandi lepra naŋga haŋjininj anditira ŋaŋjiraŋgiyimu. Kamata sundi ŋamba haŋjininj piŋguvararama. Nariŋ simbira miŋaminjařim yihramin vana niŋandihin mut miŋata mamiŋara. Nari san miŋara. Harim nari uta krunavundiŋ ŋguramata, mut miŋaminjařim maŋambamara. ⁹ Nariŋandi paŋangarayı gol, timbahiris silva, naŋga kopa kimbarita maŋumara. ¹⁰ Uriim, nariŋandi paŋa, kwirandi yivupihavihavi arıkita, tandambisa, naŋga makirutim mamiŋamara. Kru simbira miŋandi haman̄ nuŋandi ŋaňa ha ŋgundu. ¹¹ Pihu aru muyi vaha, mana suksimbiri muyi vaha indihuta, pihu kandihani kru

9:35 Mt 4.23 naŋga, Mk 1.39 naŋga, Lu 4.44 **9:36** Nam 27.17 naŋga, 1 Kin 22.17 naŋga, 2 Sto 18.16 naŋga, Ese 34.5 naŋga, Sek 10.2 naŋga, Mt 14.14 naŋga, Mk 6.34 **9:37** Jo 4.35 **9:37** Lu 10.2

10:1 Mt 9.35 naŋga, Mk 3.13-15 naŋga, 6.7 naŋga, Lu 9.1 **10:5** Si 13.46 * **10:5** Matyundu aŋgwimikiyi kuyu kutaŋguta kumanzipi timu tiŋgiruramata ambavarami haŋindu muhanda ni. Kuyu kaniŋandihin Matyu 10.5-42yi kiyi. Jisasindu simbirasara krunavundiŋ Gotindu kuyu ambavaririmitu nurinj muhimimuhim vana yivurahirimandirim ambami. **10:6** Jer 50.6 naŋga, Mt 15.24 **10:7** Mt 3.2 naŋga, 4.17 naŋga, Lu 10.9-11 **10:7** Lu 10.4-12 **10:9** Lu 10.4

10:10 Nam 18.31 naŋga, Lu 10.7 naŋga, 1 Ko 9.14 naŋga, 1 Ti 5.18

avinzïkwïsïkwi naŋga tititaya kiyihiyi mïŋgaŋ ñgamara. Kamata kru kandïhama naŋgandaya kïta uta pihu kandïha mitamara. **12** Tavi muyi indihutangata, krunavundi tavi kandïhañindu ñinijirim kuyu avivi ñguta ambamara. Gotïndu mavïnam nari naŋga kiyim, vamba ambamara. **13** Kamatira tavi kandïhañindu krunavundi nariñirim kinzikitunçgata, nariñandi kuyu avi ha anditi mavïnamïni kiyimandiyu. Ara nariñirim kinzihinzi manditunçgata, Gotïŋ kititwïtira mavïnamïni kiyihiyi vana ha nuri naŋga maŋgiyimandi. **14** Kamata kru mumïŋga nariñ tavi nuŋandiyi timbuta maŋtutingata, naŋga nariñandi kuyu maŋjendaritingata, tavi vaha, mana pihi aru kandïha mitata urim nariñandi tanda hañi ayiwïrsi kiyimandi ha yïvuvaramara. Kamatira kru pihi aru kandïhañi ñgati ñgata ambirimandiyu, Ñamba vana andiharij nimata vana ni andiyu vamba ambirimandiyu.* **15** Yi nariñ kandi ambin, Got krunavundij ñgatinguriman vata yihiramami hïviyi hañi, krunavundi pihi kandïhañi hati pimi kavirimandiyu. Kamatu Sodom naŋga Gomora hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

*Muhimimuhim pimi vanavana yïvurahimandi
(Mak 13.9-13 naŋga, Luk 21.12-17)*

16 Jisas sihinda ambami, Ngara. Yi nariñ sipsip maña simbihin upiri saŋra ŋingiñi ura. Harim tau andindi maña andimara. Indarimançgaratara muhimimuhim vana ha andimara. Naŋga kava umari andindu maña andimara. Ñamba vanavana anditirim maŋjendarimara. **17** Kruŋ ñgamaŋgaramara. Nariñ kru Juda hatindu kuyu miŋasirivandu haŋjinjindu kumañi tamimandiyu. Kamata Got naŋga kuyundavarvara tavi nuriñandi nariñ piŋgirawisirimandiyu. **18** Nari yandi simbirasara ñiniñ. Harim nariñ gavaman ndama naŋga aru miku haŋjinj kiyuyi timbuta urimandiyu. Kamatu yandi kuyu avivi kru aruru haŋjinj naŋga krunavundi muvundumuvunu haŋjinj ndahara ambavaritira indarimandiyu. **19** Nariñ kru ñgatingirutinçgiru hama kiyiyi timbuta urimandiyu. Kamatu arin ambitungata mumvamba ambavarimindan, vata maŋjendarihitihitimara. Kanditiwimi hañi nariñandi indarimit hambu, Got nuŋambi ambavarititi ambavarimandira. **20** Kuyu ambavarimandira ha nariñambi maŋambavarimandira. Nariñandi Navandu Maviñi nariñ indarimit ñguti ambavarimandira. **21** Kru niŋuran vaha mana niŋusin vaha ñgatingiruta ambiti yïvutatamirimandiyu. Siwimañanzihi nda niŋuvanin yahata nuriñandi niŋinj andirimandiyu. Nurijandi niŋi haŋjinj ndahara niŋum niŋuvaŋ miku tamata, kru muŋjinj simbiitu niŋum niŋuvaŋ yïvutatamirimandiyu. **22** Nari yandi niŋinj. Harim nariñambirim sihananja krunavundi kitiri ŋimandiyu. Hara krunavundi tïkatikata kituhitu imbihivi ha yïvurahiti, Got nurij aŋga miŋimandi. **23** Krunavundi pihi muyindu haŋjinj nariñ ñamba vana anditunçgata, tivaramata pihi muyi umara. Yi nariñ kandi ambin, simbira nariñandi Israelindu pihi makamaka mamituramitiratira, Krundu Ñiŋi hama payimandi. **24** Ñiŋi nuŋandi ahusikiŋ mandarativirandi,

* **10:12** Lu 10.5-6 **10:14** Si 18.6 * **10:14** Kuyu siwimaña Mak 6.11yi naŋga Simbirasara 13.51yi ñgimandira. **10:15** Stt 19.24-28 naŋga, Mt 11.24 naŋga, Ju 1.7 **10:16** Lu 10.3 naŋga, Jo 10.12 naŋga, Si 20.29 naŋga, Ro 16.19 naŋga, 1 Ko 14.20 naŋga, Ef 5.15 **10:17** Mt 24.9 **10:17** Mk 13.9-11 naŋga, Lu 12.11-12 naŋga, 21.12-15 **10:18** Si 25.23 naŋga, 27.24 **10:19** Jo 14.26 naŋga, 1 Ko 2.4 **10:21** Mai 7.6 naŋga, Mt 10.35 naŋga, Lu 21.16 **10:22** Mt 24.9 naŋga, 24.13 naŋga, Mk 13.13 naŋga, Lu 21.17 naŋga, Jo 15.18-21 **10:23** Mt 16.28 **10:24** Lu 6.40 naŋga, Jo 13.16 naŋga, 15.20

naŋga simbirakara hama nuŋandi aru miku hamaŋ tarativirata kimbani maŋgindi. ²⁵ Niŋi nuŋandi ahusiki maňa yivurahimandi hama, kamatanda kiyim. Naŋga simbirasara, nuŋandi aru miku hama maňa kiyimandi hama, kamatanda kiyim. Tavi niŋuvaram Belsebul vamba ambandu. Harim niŋisim tavi kandihani kindu haŋinij niŋbi ŋamba siŋwi ŋgumandiyu, vami.*

*Kru Gotirimindaya piŋitumu
(Luk 12.2-7)*

²⁶ Jisas sihinda ambami, Nariŋ kru kandihaniŋ ŋamba vana andirimitu ndahara mambinjumara. Muhimimuhim taringuramata kindi haŋinij mamaňi yivurahimandi. Kamati kuyu taringuramata kindi haŋinij ndahara sihananja kru indarimandiyu. ²⁷ Nariŋ kuyu kiŋiyi ambavaradin haŋinij, inahimur ambavaramara. Ara kuyu siwiňa indarimandira haŋinij, uta tihirutihiru upiyi kuyu kimbaňi ambavaritira krunavundi indarimu. ²⁸ Kru piri niňindurim mambinjumara. Nariŋandi kwirandimbati ha yivutatamirimandiyu, hara nariŋandi maviňi ha mayivutatamirimandiyu. Gotirimindaya piŋitumara. Nutaya nariŋandi kwirandi naŋga maviňi ha pišingarata, ahutuvarandi heliyi kavarimandi. ²⁹ Nari ŋgandara, kava arıkita suksirambi kru tuki taminggaňi mut miŋandu. Hara nariŋandi Nava kava suksirambi kandihaniŋ karatamaŋgarandi. Harim, kava kandihani ŋindu muvat piriyi mamiŋgatayivum vičingata, mamiŋgata yivirimandii. ³⁰ Naŋga, Got nariŋandi miku miňi niŋinij miňza miňimini ŋgatinqiruta mitundi. ³¹ Nari Gotindu taminggaňi aruŋinij nzikwi kindara, kava suksirambin tarativiramanjgarandara. Kamataharim mambinjumara, vami.

*Ara Jisasindu niŋgiňindu ɻiniŋ vavarim siwimanziwima mandimi
(Luk 12.8-9)*

³² Jisas sihinda ambami, Kru mumingga krunavundij niňavamba ambirimandi. Yi Jisasindu niŋgiňindu miňga vamba ambirimandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hamarim, kru niňma yandi vamba ambirimani. ³³ Ara kru mumingga krunavundij, niňavamba ambirimandi. Yi Jisasindu niŋgiňindu miňga ma vamba ambirimandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hamarim, kru niňma yandima vamba ambirimani, vami.

*Krunavundi Jisasirimindaya mavi ndamamaŋgaramu
(Luk 12.51-53 naŋga, 14.26-27)*

³⁴ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim niňata maŋindarimitamara. Nu piri niňi saŋga kirahirim payimi vamba maŋindarimitamara. Yi saŋga kirahirim mambayimin. Yi tuki kuta miňata payimin. ³⁵ Yi saŋga piruramirim payimin. Kru niŋi hama niŋuvaram miku tamirimandi, navundi niŋi haŋambi niŋumirim miku tamirimandi, niňbas niňpahiŋ miku tamirimandi. ³⁶ Nuŋandi kru niŋi, navundi niŋi, niňburi, niňbas, nurihambi masamasa miku tamimandiyu. ³⁷ Kru niňum navaj mavindamata, yaŋ mavimandamirimandi hamarim,

10:25 Mt 9.34 naŋga, Mk 3.22 naŋga, Lu 11.15 * **10:25** Belsebul niŋbi ni, Satanindu mu niŋbi. Matyu 12.22-28yi ndahara kiyi. **10:26** Mk 4.22 naŋga, Lu 8.17 **10:28** Ais 8.12-13 naŋga, Lu 12.4 naŋga, Je 4.12 naŋga, 1 Pi 3.14 **10:30** Lu 21.18 naŋga, Si 27.34 **10:31** Mt 6.26 naŋga, 12.12 **10:32** Lu 12.8 naŋga, Ro 10.9-10 naŋga, Sk 3.5 **10:33** Mk 8.38 naŋga, Lu 9.26 naŋga, 2 Ti 2.12 **10:34** Lu 12.49-53 **10:35** Mai 7.6 **10:36** Sng 41.9 naŋga, 55.13 **10:37** Lo 33.9 naŋga, Lu 14.26

yandiyindu vata mañambirim. Kru nuñandi kru ñini nañga navundi ñiniñi mavindamata, yañ mavimandamirimandı hamarim, yandiyindu vata mañambirim. ³⁸ Naña kru, nuñandi ahuandi maña pimi kavuta yi naña mañgindirimandı hamarim, yandiyindu vata mañambirim.* ³⁹ Kru yambira muhimimuhim vana anditìn avindirimandı vamba ambirimandı hama, siñgundirimandı. Ara yambirim indarita kwimirimandı hama, kímuta ndahara sihançiyimandı, vami.

*Kru ñguramirimandı hama muhimimuhim miñimandi
(Mak 9.41)*

⁴⁰ Jisas sihinda ambami, Kru nariñirim kinzihinzitirimandı hama, yañirim kinzihinzitirimandı. Ara kru yañirim kinzihinzitirimandı hama, Gotirim kinzihinzitirimandı. Got yañ simbihi payimin. ⁴¹ Hara, kru mumingga ambirimandı. Yi kru Gotindu kuyu miñata ambavarandi miñgañ ñguramirimman vamba ambirimandı. Kamavata kru kandihamañ nuñandi tavyi timbuta uta karatamirimandı. Kru kandihamatirimandı hama, kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ miñandu maña muhimimuhim avivi miñimandı. Naña, kru mumingga ambirimandı. Yi kru tititaya kiyihiyi miñgañ ñguramirimman vamba ambirimandı. Kamavata kru kandihamañ nuñandi tavyi timbuta uta karatamirimandı. Kru kandihamatirimandı hama, kru tititaya kiyihiyi miñga muhimimuhim avivi miñandi maña, miñimandı. ⁴² Kru mumingga ambirimandı. Yi kukumini Jisasindu simbirasara ñiñgiñindu ñimbi maniman muvatñ ñguramirimman vamba ambirimandı. Kamavata nuñ ñguramirimandı. Harim yi nariñ kandi ambin, kru kandihamandu avihiminqim ha manziñgundirimandı, miñimandı, vami.

Jisas nin ndimbanzikwi

11

(Sapta 11.1—16.20)

*Jon nuñandi simbirasarañ simbihi Jisas kiyimiyi umu
(Luk 7.18-35)*

¹ Jisas nuñandi simbirasara 12 vatıñ ambaramata mituta, kandi piñu ha mitata piñu makamaka kandihaju kïndançında krunavundiñ ambaramarama, nuriñ Gotindu kuyu ambavarami. ² Kamatihi Jon kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kita, Krais muhimimuhim simbira miñamindu kuyuhinzi indarimi. Kamata nuñandi simbirasarañ ambami, Uta Jisasin ñimavamba kitihumara, ³ Jon ambi, Nañında vaha Got simbihi piri niñi payimana, mana mumingga vaha tavirimindan, vamba ambi, vamba ambamara, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriñ kimbi ñimavami, Uta Joniñ muhimimuhim vana indarira, naña ñgara niñiniñ ambavaramara. ⁵ Krunavundi taminqa ñumi hanjiniñ tihiñañyu. Tanda ñamba hanjiniñ kindavarayu. Kandi lepra naña hanjiniñ ñañira

10:38 Mt 16.24 naña, Mk 8.34 naña, Lu 9.23 * **10:38** Krunavundi muvundumuvundu naña simbirasara sañjiniñ ñamba vana andihu Rom hati ahuandiñi tañgiraramarasimu. Kamata kru kwimirimandı varasimu hama, nuñambi nda ahuhiriv iha kavuta tañgiraramarama upiyi urasimi. Jisas ahuandi kavuhavunu tihı kuyu ñguta ambami kaniñandihin krunavundiñ pimi kavuta kimuhimurim mambinjutumara vata ambami. **10:39** Mt 16.25 naña, Mk 8.35 naña, Lu 9.24 naña, 17.33 naña, Jo 12.25 **10:40** Mk 9.37 naña, Lu 9.48 naña, 10.16 naña, Jo 13.20

10:41 1 Kin 17.10 naña, 2 Kin 4.8 **10:42** Mt 18.5-6 naña, 25.40 naña, Mk 9.41 naña, Hi 6.10 **11:2** Mt 14.3 **11:3** Mal 3.1

yivurahayu. Kinzihî ñamba hañiniñ kuyu indariyu. Nañga kru kimuhîmu hañiniñ aŋga yahamîrayu. Kamatîhuhu krunavundi muhîmîmuhîm manîman hañiniñ ndahara kuyu avi indariyu.* **6** Nañga kru yaŋ ñgitu nuriñandî indarîmaŋgaramaŋgara vana ha mamiŋgata yîvirîmandî hañiniñ, kinzihînxitîmu, vami. **7** Kamavahi Jonîndu sîmbîrasara hañiniñ indarîta umu. Uhuhu Jisas krunavundij Jonîrim ambami, Nari kru manîman upivu undara ha, wiñi pata kukimaka miňa ñiňuñiňu ndîhi ñgirim maňundara. **8** Nañga, nu kwirandi yîvupihavîhavî kuta avivi hañiniñ tamata kiyihî ñgirim maňundara. Kru kwirandi yîvupihavîhavî kuta avivi ñiňiñ tamata kindu hañiniñ aru miku ndu tavyi kîndu. **9** Hara nari undara ha, muhîmîmuhîm kandîhañiniñ ñgirim maňundara. Kru Gotîndu kuyu miňata ambavaravara mumiňgaŋ ñgirim undara. Nariñ yi kandi ambîn, kru Gotîndu kuyu miňata ambavaravara kandîhamâ, kru Gotîndu kuyu miňata ambavaravara sihanaŋgaŋ tarativiramaŋgarahi. **10** Gotîndu aŋgwîmîkiyi Jonîrim ambami, Got ñiňi nuňjandiň ambi, Ngana. Yi kru mumiňgaŋ sîmbitîn kasiramata yandî kuyu ni miňata ambavarata, nambîrim kwîmbi miňasirivîrîmandi. Kamati na sihîndî payîmana, vamba ambi, vamba ambami. **11** Nariñ yi kandi ambîn, Jon kukuyî miňangiruhîru hama kru pîrîvisayî yivurahamu hañiniñ tarativirandi. Hara kru ñîmbi manîmani nzîkwi Gotîndu tiwîyi kiyimandî hama, Jonîñ tarativirimaŋgarîmandi. **12** Jon kukuyî miňangiruhîru hama Gotîndu kuyu ambavarami hîriviyî nda kîta, patavata tîhu ndahara, kru saŋgandu tîkatika nañga hañiniñ, Gotîndu tiwîyi kiyimindan vata tîkatikatîndu. Kamatîndî muvitamuvita saŋga kurihandu. Kamata krunavundi Gotîndu tiwîyi kindu hañiniñ pîmi aru ñgundu.* **13** Kru Gotîndu kuyu miňata ambavaravara hañiniñ, nañga tîkatika kuyundu aŋgwîmîki niňjandîhin, Gotîndu kuyu ambavarahuhu Jon kuhîrami. **14** Harim nari kuyu kaniňjandîhin indarîmîndan vatangata indarîmara. Gotîndu aŋgwîmîkiyi ambami, Elaija payîmandi, vamba ambami. Kanjandîhin Jonîrim ambami. **15** Kru kinzihî nañga hama, kuyu niňjandîhin miňatamamamangarata indarîm. **16** Krunavundi tîhundu niňjiniňîndu vana hañiniňîrim ambavarîrim, tîhi kuyu pamatavu ambîriman. Nuri ñiňi maňa tîhirutuhîru upîyi miňzita kîndu. Kamata ñiňi muvírarim niňavamba ambandu, **17** Ara piki timîhiruhariñ nari manduturamara. Mavîmavî sihipuri yîvuriñ, hara nariñ mavîndîhi maňjîrhara, vamba ambandu, vami. **18** Kamavata Jisas sihînda ambami, Jon pata kandîngandî maňata wain maňguvirandi, nañga ambandu, Sundi ñamba nu nañga kiyi, vamba ambandu. **19** Hara Krundu Ñiňi hama pata, ñata kuvîrandi. Kamatîhi ambandu, Niňgamara, kru niňa ñaňa sambî ñata wain sambî kuvîrandi. Nu kru gavaman ndamarîm timbahîris miňandu, nañga kru ñamba vanavana andîndu muvírandu ñîmbîha, vamba ambandu. Hara krunavundi Gotîndu indarîmit avi kaniňjiniñ miňahandata sîmbîra miňandu. Kamatîhi krunavundi muvíra nuriňandi sîmbîravu taya ñgandu. Kamatîhu Gotîndu

* **11:5** Kuha kru Gotîndu kuyu miňata ambavaravara Aisaia ambami. Got Israel hatîn ñguramîrîmandi, vami. Kuyu kaniňjandîhin, Aisaia 35.1-7yi nañga, 61.1-4yi kiyi. **11:6** Mt 13.57 nañga, 26.31 **11:7** Mt 3.5 **11:9** Lu 1.76 **11:10** Mal 3.1 nañga, Mk 1.2 nañga, Jo 3.28 **11:12** Lu 16.16 * **11:12** Grik kuyuyî kaniňjiniňîrim maňambamanjarami. Kru muvíra nuriňandi indarîmitîyi, tîhu ambandu. Jisas ambami. Kru yaŋrim idarîmaŋgarandu hañiniñ ambitin, Rom hati nañga kurihata nuriñ piňguvarimandiyu. Kamata Gotîndu kwîmbi miňasirivîtu muhîmîmuhîm nuňjandi tiwîyi kiyihî hañiniñ pîri niňi yivurahimandî, vamba ambami, vandu. **11:14** Mal 4.5 nañga, Mt 17.10-13 nañga, Mk 9.11-13 **11:18** Mt 3.4 **11:19** Mt 9.10-14 nañga, Lu 7.35

indarim̄it avi ha mamañindindi, vami.

*Krunavundi mav̄ mangimiruyu hanjiniñ p̄imi kavir̄imandiyu
(Luk 10.13-15)*

²⁰ Pihu aruru muvirañi, Jisas muhim̄imuhim̄ nzihi samb̄ sihirahira mav̄ mangimirumu. Kamat̄hu kanditiw̄imi hañi krunavundi pihu aruru kandihāju hatiñ Jisas ambahim̄umbirami. ²¹ Kamata ambami, Pihu aruru Korasin nañga Betsaida hati nari p̄imi aru kavir̄imandira. Kru mum̄inga uta pihu Tair nañga Saidon muhim̄imuhim̄ nzihi yi sihirahin ñgandara maña nu ndahara sihirahi. Kamati ñgata, nur̄i atinda ñamba vanavana andindu hanjiniñir̄im indariramata mavin̄gim̄iruhu. Kamata mikwiri kavita ahuyipuyi minzita kiyihu. ²² Kamataharim̄ yi nariñ ambin, Got krunavundin̄ ñgatinguriman vata yihiramami hiviyi hañi, nari p̄imi kavir̄imandira ha, Tair nañga Saidon hati p̄imi kavir̄imandiyu ha tarativ̄ir̄imandı. ²³ Kaperneam hati nari ambandara, Arin̄ Got tihuyahiti nuñandi pihuyi yawim̄indan̄, vamba ambandara, maniñganzikwi. Hara nari kumuñmu njiñindu upiyi miñgur̄imandira. Yi nari nañga kita muhim̄imuhim̄ nzihi sihirahin ñgandara maña kru mum̄inga uta Sodom ndahara sihiriti, Sodom kiyihī wisa. ²⁴ Kamataharim̄ yi nariñ ambin, Got krunavundin̄ ñgatinguriman vata yihiramami hiv̄i hañi, nari p̄imi kavir̄imandira ha, Sodom hati p̄imi kavir̄imandiyu ha tarativ̄ir̄imandı, vami.

*Nari yi kiyiman niñi pata avirikimumara
(Luk 10.21-22)*

²⁵ Kandihirivi hañu Jisas nimavami, Yava. Na ihumbisa nañga piri niñindu Aru miñga. Yi nañ kuyu avi ñgwin, na muhim̄imuhim̄ kandihājiniñ indarim̄it avi nañga mirim̄ba nañga hanjiniñir̄im sipiruramamana. Kamata kru nur̄iñambi tañguhu miñguhi ñiñi maña kindu hanjiniñ isihuramamana. ²⁶ Kand̄i yava, nambi pir̄itamata kandihamatimana, vami. ²⁷ Kamavata Jisas sihinda ambami, Muhim̄imuhim̄ Yavandak yandi kumañi tamami. Kru mum̄inga ndahara Ñiñi hamañ mañgandi. Niñuva nuñambi ñgandi. Nañga, kru mum̄inga Niñuvan̄ mañgandi. Niñi hama nuñambi ñgandi. Nañga kru Niñuvan̄ isihuramahi ñgandu hanjiniñ ndaya Niñuvan̄ ñgandu. ²⁸ Kru simbir̄a tikatika miñata p̄imi aru kavundara nari, sihanan̄ga yi kiyiman niñi pata avirikimumara. ²⁹ Nari yan̄ ñgandara. Yi yambi tañguhin miñguhi, maviñamien̄i kindin. Kamataharim̄ pata avirikimumara. Nari yandi vana ñgata, yandi kuyundu tiwiyi kiyimara. Ahuhirivi bulmakau arikitandu piñgwiyi piñgirimandiyu vata tamandu maña yandi tiwiyi kiyimara. ³⁰ Ahuhirivi nariñandi piñgwiyi tamin hanjandihin, kavuhavurim̄ aviri mandamirimandira. Nañga nariñ kavuhavu him̄ ñgundin ha p̄imi ma, vami.

12

*Avirikimumu Hiviyi simbirarim̄ karikaritindu vanarim̄ ambami
(Mak 2.23-28 nañga, Luk 6.1-5)*

11:21 Ais 23.1-18 nañga, Ese 26.1—28.26 nañga, Jol 3.4-8 nañga, Amo 1.9-10 nañga, Jna 3.6 nañga, Sek 9.2-4 **11:23** Stt 19.24-28 nañga, Ais 14.13-15 **11:24** Mt 10.15 nañga, Lu 10.12 **11:25** 1 Ko 1.26-29 **11:27** Mt 28.18 nañga, Jo 1.18 nañga, 3.35 nañga, 10.15 nañga, 17.2 nañga, Fl 2.9 **11:28** Jer 31.25 **11:29** Jer 6.16 nañga, Sek 9.9 nañga, Jo 13.15 nañga, Fl 2.5 nañga, 1 Jo 2.6 **11:30** 1 Jo 5.3

1 Kamata Avirikimuhimu Hivi muyi, Jisas wit kiva itiñiitiñi umi. Kamata nuñandi simbirasara hañiniñ avihatih, wit kiris hañiniñ miñjaminañ ñamu. **2** Kamatihi Farisi hañiniñ ñgata Jisasiñ nimavamu, Niñga, nimata vana nandi simbirasara niñiniñ andiyu niñandihin, Avirikimuhimu Hiviyi andihu avimandi, vamu.* **3** Kamavahu Jisas nuriñ kimbì nimavami, Kuha Devit nuñandi hati nañga aviharim ñgita andimi vana ha nari ñgatinqiruta mambaha ñgandara. **4** Devit Gotindu tavyiñ indihuta, mavatimba amuti ndu tak Gotindu taminqangimbañi kiyih, Gotiñ kiraññguhu hañiniñ tamahu mambirañi kindi. Kandihañandihin miñjata nuñandi hati nañga ñamu. Mavatimba kandiha kru sañinjinin mañarasimu, Gotiñ kiraññguhu hañiniñ ndaya ñarasimu. Hara Devit nañga nuñandi hati ñamu. **5** Nañga, tikitika kuyundu angwimikiyi kindi hañandihin ñgatinqiruta mambaha ñgandara. Avirikimuhimu Hiviyi ndahara Gotiñ kiraññguhu tavyiñ Gotiñ kiraññguhu hañiniñ simbira miñjandu. Hara nuriñ kuñgi mañgahandi. **6** Harim nariñ yi ambin, kru niñi kiyi miñga Gotiñ kiraññguhu tavi ha tarativiri. **7** Got ambami, nari yañ sañinañga kiraññgundararim pirimandamandin. Hara muñiniñ sihingamara vata piritamamañgarandin, vamba ambami. Harim kuyu kanijandihindu kuyu sapa ha ñgamañgarandaranditi, kru pimi manimani niñiniñirim pimi mañguhara. **8** Harim Krundu Ņiñi hama nuñambi Avirikimuhimu Hivi karatamandi, vami.

*Jisas kru kuma kimuhimu miñgañ miñavindamami
(Mak 3.1-6 nañga, Luk 6.6-11)*

9 Jisas kandi upi hañu mitata uta piñu muyi yivurahami. Kamata Got nañga kuyundavarvara tavi nuriñandiyi indihumi. **10** Kandihañi kru muminqa kiyimi, kru kandihama kumamaka timu kimuhimu miñga. Kru muvira kuyusihirata Jisasiñ nuñandi miku ñiniñ ndu kumañgimbañi tamimindañ vata kitihuta ambamu, Kru kandi nañga hañiniñ Avirikimuhimu Hiviyi miñavindamahariñ vaha, mana mambaha miñavindamahariñ, vamu. **11** Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Narinjandi kru muminqa nuñandi sipsip miñzamínza ñandi Avirikimuhimu Hiviyi kumbañi miñgutu piñgiriti, yahahi. **12** Hara kru sipsip maña him ma, sipsipiñ kru tarativiramañgarandi. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi nañga hañiniñ miñavindamahariñ, vami. **13** Kamavata kru kuma kimuhimu haman ambami, Kuma nandi ha titi tama, vahi, kuma nuñandihai titi tamahi avindita kuma tamu maña kiyimi. **14** Kandihamatih ñgata, Farisi hañiniñ Got nañga kuyundavarvara tavi ha mitata uta tiñhirumu. Kamata kuyundavarata Jisasiñ yivutatamitirin kwimirimandi

12:1 Lo 23.25 nañga, Mk 2.23-28 nañga, Lu 6.1-5 **12:2** Kis 20.10 nañga, Mt 12.10 nañga, Lu 13.14 nañga, Jo 5.10 nañga, 7.23 * **12:2** Juda hatindu tikitika kuyuyi Avirikimuhimu Hiviyi simbira miñjamianarim karikaritimi. Simbira miñjamianarim tikitika kuyu nuriñ karikaritimi muha, ñaña minditinqiniñ yivutihiruraramara simbira. Anja Miñjamia, 34.21yi ñgamara. Farisi ambamu, Simbirasara nandi niñiniñ tamahubirata tikitika kuyu kanijandihin miñjata kavarayu, vamu.

12:3 Wkp 24.9 nañga, 1 Sml 21.1-6 **12:5** Nam 28.9-10 **12:6** Mt 12.41-42 nañga, Lu 11.31-32
12:7 Hos 6.6 nañga, Mt 9.13 **12:10** Lu 14.3 **12:11** Kis 23.4-5 nañga, Lo 22.4 nañga, Lu 14.5
12:14 Mt 26.4 nañga, 27.1 nañga, Mk 3.6 nañga, Lu 6.11 nañga, Jo 7.1 nañga, 7.19 nañga, 11.53

vata kindimbuhiramu.*

Jisas Gotindu simbirakara sikwi miñga

15 Farisi hañiniñ Jisasirim mindahirahu ñgami. Harim kandi piñu ha mitata umi. Uhihi krunavundi sambi kandi nañga hañiniñ sihindi umu. Kamatihu krunavundi kandi nañga hañiniñ sihananja miñjavindamami. **16** Kamata Jisas krunavundiñ karikarita ambami, Uta yambirim kru muñiniñ mañambavararamara, vami. **17** Jisas kandihamata vana andihi, Got ambahi kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia ambami kuyu hañandihin kandisikwisikwi yivurahami. Aisaia ambami, Got ambi, **18** Niñandihin yandi simbirakara miñga. Yi nuñ yambi yiñiramamin. Yi nuñ mavindamamañgarandin, nañga yandi mavinimbu nuñambirim kinzihinzitimañgari. Yandi Maviñini nu nañga tamiman. Kamatin titi vanarimindaya krunavundi pirivisa muvundumuvunuñ hañiniñ ambavarimandi. **19** Nu krunavundiñ ukari sañganzañgandindi mambihuravirimandi. Nañga kindimakamakayı tañguramata ambavarititi krunavundi mañindarimandiyu. **20** Kuki tikitikama hañandihin nu mamiñarivirimandi. Nañga umbi mandu mañgarimandi ha mamiñawimirimandi. Nu simbira miñata anditi tititaya kiyihiyi vana ha ñamba vanavana hañiniñ tarativirimandi. **21** Kamati krunavundi pirivisa muvundumuvunuñ hañiniñ, nuñrim indarimangarata arin ñguramirimandi vata tavirimandiyu, vamba ambi, vamba ambami, vamu.

Jisas Belsebul nañga simbira miñandi vamu

(Mak 3.20-30 nañga, Luk 11.14-23 nañga, 12.10)

22 Kandihiriñi hañi kru sundi ñamba arinjumi miñgañ Jisas kiyimiñi miñata payimu. Kru kandihama tamenga ñumi nañga kuyu mañguyundavarandi miñga. Kamatihu Jisas nuñ miñjavindamahi, kandihama kuyundavarata tiñirañami. **23** Kamatihi krunavundi sihananja pindirata yahata ambamu, Kru nima Devit niñuñiñgi vaha, vamu. **24** Hara, Farisi hañiniñ kuyu kandihajiniiñ ñambatihu. Piñu aru muyi hati vaha mana tavi minzayindu ñiniñ tamarahata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihajiniiñ tikitika mandihu. **25** Kamata maña, Satan yahata Satanin piñguvariti tamarahata arikinzapa kita kurihitu, Satanindu tikitikata nurinj karatamatamandu mañgiyimandi. **26** Harim yan Belsebul ñguramahi sundi ñamba hañiniñ piñguvarandintingata, nariñandi hatin ninindaya ñguramahi sundi ñamba hañiniñ piñguvarandu. Harim nari ambara kuyu hañinirim nariñandi hati nariñ ñgatiñgurimandiyu. **28** Hara, yan Gotindu Maviñini ñguramahi sundi ñamba hañiniñ

* **12:14** Farisi, kru kandi nañga hañiniñ miñjavindamatama vanarim simbira maña vamba indariramarasimu. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi nañga ñiniñ mamiñavindamata simbira mamiñarasimu. Hara Jisas kru kandi nañga hañiniñ Avirikimuhimu Hiviyi miñjavindamarasimi. Kamatihi Farisindu mavimbu niñambirim ñambatirasimi. Harim nuñ yivutatamiminday vata kindimbuhiramu. Luk 13.14yi, nañga Jon 5.16yi kita uta 18yi ñgamara. **12:15** Mk 3.7-10 **12:16** Mt 8.4 nañga, Mk 3.12 **12:18** Ais 42.1-4 nañga, Mt 3.17 nañga, 17.5 **12:22** Mt 9.32-33 **12:24**

Mt 9.34 nañga, 10.25 nañga, Mk 3.22 nañga, Lu 11.15 * **12:24** Belsebul ñimbi ni Satanindu mu ñimbi. **12:25** Mt 9.4 nañga, Jo 2.25 nañga, Sk 2.23 **12:28** Dan 2.44 nañga, 7.14 nañga, Lu 1.33 nañga, 17.20-21 nañga, Si 10.38 nañga, 1 Jo 3.8

piñguvarandintingata, Gotindu tìwiyi kiyihiyihha pata ara naŋga kiyihha, vamba indarimara. ²⁹ Kru mumı̄ŋga kru tìkatika mìngandu tavyi pamata indihuta nuŋandi muhimimuhim miŋahai. Kamatirim kru tìkatika hamaŋ siki naŋga simahahi wiſa. Kamatanda kru kandihamandu tavyi muhimimuhim miŋahai. ³⁰ Kru yaŋ mindu mandamandi hama, yaŋ miku tamandi. Ara kru yaŋ ŋuramata krunavundin mayivutihiruramandi hama, piñguvarahi siŋunzingu undu. ³¹ Kamataharim nariŋ yi ambin, krunavundi muhimimuhim ñamba vanavana andirimandiyu, naŋga Gotiŋ ambasuvirimandiyu haŋiniŋ, Got kunggi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviňiŋin ambasuvirimandi hamandu kunggi, Got maŋguyivirimandi. ³² Kru mumı̄ŋga Krundu Niŋin kuyu ñamba ambirimandi. Hara ñamba vana kandihajiniŋ Got kunggi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviňiŋin kuyu ñamba ambirimandi hamandu ñamba vana haŋandihin, tihu naŋga mutiħu ndahara Got kunggi maŋguyivirimandi, vami.

*Ahu ñamba haŋandihin kandi ñamba tamandi
(Luk 6.43-45)*

³³ Kamata Jisas ambami, Ahu avi haŋandihin nuŋandi kandi handahara avindirimandi. Ara ahu ñamba ha kandi nuŋandi handahara avi mandirimandi. Kamataharim kru ndahara ñaña kandihambu ŋaŋgaramata ambandu, Ahu nda avi, nda ñamba, vamba ambandu. ³⁴ Nari kru ñamba, tau ñamba ɻiniŋ maña. Pamata kuyu avi ambavarimandira. Kru nuŋandi maviŋgukuyi muhimimuhim indarimit kindi haŋiniŋ ambavarandi. ³⁵ Kru avi hamandu indarimit avivi sambi nuŋandi mavi humbau kindi. Harim avi vana taya andindi. Ara kru ñamba hamandu indarimit ñamba sambi nuŋandi mavi humbau kindi. Harim ñamba vana taya andindi. ³⁶ Hara yi nariŋ ambin, Got krunavundin ŋatinqurimandi hivi hañi, krunavundi muhimimuhim kuyuhuyu kuyundavarandu haŋiniŋirim indariramarama ŋatinqurimandi. ³⁷ Harim nandi kuyuvu taya ŋaŋgaramata Got ambirimandi, Kru na ñamba miŋga, na avi miŋga vamba ambirimandi, vami.

*Kru muvira Jisasiŋ muhim nzihi sihirsihirarim kitihumu
(Mak 8.11-12 naŋga, Luk 11.29-32)*

³⁸ Kru tìkatika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋ naŋga Farisi muvira Jisasiŋ nimavamu, Ahusiki, muhim nzihi sihirsiranana ŋim vata piri kiriŋ, vamu. ³⁹ Kamavahu Jisas nurin kimbì ambami, Nīmati hiriŋiyindu krunavundi ñamba ɻiniŋ. Harim Gotiŋ ndaya maviňi mandamandu. Imutamut muhimimuhim nzihi ŋimindaj vata aňangarandu hara maŋgimandiyu, maniŋga. Muhim nzihi sihiraḥi ŋimaña ha, kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Jona sihirami handaya ŋimandiyu. ⁴⁰ Jona asa arundu maviŋgumbaňi aríkikwiri hivi kiyimi. Siwimañanda Krundu Niŋi hama ndahara aríkikwiri hivi sava humbaňi kiyimandi.

* ⁴¹ Krunavundiŋ Got ŋatinquriman vata yihiramami hivi, Ninive

12:29 Ais 49.24 naŋga, Lu 11.21-23 naŋga, 1 Jo 4.4 **12:30** Mk 9.40 naŋga, Lu 9.50 naŋga, 11.23

12:31 Mk 3.28-29 naŋga, Lu 12.10 naŋga, Si 7.51 naŋga, 1 Ti 1.13 naŋga, Hi 6.4-6 naŋga, 10.26 naŋga, 1 Jo 5.16 **12:32** Mt 11.19 naŋga, Lu 12.10 naŋga, Jo 7.12 naŋga, 7.52 naŋga, 1 Ti 1.13

12:33 Mt 7.16-20 naŋga, Lu 6.44 **12:34** Mt 3.7 naŋga, 15.18 naŋga, 23.22 naŋga, Lu 3.7 naŋga, 6.45 **12:38** Mt 16.1 naŋga, Mk 8.11 naŋga, Lu 11.16 naŋga, Jo 6.30 naŋga, 1 Ko 1.22 **12:39**

Mt 16.4 naŋga, Mk 8.12 naŋga, Lu 11.29-32 * **12:40** Jona 1.17yi ŋgamara. Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Jonandu aŋgwimikiyi Jona uta pihi aru Ninive hati krunavundiŋ Gotindu kuyu ambavarahi, nuŋandi kuyu indarita maviŋgimürümürüm ambavarami. Jona 3.5yi ŋgamara.

12:41 Jna 3.5

hati krunavundi sihanaŋga Gotindu tamingañi ñamba vana andindurim taŋguramirimandiyu. Kamata nariñandi tiwimiyi krunavundi ñamba vanavana andindurim kuyu kimbañi ambavarimandiyu. Ninive hati Jona ambavarahi ñgaŋga mavinçimirumu. Hara kru mumin̄ga nari ñiñgiñi kiyi miŋga, Jonaq tarativiri. ⁴² Krunavundin Got ñgatinqurimandi tiwimiyi, Navundi aru miku Sebandu haŋambi ndahara Gotindu tamingañi taŋguramirimandi. Kamata krunavundi tihundu niñiniñindu ñamba vanavanarim kuyu kimbañi ambavarimandi. Navundi aru miku kandihāŋambi, pirivisa niñindu mandambuyi kindi. Hara Solomon indarimit avivi nuñandi ambavariti indaritin vata payimi. Hara kru mumin̄ga niñi kiyi miŋga Solomonin tarativiramaŋgari, vami.

Sundi ñamba anga payimi

(Luk 11.24-26)

⁴³ Jisas sihinda ambami, Sundi ñamba kru mumin̄gañ mitata urimandi. Kamata kuku maniman upivu avirikimuhimu upi puhirata kindirimandi. Hara avirikimuhimu upi maŋgimandi. ⁴⁴ Kamata ambirimandi, Yi tavi kiyimin hañi anga uta kiyiman, vamba ambirimandi. Kamavata uta kiyimi tavi ha ñgiti ikirañata kanzi miñayahuramintu saŋgiyimandi. ⁴⁵ Kamati uta sundi ñamba kuma timu, tamu aríkinzípi tingiruramata vat ñamba vanandu supirisupiri haŋinin timbuta pata indihuta tavi kandihāñi kiyimandiyu. Kru kandihama kuha ñamba kiyimi, hara tihu ñambatimaŋgarimandi. Krunavundi tihundu niñiniñ siwimañanzihî yivurahimandi, vami.

Nininin Jisas niñum naŋga niñuranava

(Mak 3.31-35 naŋga, Luk 8.19-21)

⁴⁶ Jisas krunavundin kuyu ñguhihi niñum naŋga niñuratakiña pata Jisas naŋga kuyundavarimindan̄ vata tapirañi kiyimu. ⁴⁷ Kuyundavarahihi, kru mumin̄ga pata ambami, Namaka naŋga naratakiña nanaŋga kuyundavarimindan̄ vata pata tapiravu nda kuyu, vami.* ⁴⁸ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yamaka naŋga yaratakiña kandihāñin̄ ninin̄, vami. ⁴⁹ Kamavata nuñandi simbirasaraŋ isihuramata ambami, Ngamara, niñiniñ ndihi yandi yamaka naŋga yaratakiña. ⁵⁰ Krunavundi Yavandak nuñandi pihuyi kindi hamandu vana taya miñahandahandarim pirikindu haŋinin̄ ndaya, yandi yamaka, yarımandakiña naŋga yaratakiña, vami.

13

Wit kiris ndu tihu kuyu

(Mak 4.1-9 naŋga, Luk 8.4-8)

¹ Kandihivi hañindaya Jisas tavihumba hambu mitata tapirañi pindihata uta indu aru hañindu tiviyi minzita kiyimi. ² Kamatihi krunavundi sambi nu kiyimi hañi payihu, kupik hañi yahuta minzimi. Kamatihi krunavundi sihanaŋga indu tivî hambu taŋguvatamu. ³ Kamatihi Jisas nuriñ tihu kuyu sambi ambavarata, nimavami, Indarimara. Kru mumin̄ga

12:42 1 Kin 10.1-10 naŋga, 2 Sto 9.1-12 naŋga, Mt 12.6 **12:43** Jop 1.7 naŋga, Lu 11.24 naŋga, 1 Pi 5.8 **12:45** Hi 6.4 naŋga, 2 Pi 2.20-22 **12:46** Mt 13.55 naŋga, Mk 3.31 naŋga, Jo 2.12 naŋga, Si 1.14 * **12:47** Kru mirimba naŋga muvíra ambandu. Kuyu Matyu 12.47yi kiyi niñandihin Matyu nuñambi mayihimbivirami. Kru mumin̄ga kuyu Mak 3.32yi naŋga Luk 8.20yi kiyi haŋinin̄ ñgata, kuyu siwimañara kiyim vata, kuyu Matyu 12.47yi kiyi niñandihin sihindivura yihimbivirami, vandu. **12:50** Jo 15.14 naŋga, Ro 8.29 naŋga, Ga 5.6 naŋga, 6.15 naŋga, Kl 3.11 naŋga, Hi 2.11 **13:2** Lu 5.1-3

wit kiris kivayi sisiviriman vata umi.* ⁴ Kamata kiva hañi sisivata uhihi muvira kindimbatiyi mingaramahu kava pata ñamu. ⁵ Muvira piri timba nañga virañi mingaramamu. Piri kandihaju simbiyi simbiyi kiri hambu timba nañga. Kamataharim wit kiris kandihajininiñ piri kandihaju mingaramata sariwayi timiravaramu. ⁶ Hara kundur ha kavarahi piri humbañi mamingumi. Harim ina kirahimuhi sahata kimumbiramu. ⁷ Ara wit kiris muvira siki punzimbunzi ñingiñi mingaramamu. Kamatihi siki punzi nañga hañiniñ timirata wit hañiniñ tarinqumu. ⁸ Hara wit kiris muvira piri aviyi mingaramata timirata kandi tamamu. Muvira 100, muvira 60, muvira 30 tindi tamamu. ⁹ Kru kinzihhi nañga hama, kuyu niñandihin miñatamamañgarata indarim, vami.

*Jisas tihu kuyuyi taya ambavararami
(Mak 4.10-12 nañga, Luk 8.9-10)*

¹⁰ Kiyihandata Jisasindu simbirasara pata nuñ nimavamba kitihumu, Mumindihhi krunavundiñ tihu kuyuyi taya ambavarandana, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Nariñ Got anditi muhimimuhim nuñandi tiwiyi kiyihiyi hañindu kuyu sapa sipiruta kindi ha ñgimandira. Hara krunavundi mañgimandiyu. ¹² Kru mumingandu kandihamata him muhimimuhim kiyimandi hañi nuñ Got sihinda muvira ñgurimandi. Kamati nuñandi muhimimuhim sambi kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim mañgiyimandi ha, muhimimuhim miñahandata kiyimandiyipu ha Got piñguvarata mitirimandi. ¹³ Kanimata sapayirim nuriñ tihu kuyu ñgundin. Nuriñandi taminqangiris ha tihirañandi, hara muhim mañgimandiyu. Miñatamandu hara, kuyu mu mañjendarimandiyu, kamatu nuriñandi mirimba vu mandaruvihirimandi. ¹⁴⁻¹⁵ Krunavundi kanimata niñiniñrim ndihi Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia ambami, Got ambi, Kuyu sambi ñimbiri indarimandira. Hara kuyu sapavu mañgimandira. Muhiminda ñgimindan vata sambi ñimbiri tihiraramirimandira, hara mañgiyimandira. Krunavundi kandanininiñdu mavi humba hambu tikatikatimi. Kamatihi nuriñandi kinzihhi hañiniñ kuyu avi indaritaririm yakwirivarandu. Nuriñandi taminqangiris ha miñayihindu. Kamataharim nuriñandi taminqha muhim mañgimandi. Kamati nuriñandi kinzihhi ha muhim kuyu mañjendariti, nuriñandi mavi humbau kuyu sapa ha mañgimandi. Kandihamata vana mañandita, mavinqimiruta yi kinyi patu nuriñ miñavindamahin, vamba ambi, vamba ambami. Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahi. ¹⁶ Nari kuyu indarindara, nañga muhimimuhim ñgandara. Harim nari kinzihinzitimara. ¹⁷ Yi nariñ kandi ambin, kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara nañga kru tititaya kiyihiyi hañiniñ sambi muhimimuhim tihu ñgara niñiniñ ñgimindan vata piritamamañgaramu, hara mañgamu. Nañga kuyu indarindara niñiniñ indarimindan vata piritamamañgaramu, hara mañjindarimu, vami.

*Wit kirisindu tihu kuyundu kuyu sapa
(Mak 4.13-20 nañga, Luk 8.11-15)*

* **13:3** Matyundu angwimikiyi kuyu kutañguta kumanzipi timu tingiruramata ambavararami hañindu muhanda ni. Kuyu kaninjandihin 13.3yi kita uta 52yi tihu kuyu sambi Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambami. **13:12** Mt 25.29 nañga, Mk 4.25 nañga, Lu 8.18 nañga, 19.26 **13:13** Lo 29.4 **13:14-15** Ais 6.9-10 nañga, Mk 4.12 nañga, Jo 12.40 nañga, Si 28.26-27 nañga, Hi 5.11 **13:16** Lu 10.23-24 nañga, Jo 8.56 nañga, Hi 11.13 nañga, 1 Pi 1.10-12

18 Jisas sihinda ambami, Kru mumingga kivayi wit kiris kavaramindu tihî kuyu hañindu kuyu sapa ambitin indarimara. **19** Wit kiris kwimbiyi mingaramamu maña handa, kru Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi indarindi. Hara nuñandi sapavu mangandi. Kamatihi Satan nu kindiyi pata sariwayinjandi kuyu Got nuñandi mavingukuyi kurindi hañiniñ piñguvarandi. **20-21** Ara wit kiris piri simbiyi simbiyi kiriwu timba nañga virañi mingaramata sariwayinjandi timiravarami maña handa, kru Gotindu kuyu avivi sariwayinjandi indarita kinzihinzitindi. Hara nuñandi indarimançaramañgara vana ha wit kiris kundur maniman maña, harim nuñandi indarimançaramañgara vana ha pakanda kindi. Gotindu kuyu avivi indarita kinzihinzitindi. Hara kru nuñandi indarimançaramañgara vana ha hanjandihinrim pimi ñguhu, nuñandi indarimançaramañgara vana ha mingata yivundi. **22** Ara wit kiris muvíra siki punzimbunzi ñiñgiñi mingaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarindu. Hara piri niñindu himirim timutimutindi, nañga timbahiris sambî miñatihiruramaramarim indarindi. Kamatihi kandi vana hañiniñ Gotindu kuyu hañiniñ yivutaringuhi kandimandamandi. **23** Hara wit kiris piri aviyi mingaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarita sapavu ñgamangarandi. Kamata 30 kiris, 60 kiris, 100 kiris tindi kandi tamandi, vami.

Tipa ñamba kivayi timiravaramindu tihî kuyu

24 Jisas nuriñ tihî kuyu muñandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyîha kru mumingga nuñandi kivayi wit kiris avi hañiniñ kavarami maña. **25** Hara krunavundi karîhahuhu kru hamandu miku miñga pata tipa ñambandu kiris wit avi ñiñgi hañi kavarata umi. **26** Kamatihi kiyihandata wit hañiniñ aruta kandi tamirim andîhi ñgahura tipa ñamba hañiniñ ndahara kandi tamirim kiyimi. **27** Kamatihi simbirasara hañiniñ uta kiva niñuva hamaj nimavamba ambamu, Aru miñga, ara wit kiris taya vaha nandi kiva niñi kavaramana vamba indarindarin. Hara mumindîhi tipa ñamba nda nañga timiri, vamba ambamu. **28** Kamavahu nuriñ ambami, Miku hiru mumingga kandi musa ha andisimi, vamba ambami. Kamavahi ambamu, Ñginançata uta tipa ñamba ha kumbiravarim, vamba ambamu. **29** Kamavahura nuriñ ambami, Kitirançitirançwisa. Tipa ñamba hañiniñ kumbiravarambara wit avi hañiniñ nañga kumbiravaritiramandîhi. **30** Kamata mandita mitira arîkita kihirihiri arutimu. Kamatu tahiratahira tiwimi kru simbira miñimandiyu hañiniñrim ambirimana, Tipa ñamba hañiniñ wisa tahirandahira kitî kahañgaha ahuyi kirahîrârim tamamara. Kamata wit avi hañiniñ yivutiñhiruramata huyimandavi yandiyi tamamamara, vamba ambami, vami.

Mastet kirisindu tihî kuyu (Mak 4.30-32 nañga, Luk 13.18-19)

31 Jisas nuriñ tihî kuyu muñandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyîha sahi mastetindu kiris maña. Kru mumingga mastet kiris ha miñata nuñandi kivayi sisivami. **32** Mastetindu kiris ha sahi muvirandu maña ma. Sukihiris sirambi, hara timirata arutindi ha sahi muviran tarativirata ahu maña arutindi. Kamatihi kava pata nuñandi maka hañi ñiñgi tihundu, vami.

*Yisindu tīhi kuyu
(Luk 13.20-21)*

³³ Jisas nuriñ sihinda tīhi kuyu muñandi nīmavamba ambami. Gotindu tiwiyi kiyihiyiha yis maña. Navundi muñambi wit sambī miñata yis nañga tarayiwarata tamahi kihata siñgi ha nañga kihiriñitindi, vami.

*Jisas tīhi kuyuyi taya ambavarami
(Mak 4.33-34)*

³⁴ Jisas sihananja kuyu krunavundiñ ambavarami niñiniñ, tīhi kuyuyi taya ambavarami. Miñamamañi ndamata mañambavarami. ³⁵ Kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara mumingandu mīkatimbayi Got nīmavamba ambami, Muñimimuhim piri niñi yivurahami hirivi hañinda kita patavata tīhundu takuk niñi, muñimimuhim sipiruta kindi ha yi tīhi kuyuyi taya ambavariman, vamba ambami. Kamavami kuyu ha Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahami.

Tipa ñambandu tīhi kuyundu kuyu sapa

³⁶ Jisas krunavundiñ mitata tavī humbañi indihuhi nuñandi simbirasara hañiniñ nu kiyimiñi pata nīmavamba kitihumu, Tipā ñamba kivayi yaharamami hañindu kuyu sapa ha ambina ñgahariñ vaha, vamu. ³⁷ Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Kru wit kiris avi kavarami hama Krundu Niñi. ³⁸ Ara kiva ha piri niñandihin. Ara wit kiris avi hañiniñ krunavundi Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañiniñ. Ara tipa ñamba hañiniñ, kañiniñ krunavundi Satanindu. ³⁹ Kru miku miñga tipa ñamba kavarami hama Satan. Ara wit tahiratahira tiwimi hañandihin piri niñandihindu imbiñivi. Ara simbirasara wit tahiratahira hañiniñ Gotindu kutikara. ⁴⁰ Kru tipa ñamba kumbirata kiramu maña ha, piri niñindu imbiñivi andirimandiyu. ⁴¹ Krundu Niñi hama nuñandi kutikara hañiniñ simbiti payimandiyu. Kamati muñimimuhim andihi krunavundindu indarimañgaramañgara vana ñambatindi hañiniñ nañga, kru sihananja ñamba vana andindu hañiniñ, piñguvarimandiyu. ⁴² Kamata kavaritu ahumira aruyi urimandiyu. Ahutungi kandihañi irihariha mīka satipirimandiyu. ⁴³ Kanditiwimi hañi krunavundi tititaya kiyihiyi hañiniñ, nuriñandi Niñuvandu tiwiyi kiyihiyi hañi ina timirata siñandindi maña siñandirimandiyu. Kru kinzihi nañga hama, kuyu niñandihin miñatamamañgarata indarim, vami.

Timbahiris tupi piri humbañi sipiruta kindindu tīhi kuyu

⁴⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha timbahiris tupi kiva itiñi piri kayivata sipirumu maña ñandi. Kamatiñi kru muminga ñgata sihinda sipirumi. Kamata kinzihinziña uta nuñandi muñimimuhim ambahi mut miñahu timbahiris ha miñata uta kiva kandihä mut miñami, vami.

Wiriri avinzikwi ñandindu tīhi kuyu

⁴⁵ Jisas sihinda tīhi kuyu muñandi ambata nīmavami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, kru timbahirisindu ariku miñga wiriri avirim puhirata kindimañandimi. ⁴⁶ Kamata wiriri muñandi ñgahi avinzikwisikwi tīhi, uta ambahi muñimimuhim nuñandihä mut miñahu timbahiris ha miñata uta wiriri avinzikwi kandihä mut miñami, vami.

Kamahayindu tīhi kuyu

13:35 Sng 78.2 **13:38** 1 Ko 3.9 **13:40** Mt 7.16 nañga, Jo 15.6 **13:41** Mt 24.31 nañga, 25.31-46 nañga, Mk 13.27 **13:42** Mt 8.12 **13:43** Dan 12.3 nañga, 1 Ko 15.42 nañga, 15.53 nañga, 15.58 **13:44** Ais 55.1 nañga, Mt 19.29 nañga, Lu 14.33 nañga, Fl 3.7-8 nañga, Sk 3.18 **13:46** Snd 2.4 nañga, 3.14-15 nañga, 8.10 nañga, 8.19

⁴⁷ Jisas sīhinda tīhi kuyu muñandi ambata nīmavami, Gotindu tīwiyi kiyihiyiha kamahayi indu muyi kavarahu miñguhi muhīmīmuhiñ asa miñandu maña. ⁴⁸ Kamahayi ha yavurih i pingirita pata tiñgivu tamamu. Kamata miñizita itihata asa avivi hanjinij maki isi muyi tamata, asa ñamba hanjinij kahuvaramu. ⁴⁹ Piri niñindu imbihiviyi ndahara siwimañanda andirimandiyu. Gotindu kutikara pata, kru ñamba ñiniñ kru tititaya kiyihiyi ñingi hañi kiyimandiyu hanjinij miñimandiyu. ⁵⁰ Kamata kavaritu ahumira aruyi urimandiyu. Kamata ahutungi aruyi kavaritu irihariha mika satipirimandiyu, vami. ⁵¹ Kamavata Jisas simbirasara hanjinij kitihuta nīmavami, Kuyu sihanañga kaninjinindu kuyu sapa ñgandara vaha, vami. Kamavahi ambamu, Ngandariñ, vamu. ⁵² Kamavahu nuriñ ambami, Tikitika kuyundu mirimba nañga hanjinij tikitika kuyu ñgandu. Kamataharim Gotindu tīwiyi kiyihiyindu kuyu sapa handahara ñgandu. Nuri taví aru muñandihinindu niñuva maña. Tavihumba hañindu muhambu indihuta muhīmīmuhiñ nuñandi avivi kuhandu nañga kih yavurita kindi hanjinij, sihanañga miñaramahi tapirañi pindihami, vami.

Nasaret hati Jisasiñ kutivu tamamu

(Mak 6.1-6 nañga, Luk 4.16-30)

⁵³⁻⁵⁴ Jisas tīhi kuyu kaninjinij ambavarata mituta piñu kandihā mitata nuñandi piñuyi umi. Uta Got nañga kuyundavarvara taví nuriñandiyi indihuta, krunavundiñ Gotindu kuyu ambavarami. Kamatihi krunavundi sihanañga nuñandi kuyu ha indarihu mavi yahavarahi nīmavamu, Kru kanima indarimut avi nañga muhīm nzihi sihirandi vana niñandihin pañundu miñami. ⁵⁵ Ara ñgandariñ, kru nima niñuva taví tihutihu miñga. Niñum Maria, niñuranava, Jems, Josep, Saimon nañga Judas. ⁵⁶ Nañga niñurimañgati sihanañga kihiri kiriñ. Kru kanima tikitika nañga indarimut avi niñandihin pañundu miñata kandi vana niñinij andi, vamu. ⁵⁷ Kamavata nuñirim kipuhiputimu. Kamatihura Jisas nuriñ nīmavami, Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara miñga mupiñu mupiñu nu ñimbi nañga miñga kindi. Hara nuñandi piñu tñmbanzikwiyi nañga nuñandi taviyi nu ñimbi maniman miñga kindi, vami. ⁵⁸ Kamataharim niñambirim mañindarimanagerahu, piñu kandihāñi muhīmīmuhiñ nzihi kandinqandi nzikwi manzihirami.

14

Herot Jisasirim Jon kukuyi miñangiruhiru hama vaha vami

(Mak 6.14-29 nañga, Luk 3.19-20 nañga, 9.7-9)

¹ Kandihirivi hañi Herot piriñisa Galilindu gavamandu aru miku kiyimi. Kamata Jisas muhīmīmuhiñ nzihisih andimi vana ha indarimi.* ² Jisasiñdu kuyuhinzi Herot indarita nuñandi simbirasara hanjinij nīmavami, Kru kandihama Jon kukuyi miñangiruhiru hama ndimbanzikwi. Nu savayı kita anja yahamirami. Harim muhīmīmuhiñ nzihi sihrasihirandu tikitika nuñandi kiyi, vami. ³⁻⁴ Kuha Herodiasinj Herot urami, nu niñura Filip nimburi. Kamatihi Jon Herotiñ nīmavami, Navundi kañambin urahana avimandi, vami. Kamavahi Joniñ Herot

13:47 Mt 22.9-10 **13:49** Mt 13.42 nañga, 25.32 nañga, Lu 13.28 **13:53-54** Mt 2.23 nañga, 7.28 nañga, Mk 6.1 nañga, Lu 4.16 nañga, 4.22 nañga, Jo 7.15 **13:55** Jo 6.42 **13:57** Mt 11.6 nañga, Mk 6.3-4 nañga, Lu 4.24 nañga, Jo 4.44 **13:58** Mk 6.5-6 * **14:1** Herot kanima, mu ñimbi nuñandi Antipas, piriñisa Galili karatamandi. Herot kandihama niñuvandu ñimbi Herot. Niñuva Herot Aru miku kiyimi hiriviyi, Maria Jisasiñ kavumi. Matyu 2yi ñgimandira. **14:3-4** Wkp 18.16 nañga, 20.21 nañga, Mt 11.2 nañga, 21.26 nañga, Lu 3.19-20 nañga, 20.6

mījahandata siki takiri maña tīkatika himiñi kahañata ñamba vana andihu tamandu upiyi tamami. ⁵ Kamata Herot Joniñ yivutatamiriman vata andimi. Hara krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu mījata ambavarvara mīnga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piñitumi. ⁶ Kamata muhiviñi kru muvira pata Herot nañga niñum nuñ kavumi hivi hañandihinirim indaramata ñamu. Kamatihi kandihivi hañi Herodiasindu navundi niñi hañambi pata nuri kiyimu itihañi tuturamami. Kamatihi Herot tuturamami hañandihinirim mavindamangarami. ⁷ Kamata Herot tīkatika kuyu kahañata nīmavami, Kandisikwisikwi, yan muhimirim nda kitiwina ñguriman, vami. ⁸ Kamavahi Herodias, navundi niñi hañambi niñum, nuñandi navundiñ ambami. Kamatihi nuñandi navundi hañambi Herotin ambami, Jon kukuyi mīñangiruhiru hamandu mikumuñgi ha maki muyi tamata kavuta pata yan ñgu, vami. ⁹ Kamavahi aru miku hama kuyu kandiha indaríhi nuñandi mavimbū pimitimi. Hara tīkatika kuyu kahañami hañandihinirim indarimi. Harim kihiri mīnzita ñamu hañiniñindu tamiñgançimbañi sihumí ñgavitínima vata, sañganzañ ambahi navundi niñi hañambi ambami maña andimu. ¹⁰ Kru mumiñgañ simbihi kru ñamba vana andihu tamandu upiyi umi. Uta sañganzañ muhaman ambahi Joniñ piñgwí pitimi. ¹¹ Kamata maki muyi miku ha tamata mījata uta navundi niñi hañambiñ ñgumi. Kamatihi niñum kiyimiyi mījata umi. ¹² Kamatihi Jonindu simbirasara hañiniñ pata Jonindu pati ha kavuta uta, sava humbañi tamamamu. Kamata uta Jisasñ ambavaramu.

Jisas 5,000 kruñ ñaña ñgumi

(Mak 6.31-44 nañga, Luk 9.10-17 nañga, Jon 6.1-13)

¹³ Jisas Joniñ yivutatamatama kuyu indarimi, harim kandi pihu ha mitata nuñandi simbirasara hañiniñ nañga kupik mījata kru maniman upivu umu. Kamatihiura krunavundi sambí Jisas uyí vava kuyu indarita, pihu aru hañiniñ mitata, nuñ puhirata piriyi umu. ¹⁴ Uta yivurahata ñgahi krunavundi sambí kiyimu. Kamatihi ñgahi mavindihí, nurinjandi krunavundi kandi nañga hañiniñ mījavindamami. ¹⁵ Kamata kivititithi simbirasara hañiniñ pata Jisasñ nīmavamu, Niñu kru maniman upivu, nañga ina mīnguta kivitirim andi. Harim avinda krunavundiñ simbina pihu makamaka uhuñu nurinjambirim ñaña mut mījamu, vamu. ¹⁶ Kamavahu Jisas nuñandi simbirasarañ ambami, Mumirim urimandiyu. Narinjambinda ñaña ñgutira ñamu, vami. ¹⁷ Kamavahi nuñ ambamu, Arinjandi ñaña niñi sambí mañgiyi. Mavatimba aríkita aríkita kwiri nañga asa aríkita taya kiyi, vamu.* ¹⁸ Kamavahu ambami, Ara mavatimba nañga asa kandiha yi kini niñi mījata payimara, vami. ¹⁹ Kamatihi Jisas krunavundiñ ambahi tiþa hañi mīnzimu. Kamatihi mavatimba aríkita aríkita kwiri nañga asa aríkita hañiniñ mījata, kimba nīmbu kuta yahuta Gotiñ kuyu avivi ñgumi. Kamata mījasihiraramata nuñandi simbirasarañ ñguhi krunavundiñ tiñgirumu. ²⁰ Kamatihi sihanañga ñahu kipitimi. Kamata mitamu hañiniñ kiyihi, yivutihiruramata tiwatiwa kuma timutamu, tanda aríkinzípi tiñgiruramatayi kundamu. ²¹ Kru

^{14:10} Mt 17.12 nañga, Mk 6.27 nañga, Lu 9.9 ^{14:14} Mt 9.36 nañga, Mk 6.34 * ^{14:17} Mavatimba Juda hati musa mījandu hañiniñ aru sikwi ma. Mavatimba arinjandi skon vandu hangim maña. Mavatimba kumanzípi tiñgiruramata haniniñ aríkimbat taya ñahu. ^{14:19} Mt 15.35-39 nañga, Mk 8.6-10 ^{14:20} 2 Kin 4.44 nañga, Mk 6.42-43 nañga, Lu 9.17 nañga, Jo 6.11-13

ñamu hañinij 5,000 vat krundaya. Hara navundi nañga ñiñisimij mayihitiñgirumu.

*Jisas indu himbañi kindavarami
(Mak 6.45-52 nañga, Jon 6.16-21)*

²² Jisas nunjambi kita krunavundin simbütin urimandiyu vata andimi. Harim nuñandi simbirasara hañinij kupik hañi yahuta kasiramata indu timukari hambu indihumu vata ambami. ²³ Kamata krunavundin simbihi uhuhu nu nuñambi apuvu Aru nima nañga kuyundavaririm yahumi. Kamata ina miñgumi hiriñiyi nu nuñambi apu hambu kiyimi. ²⁴ Kupik hativi hambu mitata uhi kutandimi. Kamatihi wiñi kupik ñapiru hambu pata kuku ha nañga kupik ha tarayikirahi minza hañu ndaya kiyimi. ²⁵ Kamata kwisi piñirita siñandihi Jisas kuku himba hañi tañguramata uta nuñandi simbirasara hañinij kiyimuyi yivurahami. ²⁶ Kamatihi nuñ ngahu indu himba hañi payihi piñituta nananjarata ambamu, Ni sundi ñamba muñandi, vamu. Kamavata piñituta pati avangaramu. ²⁷ Kamatihura sariwayinjandi Jisas nuriñ nimavami, Tikatikatita kiyimara. Nimbu yitihi piñimandumara, vami. ²⁸ Kamavahi Pita yahata nuñ kimbi nimavami, Aru miñga, na tingata, ambina yindahara kuku himbaniñi na kina hañi tañguramata utini, vami. ²⁹ Kamavahi Jisas ambami, Ara pañi, vami. Kamavahi Pita kupik ha mitata kuku himba hañi tañgutançguramata Jisas kiyimiyi umi. ³⁰ Hara ngahi wiñi ha tikatika sikwitihí piñitumi. Kamata kuku hañi tihita miñguhandami. Harim yahata kuyu kimbañi nimavami, Aru miñga, yan ngurama, vami. ³¹ Kamavahi sariwayinjandi Jisas kuman-damata Pitañ miñjahandata nimavami, Yanirim indarimañgaramañgara vana nandí ha sukisimbiri. Mumindihí nandí indarimit arikita kiyi, vami. ³² Kamavata arikimbat kupik hañi yahuhu wiñi ha tihimitami. ³³ Kamatihi kru kupik himba hañi kiyimu hañinij Jisasindu ñimbí tihuyahata nimavamu, Kandisikwisiñkwi na Gotindu Ñiñi, vamu.

*Kandi nañga hañinij Genesaret miñavindamami
(Mak 6.53-56)*

³⁴ Jisas nañga nuñandi simbirasara indu timukari hambu indihuta, piñi Genesaret ariñi yivurahamu. ³⁵ Kamatihi kru kandihaju hati Jisasinj ngata, nuñ ngandu, harim sihananja piñi kandihaju ariñi kindu hañinijrim kuyu tamahu umi. Kamatihi krunavundi sihananja kandi nañga hañinij tiñbuta nu kiyimiyi payimu. ³⁶ Kamata Jisasirim, mitina krunavundi kandi nañga niñinij nandí mikwiri ñapiru hañi miñasarata avindimu vata añañgaramu. Kamata krunavundi sihananja kandihamatimu hañinij, avindimu.

15

*Gotindu tikatika kuyu añiñgitakiñandu kuyu tarativirahi
(Mak 7.1-13)*

¹ Kandihirivi hañu Farisi nañga tikatika kuyundu mirimba nañga hañinij Jerusalem mitata Jisas kiyimiyi umu. Kamata nuñ nimavamba kitihumu, ² Mumindihí nandí simbirasara niñinij arinjandi añiñgitakiñandu tikatika kuyu arin ngumu niñinij miñjata kavarandu.

14:23 Lu 6.12 nañga, 9.28 **14:26** Lu 24.37 **14:29** Jo 21.7 **14:31** Mt 8.26 **14:33** Sng
2.7 nañga, Mk 4.39 nañga, Lu 4.41 nañga, Jo 6.69 nañga, Ro 1.4 **14:36** Mt 9.20-21 nañga, Mk
5.27-28 nañga, Lu 8.44 **15:2** Mk 7.5 nañga, Lu 11.38

Ñirim, kuma ñimburitara mañandu, vamu.* ³ Kamavahu Jisas nurinj kimbi nimavami, Mumindihî nariñandi vana taya miñahandata, Gotindu tikatika kuyu miñata kavarandara. ⁴ Got ambami, Namínavandu tiwiyi taya kita nurinjandi kuyu taya miñahanda. Nañga, kru niñum niñuvanç míkatihirimandi hama kwimírimandi, vamba ambami. ⁵ Hara nari nimavamba ambandara, Kru muminjga niñum niñuvanç ñguramaramandu timbahiris hañandihin ndaya kiti, yahata niñum niñuvanç ambirimandi. Yi timbahiris ni Gotinj ñgurim yíhíramin ndaya kiyi, vamba ambirimandi. ⁶ Kru kandihama niñum niñuvandu tiwiyi mañgiyimandi. Hara nari ambandara, Kru niñum niñuvanç timbahiris mañguta avi vana andirimandi, vamba ambandara. Kandihamata vanayı nari Gotindu kuyu hañandihin tañguhara miñgundi. Kamata nariñandi nañiñgitakiñandu vana taya tihuyahandara. ⁷ Nari kuyusihirimbihapiha ñiniñ. Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia nariñandi vanarim ambami, Got ambi, ⁸ Krunavundi yandi ñimbi nurinjandi mikatimbayi tihuyahandu. Hara nurinjandi mavinjuku nañga indarimut hañiniñ yambirim kutañi nzikwi kindi. ⁹ Krundu tikatika kuyu ambavarata, Niñandihin Gotindu kuyu, vamba ambandu. Harim yandi ñimbi sañ nañga tihuyahandu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

*Gotindu tamíngañi ñiñindindirim ambami
(Mak 7.14-23)*

¹⁰ Jisas krunavundiñ uraramahi payihu nimavamba ambami, Kuyu ni ambitin indarimañgarata mirimbañi tamamara. ¹¹ Muhimimuhim mika humbañi indihundi hañiniñ andihi Gotindu tamíngañi kru ñiniñ mandindi. Muhimimuhim kuyu mikatimba ni ambavarandi hañandihin andihi, Gotindu tamíngañi kru ñiñindindi, vami. ¹² Kamavahi kiyihandata Jisasindu simbirasara hañiniñ pata nuñ nimavamu, Farisi ndañiniñ kuyu kandini indarihu nurinjandi mavi ndambu avimandiha ñganada, vamu. ¹³ Kamavahu Jisas nurinj nimavami, Yavandak nunjandi piñuyi kiyi hama kiva nañga miñga. Harim muhimimuhim nu mañgurimi hañiniñ kundur hañiniñ nañga kumbiravarimandi. ¹⁴ Kaniniñirim kandi vata mañambamara. Nuri tamínga ñumi ñiniñ maña. Tamínga ñumi miñga yahata tamínga ñumi muhamaj kwimbi isihuramíriman vata aríkimbat kumbañi miñguhu, vami. ¹⁵ Kamavahi Pita Jisasiñ kitihuta nimavami, Krunavundiñ muhimimuhim andihi Gotindu tamíngañi ñiñindindu vamba tihî kuyu ambavarana hañindu kuyu sapa ariñ ambavarina indarihariñ vaha, vami. ¹⁶ Kamavahi Jisas ambami, Narindahara kwínikwinítira wiña vaha tihî. ¹⁷ Nari ñgandara. Muhimimuhim mika humbañi indihundi ha mavi humbañi miñgundi. Kamatihi mavi niñandihin sihusihu tavyi piñguvarahi undi. ¹⁸ Hara kuyu mika niñandihin ambavarandi hañandihin mavinjuku nimbundu yívurahandi. Kandi vana hañandihin andihi Gotindu tamíngañi kru ñiñindindi. ¹⁹ Yi krundu mavinjukuyindu muhimimuhim ñamba vana nimata

* **15:2** Simbirasara hañiniñindu kuma hañiniñ ñiñindimbanzikwi mandihira ñamu. Ñiñi nañga himinda Gotindu tamíngañi miñata, nurinjambi ñiñi nañgandituma vata Juda hati piñitundu. Kamataharim kuyu tikatika mu, kuma ñimbura Gotindu tamíngañi sihindá ñanjranditara ñañandu ñandi kindi. **15:4** Kis 20.12 nañga, 21.17 nañga, Wkp 20.9 nañga, Lo 5.16 **15:8** Ese 33.31 **15:8** Ais 29.13 **15:9** Kl 2.18-22 nañga, Ta 1.14 **15:11** Mt 12.34 nañga, Si 10.15 nañga, Ro 14.14 nañga, 14.17 nañga, 1 Ti 4.4 nañga, Ta 1.15 **15:13** Jo 15.2 nañga, 1 Ko 3.7 **15:14** Ais 9.16 nañga, Mal 2.8 nañga, Mt 23.16 nañga, Lu 6.39 nañga, Ro 2.19 **15:18** Mt 12.34 nañga, Je 3.6 **15:19** Stt 8.21 nañga, Snd 6.14 nañga, Jer 17.9 nañga, Mt 12.34 nañga, Mk 7.21

nijiniñ yivurahandirim ambın. Indarimit ñamba. Kruj yivutatamahi kimuhimu vana. Navundi kru maniman nañga kru navundi maniman miňavinqirivinqiri vana. Navundi kru nañga hañiniñ, nañga kru navundi nañga hañiniñ pisinqarahara vana. Kipa miňamija vana. Ngatiňgirutinqiru tiwimiyi kuyusihiriňguyu ambavaravara vana, nañga muñiniñ ñamba tangutangu vana. **20** Kandi vana nijiniñ andihi, Gotindu taminqaňi kru ñijindindi. Hara kru kuma ñimburimatı ñandi hañandihin andihi Gotindu taminqaňi kru ñiňi mandindi, vami.

*Kenanindu navundi Jisasırı̄m indarimanqarami
(Mak 7.24-30)*

21 Jisas pihu Genesaret mitata, pihu aru Tair nañga Saidonindu vu umi. **22** Kamatihi Kenanindu krunzapayindu navundi uta kandambu kindi ñambı̄ pata kuyu kimbaňi Jisasiñ nimavami, Aru miňga, na Devit Niňuňingi yan sihingga. Yandi navundi ñiňi niňambı̄ sundi ñamba arinquta pisinqarandi, vami. **23** Kamavahira Jisas nuñ kuyu kimbi mu ndahara maňambami. Kamatihi navundi haňambı̄ tuvirata sihindi payihi Jisasindu simbirasara hañiniñ pata Jisasiñ nimavamu, Navundi niňambı̄ sihindi nimbu avangarata sirindamata payitihı̄ simbina aňga umi, vamu. **24** Kamavahu Jisas ambami, Got yan simbihi Israel hatiň ndaya, sipsip siňgundindu maňa hañiniñ ñguramırı̄m payimin, vami. **25** Kamavahira navundi haňambı̄ pata Jisas kiyimi haňi tandamikwimikwita, naňgwendarata pırinimbı̄ tihirata nimavami, Aru miňga, yan ñgurama, vami. **26** Kamavahi Jisas nuñ ambami, Niňindu ñaňa ni miňata upiririm kavaritirin utima, vami.* **27** Kamavahira navundi haňambı̄ nimavami, Aru miňga, kandi ambana. Hara ñiňi hañiniñ ñahu, ñaňa miňi niňuvandu pina tiwivu miňgaramandi hañiniñ upırı̄ ñandu, vami. **28** Jisas kuyu kandıha indarita navundi haňambı̄rim nimavami, Navundi na, nandı̄ indarimanqaramaňgara vana ha aru sıkları̄. Harim indarimitana him ha yivuraham, vami. Kamavahi navundi haňambindu ñiňi haňambı̄ kandıhiřivı̄ haňi sıkları̄taya avındı̄mi.

Jisas kandi naňga hañiniñ sambı̄ miňavindamami

29 Jisas pihu kandıha mitata indu Galili kuku tiviyindiviňi ndaya umi. Kamata apuvu yahuta minzımı. **30** Kamatihi krunavundi sambı̄ nu kiyimiyi payimu. Kamata tanda ñamba, taminqa ñumi, punzi kimikimi, maňguyundavaravara hañiniñ, nañga muhimimuhim kandi nañga hañiniñ sambı̄ timbuta pata nuňandi tandanzapa haňi tamamu. Kamatihi nurı̄ miňavindamahi, avındı̄mu. **31** Kamatihi krunavundi ñgahu maňguyundavarandu hañiniñ kuyundavarahu, punzi kimikimi hañiniñ avındı̄hu, tanda ñamba hañiniñ kindavarahu, taminqa ñumi hañiniñ tihiraňamu. Kamatihi indarihiňita Israelindu Gotindu ñimbi tihuyahamu.

*Jisas 4,000 kruj ñaňa ñgumi
(Mak 8.1-10)*

15:24 Mt 10.5-6 naňga, Si 3.25-26 naňga, Ro 15.8 * **15:26** Jisas navundi haňambı̄ tanqutini miňgum vata maňandı̄mi. Maninqa. Hara kuyu avi ni Israel hati kiyuyi wisa umi, kamati sihindivura muñiniñ indarimu vata piri tamami. Kamataharim Jisas tihi kuyu kaninqandihin gumi. Niňisirambi hañiniñ Israel hati maňa, upırı̄ hañiniñ krunzapa muñiniñ maňa. Hara Jisas navundi haňambindu indarimanqaramaňgara vana ha ñgata nuñ ñguramami. **15:28** Mt 8.10 naňga, 8.13 **15:31** Mk 7.37

³² Jisas nuñandi simbirasarañ uraramahi payihu nimavami, Krunavundi niñiniñirim yañ mavindi. Ara nañga ariki hivi sikwi kiyihu kwiri hivi niñi ñaña nuriñandi mañgiyi. Harim aviharim kitu simbitin utu avi mandirimandi. Tamiganzihisihitinda kwimbiyi mingata yivituma, vami. ³³ Kamavahi nuñandi simbirasara hañiniñ Jisasiñ nimavamu, Niñbirañi kru mañgiyi. Harim ara mavatimba sambí pañjundu miñata krunzivi kaniñiniñ ngutirin ñirimandiyu, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisas nuriñ kitihuta nimavami, Nariñandi mavatimba pamata kiyi, vami. Kamavahi ambamu, Arinjandi mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiñgiruramata kiyi, nañga asa sambí sikwi mañgiyi, vamu. ³⁵ Kamavahu Jisas krunavundin ambahi piriñi kambaminzimu. ³⁶ Kamatihi mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiñgiruramata hañiniñ nañga asa hañiniñ miñami. Kamata Gotiñ kuyu avivi nguta miñasihiraramata nuñandi simbirasarañ ngumi. Kamatihi nuñandi simbirasara hañiniñ krunavundin ngumu. ³⁷ Kamatihi sihananja ñahu kipitimi. Kamata ñata mitamu hañiniñ yivutihiruramata, tiwatiwa aruru kuma timu, tamu arikinzipi tiñgiruramatayi kundamu. ³⁸ Kru miñzita ñamu hañiniñ krun ndaya yihitiñgiruhu 4,000 ndimi. Hara navundi nañga ñiñi sîrambiñ mayihitiñgirumu. ³⁹ Kamata Jisas krunavundin simbihi uhu, kupik miñata Magadanindu vu umi.

16

Jisasiñ muhim nzihi sihirina ngim vamu (Mak 8.11-13 nañga, Luk 12.54-56)

¹ Farisi nañga Sadyusi Jisasirim anditi ngim vata pata nuñ ambamu, Na Gotindu simbira miñandanatingata muhim nzihi sihirina nandí kuma munzi ngim, vamu. ² Kamavahura nuriñ kimbi nimavami, Kivititi ambandara, Ihumbisa nimbu ñañgwindi. Harim avinjivi kiyimandi, vamba ambandara. ³ Kivisihi ambandara, Kukumuwava ndañguta ihumbisa nimbu kitiriti. Harim musi kuku nañga wini payimandi, vamba ambandara. Kambu kandi, ihumbisa nimbu muhimimuhim nzihi yivurahandi hañiniñ ngamangarandara. Hara muhimimuhim nzihi tihungirivi yivurahandi niñiniñ mañgamañgarandara. ⁴ Krunavundi tihundu niñiniñ ñamba niñiniñ nzikwi, harim Gotiñ ndaya maviñi mandamandu. Kamatindi imutamut muhim nzihi ngimindan vata tuvirandu, hara muhim nzihi muyipu ndahara mañgimandiyu. Muhim nzihi mingiyaminqiya, Gotindu kru kuyu miñata ambavaravara Jonandu handaya ngimandiyu, vami. Kamavata Jisas nuriñ mitata umi.

Farisi nañga Sadyusindu yisindu tih kuyu (Mak 8.14-21)

⁵ Jisas nañga nuñandi simbirasara hañiniñ uta indu timukari yivurahamu. Hara nuñandi simbirasara hañiniñ kwinkwinita mavatimba miñata mañumu. ⁶ Kamatihi Jisas nuriñ ambami, Nari Farisi nañga Sadyusindu yisirim tamiñga nañga kindamara, vami. ⁷ Kamavahi nuñandi simbirasara hañiniñ nuriñambi masamasa kuyudavarata ambamu, Mavatimba mambaha mamiñata payiharin yisirim ambi, vamu. ⁸ Kamavahu indarita Jisas nuriñ ambami, Kru indarimañgaramañgara vana suksimbiñi nañga nari. Mumindidihi nari arinjandi mavatimba mañgiyi, vamba ambara. ⁹ Nari indarimitata mambaha ngara. Mavatimba kumanzipi

timu tiŋgiruramata 5,000 kru ñahu, pamata tiwatiwayi kundamara. **10** Naŋga nari mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata 4,000 kru ñamu. Kamatihu tiwatiwa aruru pamatayi kundamara. **11** Nari mumindih iindarimitata mangara. Nariŋ yi mavatimbarim iindarimitata kuyu mangwin. Yi ambin, nari Farisi naŋga Sadyusindu yisirim tamiŋga naŋga kindamara vata ambin, vami. **12** Kuyu kandiha iindarita ambamu, Yis mavatimba naŋga kirandu haŋandihinirim maŋambavari. Farisi naŋga Sadyusindu kuyurim tamiŋga naŋga kindamara vata ambi, vamu.

Pita Jisasiŋ ambami na nuhaya vami

(Mak 8.27-30 naŋga, Luk 9.18-21)

13 Jisas pihu aru Sisariafilipai vurim umi. Uta kanditiwimi hañi nuŋjandi simbirasaraŋ kitihuta ambami, Krunavundi ninirim Krundu Niŋi, vamba ambandu, vami. **14** Kamavahi ambamu, Muvira nambirim Jon kukuyi miŋangiruhuru hama vandu. Muvira nambirim Elaija vandu, muvira nambirim Jeremaia vandu, mana kuhandu kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋindu muvat miŋga vaha, vamba ambandu, vamu. **15** Kamavahu Jisas nuriŋ kitihuta ambami, Hara nariŋambi, yambirim nin ndaya vamba ambandara, vami. **16** Kamavahi Saimon Pita kimbı nimavamba ambami, Na Got krunavundij anga miŋimandi vata yihiramami hama. Na Got sihanŋiyihiyi hamandu Niŋi, vami. **17** Kamavahi Jisas kimbı ambami, Saimon, Jon ñaniŋ, na kinzihinziti. Kandi kuyu niŋandihin naŋ piri niňindu kru mumiŋga maŋambaramami. Yandi Yavandak nuŋjandi pihuyi kiyi hama naŋ kuyu kandini ambarami. **18** Kamataharim naŋ ambirimana, Na Pita. Yi krunavundi sihanaŋga yanirim iindarimanagarandu haŋiniŋ timba himba kandihañi tamiman. Kamatin kimuhimundu tikitika, krunavundi yanirim iindarimanagarandu haŋiniŋ taŋgutu mamiŋgumandiyu.* **19** Yi naŋ Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kindiŋari pihirivihiri siki haŋiniŋ ŋguriman. Kamatin muhimimuhim vana piri niňi kahaňirimanana Got ndahara nuŋjandi pihuyi kahaňirimandi. Ara muhimimuhim vana piri niňi kuyivirimanaana Got ndahara nuŋjandi pihuyi kuyivirimandi, vami. **20** Kamavata Jisas nuŋjandi simbirasara haŋiniŋ karikarita ambami, Nari krunavundij nimavamba maŋambamara, Jisas krunavundij anga miŋimandi vata Got yihiramami, vamba maŋambamara, vami.

Jisas ambami andindin maña andimara vami

(Sapta 16.21—20.34)

Jisas kimuta anga yahamiriman vami

(Mak 8.31—9.1 naŋga, Luk 9.22-27)

21 Kandihivi hañinda kita Jisas nuŋjandi simbirasaraŋ ambami, Yi Jerusalem utini, yan Israelindu aru miku haŋiniŋ, naŋga Gotiŋ kirañiŋguhundu aru miku haŋiniŋ, naŋga tikitika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋindu kumañi tamimandiyu. Kamatu kañinda sambi kavitin, yan yivutatamitu kwimiriman. Hara arikingivi kita kwiri hañi anga yahamiriman, vami. **22** Kamavahi Pita kandihamata kuyu iindarita Jisasiŋ timbuta tivi hambu uta nuŋ ambahimuta ambami,

16:10 Mt 15.34-38 **16:14** Mt 14.1-2 naŋga, Mk 6.14-15 naŋga, Lu 9.7-8 **16:16** Jo 6.68-69 naŋga, Hi 1.2 naŋga, 1.5 naŋga, 1 Jo 4.15 **16:17** Mt 17.5 naŋga, 1 Ko 2.10 naŋga, Ga 1.15-16 naŋga, Ef 2.8 **16:18** Jo 1.42 naŋga, Ef 2.20 naŋga, Sk 21.14 * **16:18** Grik kuyuyi, ñimbi Pita niŋjandihin, timba, vava kuyu maña ijandi. **16:19** Mt 18.18 naŋga, Jo 20.23 **16:20** Mt 17.9 naŋga, Mk 9.9

Aru miñga, maniñganzikwi. Nañ kandi vana ha mayivurahirimandi, vami. ²³ Kamavahi Jisas kimiruramata Pitañ ambami, Satan yandi kutinimbu uhu. Na yandi kwimbì kivihiñim andina. Na Gotindu indarimut miñjata mañjandina. Na krundu indarimut miñjata andinandihi, vami. ²⁴ Kamavata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Kru mumiñga yi nañga payiman vatangata, nuñambi tañguti miñgum. Kamata yi pimi kaviriman maña nu ndahara kavum. ²⁵ Kru mumiñga kandihamata vana mañjandita nuñandi kwirandi hañandihinirimindaya timutimutirimandi hama singundirimandi. Hara kru mumiñga yambirim indariramata kwimirimandi hama sihanjiyimandi. ²⁶ Kru mumiñga piri niñindu muhimimuhim miñjimandi. Hara nuñambi singunditi muhimimuhim kandihañiniñ sihananja nuñ mañguramirimandiyu. Nañga nuñandi kwirandi hañandihin muhimimuhim kandihañi mut mamiñjimandi. ²⁷ Krundu Niñi miñga nuñandi kutikara hañiniñ nañga niñuvandu siña aruyi payimandi. Kamata kandihivi hañi krunavundi sihananja muhimimuhim vana andindu hañiniñ ñgaharamarama nurin muhimimuhim ñgurimandi. Avi vana andindu hañiniñ avi him ñgurimandi. Ñamba vana andindu hañiniñ ñamba him ñgurimandi. ²⁸ Yi nariñ kandi ambin, kru tañguramata kuyu niñindu muvira mañgwimititu, Krundu Niñi miñganj ñgitu aru miku miñga maña payimandi, vami.

17

Jisasindu kwirandi muvita yivurahami (Mak 9.2-13 nañga, Luk 9.28-36)

¹ Aríkikwiri aríkikwiri hivi uhi, Pita, Jems, nañga niñura Joniñ Jisas timbuta apu kimbandikatikayi yahuta nuriñambi kiyimu. ² Kamata tihiraramata kiyihuhi Jisasindu kwirandi ha tivirata muvita yivurahi, nuñandi kipumika ha ina timirimañandimi. Kamatihi nuñandi mikwiri hañiniñ suñindita siña maña yivurahami. ³ Kamatihi Jisasindu simbirasara hañiniñ ñgahu Moses nañga Elaija yivurahata Jisas nañga kuyundavaramu. ⁴ Kamatihi Pita kandihamata ñgata Jisasiñ ambami, Aru miñga, niñi kitiriñ avindihi. Aria viña nda savanzava aríkikwiri tararamahin. Mu nambirim, mu Mosesirim, nañga mu Elaijarim, vami. ⁵ Pita kuyundavarahihi kanzirisiri ihumukiri mu, siñanzikwisiñki ñandi nuriñ kaviramami. Kamatihi ihumukiri humba kandihañi kuyu samur muñandihin ambami, Niñi niñandihin yandi, niñambirim mavindamamañgarata, niñambirim kinzihinzitini. Kamataharim nuñandi kuyu indarimara, vami. ⁶ Kamavahi simbirasara aríkikwirivat kuyu kandihä indarihu nuriñ piñitih, tandamikwimikwita kipumika piri vu tamahu miñgumi. ⁷ Kamatihi Jisas arihañi pata nuriñ miñahandatanda ambami, Piñimanduta yahamiramara, vami. ⁸ Kamavahi tihirata yahuta kru aríkimbatih mañgamu. Jisasiñ ndaya ñgamu. ⁹ Kamata apu ha mitata miñgumiñgu Jisas nuriñ tiñatika kuyu ñguta ambami, Ngara vana niñandihin kru mumiñganj

16:24 Mt 10.38 nañga, Lu 14.27 nañga, Si 14.22 nañga, 2 Ti 3.12 **16:25** Mt 10.39 nañga, Lu 17.33 nañga, Jo 12.25 **16:26** Sng 49.7-8 nañga, Mt 4.8-9 **16:27** Sng 62.12 nañga, Snd 24.12 nañga, Sek 14.5 nañga, Mt 25.31 nañga, 26.64 nañga, Mk 8.38 nañga, Lu 9.26 nañga, Ro 2.6 nañga, 1 Pi 1.17 nañga, Sk 22.12 **16:28** Mk 9.1 nañga, Lu 9.27 **17:1** 2 Pi 1.17-18 **17:5** Stt 22.2 nañga, Lo 18.15 nañga, Sng 2.7 nañga, Ais 42.1 nañga, Mt 3.17 nañga, 12.18 nañga, Mk 1.11 nañga, Lu 3.22 **17:9** Mt 8.4 nañga, 9.30 nañga, 12.16 nañga, 16.20

mañambavarahandamara, ututa Krundu Ñiñi hama sava humbañi kita añaŋga yahamíram, vami. ¹⁰ Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋinij Jisasin kitihuta ambamu, Mumindih i tikitika kuyunu mirimba naŋga haŋinij ambandu, Elaija wiſa payimandi, vamba ambandu, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas kimbi ambami, Ambandu kuyu haŋandihin kandi. Elaija wiſa pata muhimimuhim miŋasirivirimandi. ¹² Hara yi nariŋ ambin, Elaija payihira kru nuŋ magŋamaŋgarandu. Kamataharim nuriŋandi indarimitiyi Elaijan ŋamba vana andindu. Harim siwimaña vanayı Krundu Ñiñi haman ŋamba taŋgurimandiyu, vami. ¹³ Jisas kamavahi nuŋandi simbirasara haŋinij ambamu, Jon kukuyi miŋaŋgiruhiru hamarim ambi, vamu.

*Jisas niñi muŋandi sundi ŋamba piŋguvarami
(Mak 9.14-29 naŋga, Luk 9.37-42)*

¹⁴ Jisas naŋga nuŋandi simbirasara arikkwirivat uta krunavundi sambi kiyimu hañi yivurahamu. Kamatihi kru mumiŋga pata Jisas kiyimi arihañi tandamikwimikwita ambami, ¹⁵ Aru miŋga, Ñiñi yandi niŋandihin kwiniŋkwinitihi nuŋandi kwirandi ni ŋambatindi. Kamata sambi ŋimbiri ahutuŋgiyi miŋgundi, naŋga kukuyi ndahara miŋgundi. Harim Ñiñi yandi ni sihiŋga. ¹⁶ Nandi simbirasara niŋinij kiyuyi miŋata payihin andihura avimandi, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas kimbi ambami, Krunavundi tihundu nari, nariŋandi indarimanŋaramaŋgara ha tikitikama. Naŋga nariŋandi indarimit naŋga andindara vana haŋinij avima. Pamata ŋimbiri nari naŋga kiňiŋgiňi nariŋandi pimi kaviriman. Ñiñi kandiha niňi miŋata pañi, vami. ¹⁸ Kamatihi Jisas sundi ŋamba haŋandihin ambahimahi sariwayinjandi sundi ŋamba ha Ñiñi haŋandihin tihimitahi sikkwi avindimi. ¹⁹ Kamata muňimbiri nuŋandi simbirasara haŋinij Jisasin nuŋambi kiyihiji pata nimavamba kitihumu, Pamatih i ara sundi ŋamba kandihaŋandihin piŋguvarimindan vata andiharin maniŋgandimi, vamu. ²⁰⁻²¹ Kamavahu nuriŋ ambami, Nariŋandi indarimanŋaramaŋgara vana ha suksimbiri sikkwi, harim mambinguvarahara. Nariŋ yi kandi ambin, nariŋandi indarimanŋaramaŋgara vana ha sahi mastet kiris maňa kitindahara sundi ŋamba ha piŋguvarahara. Hara nariŋandi indarimanŋaramaŋgara vana ha sahi mastetindu kiris ndahara mandarativirandi. Harim sundi ŋamba mambinguvarahara. Nari apu niŋandihinirim yahamirata ndambu uhu vitira, uhi. Nariŋandi indarimanŋaramaŋgara vana kiti muhimimuhim vana andihara, vami.*

*Jisas kimuta yahamiriman vamba sihinda muňimbiri ambami
(Mak 9.30-32 naŋga, Luk 9.43-45)*

²²⁻²³ Jisas naŋga nuŋandi simbirasara haŋinij pirivisa Galili tihiruta nuriŋ nimavamba ambami, Krundu Ñiñi miŋgaŋ krundu kumaŋgimbañi tamata, nuŋ yivutatamirimandiyu. Kamatu arikinqivi kita kwiri hañi añaŋga yahamirimandi, vami. Kamavahi nuŋandi simbirasara haŋinij kuyu kandiha indarihi nariŋandi mavihā pimitimanŋarami.

Kiraňiŋguhu tavyirim timbahiris ŋgumi

²⁴ Kamata Jisas naŋga nuŋandi simbirasara haŋinij uta pihi aru

17:10 Mal 4.5 **17:12** Mt 11.14 **17:13** Lu 1.17 **17:17** Lo 32.5 naŋga, 32.20 naŋga, Jo 14.9

17:19 Mt 10.1 **17:20-21** Mt 21.21 naŋga, Mk 11.23 naŋga, Lu 17.6 naŋga, 1 Ko 12.9 naŋga,

* **17:20-21** Kru indarimit avi naŋga muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniňi kiyi. Jisas ambami, Got naŋga kuyundavarvara vana naŋga itihaňa vana andimara. Kandihamata vana andita sundi ŋamba kandihamata ha piŋguvarahara. Mu kwimbiri manjiyi, vamba ambami, vandu.

17:22-23 Mt 16.21 **17:24** Kis 30.13 naŋga, 38.26

Kaperneam yivurahata kiyimu. Kamatihu Gotiñ kirañiñguhu tavi hañindurim vata kru timbahiris miñandu hañiniñ payimu. Pata Pitā nīmavamba kitihumu, Nariñandi ahusiki ndama Gotiñ kirañiñguhu tavi niñandihin miñasirivasirivarim timbahiris ñguhi vaha, vamu. ²⁵ Kamavahu Pita ambami, Ara, ñguhi, vamba ambami. Kamavata Pita taviyi indihuta manguyundavarahihi Jisas nunj nīmavamba kitihumi, Simon na pamata indarina. Piri niñindu aru miku hañiniñ muhimimuhim simbirayindu timbahiris miñandu. Kandihañiniñ timbahiris ninindu taya miñandu. Nuriñandi krunzapandu miñandu, mana muñiniñindu taya miñandu, vami. ²⁶ Kamavahi Pita yahata ambami, Kru muñiniñindu taya miñandu, vami. Kamavahi Jisas ambami, Kamataharim nuriñandi krunzapandu timbahiris mamiñandu. ²⁷ Hara kamatirin ariñ ambituma. Kamataharim uta indu ndañi atiñgi kavara. Kamata asa kimañgima piñgirimana hañandihin nunjandi mika ha miñativata timbahiris muñandihin ñgiña kiyimandi. Timbahiris kandihä miñata nanañga arinjambirim tama, vami.

18

*Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañindu nindaya aru ñimbi nañga miñga
(Mak 9.33-37 nañga, Luk 9.46-48)*

¹ Kandihirivi hañi Jisasindu simbirasara hañiniñ pata Jisasiñ nīmavamba kitihumu, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi, kru ninindaya ñimbi aru nañga miñga kiyimandi, vamu. ² Kamavahu Jisas ñiñi muñandi uraramahi payihu nuri kiyimu piriñ hañi tanguramaramamata ³ ambami, Yi nariñ kandi ambin, nari mavî mañgimıruta ñiñisirambi kindu maña mañgiyimandiraña, Gotindu tiwiyi mañgiyimandira.* ⁴ Kru mumüñga nuñambi tanguti miñguti ñiñi nima maña yivurahimandi hamanda, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi ñimbi aru sîkwi nañga miñga kiyimandi. ⁵ Ara kru mumüñga yanirim indariramata ñiñi sukiyipu nimatarim kinzihinzitirimandi hama, yanirim kinzihinzitirimandi, vami.

*Ñamba vanavana andihi indarimançaramançara vana ñambatindi
(Mak 9.42-48 nañga, Luk 17.1-2)*

⁶ Kamata Jisas sihinda ambami, Kru mumüñga anditi ñiñi mu yambirim indarimançarandi ñandi ñamba vanayı miñgata yiviti, kandihaman avinda timba muñgi aru miñata nunjandi piñgwı hañi simahata kavaritu añakiñguku tuñgnı miñguta kimum. ⁷ Kandi, kru piri niñindu, krunavundi muviran piñgirivinçiriramahuhu ñamba vana andindu. Krunavundi ñamba vana andindu hañiniñ pimi kavirimandiyu. Hara kru piñgirivinçiriramandu hañiniñ pimi aru kavirimandiyu. ⁸ Nandi kuma vaha mana tanda vaha piñgirivinçiriramiti ñamba vana anditançata pitita kavarina umi. Kamata avinda kuma timu nañga tanda tamu nañgandaya kita sihançiyimana. Nandi kuma arikita nañga tanda arikita kitunda nañ Got ahu mañgimuhimtu tuta sihançindi hañi kavariti unamandihi. ⁹ Nandi tamingga timu piñgirivinçiriramiti ñamba vana anditançata, tamingga kandihä kumbirata kavarina umi. Kamata tamingga

18:1 Lu 22.24 **18:3** Mt 19.14 nañga, Mk 10.15 nañga, Lu 18.17 * **18:3** Matyundu angwimikiyi kuyu kutançuta kumanzipi timu tiñgiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaniñandihin 18.3yi kita uta 35yi kiyi. Kru Jisas nañga kindandu hañiniñ muhimimuhim vana nuriñambi masamasa andimu vata ambavarami. **18:4** Mt 20.27 nañga, 23.11 **18:5** Mt 10.40-42 nañga, Lu 9.48 nañga, 10.16 nañga, Jo 13.20 **18:6** Mt 17.27 nañga, Lu 17.1-2 nañga, 1 Ko 8.12 **18:7** Lu 17.1 nañga, 1 Ti 4.1 **18:8** Mt 5.30 nañga, Mk 9.43 **18:9** Mt 5.29 nañga, Mk 9.47

timu naengandaya kitanda sihaŋgiyimana. Nandi tamingga arıkita kitinda naŋ Got ahutuvarandi heliyi kavariti unamandih. **10-11** Narı indarimara. Niŋi suksirambi niňindu munırırm nda, niimbı maniman saŋ vitirama. Narıŋ yında ambin, Gotindu pihuyi, niŋi kaniŋinjindu kutikara haŋinj, Yavandak nuŋandı pihuyi kiyi hama naŋga sihanġindu, vami.*

*Sipsip yiwaramindu tihı kuyu
(Luk 15.3-7)*

12 Jisas sihinda ambami, Narı pamata indarira. Kru muminggañandu sipsip 100 kiti, miŋgiyataya yiwariti puhirahi vaha mana mambaha puhirahi. Manığa, 99 sipsip haŋinj mititi apuvu kituhitu, uta sipsip miŋgiyataya yiwarahi haŋandihin puhirahi. **13** Yi nariŋ kandi ambin, sipsip haŋandihin aŋga miŋata kinzihinzitih. 99 sipsip manziŋgundihu haŋinjirim kinzihinzitimaŋgarahi. Hara sipsip miŋgiyataya siŋgundimi haŋandihin aŋga miŋata, kinzihinzitimaŋgarahi. **14** Kamata maňa nariŋandi Nava nuŋandı pihuyi kiyi hama, niŋi suksirambi kaniňindu muŋandihin yiwaritima vata yakwirivarandi, vami.

Krunavundi ŋamba vana andihu miŋasirivasiriva vana

15 Jisas sihinda ambami, Krunavundi yandi niŋgiňindu muvat naŋ ŋamba vana anditi, uta nuŋ ŋga. Kamata arıkimbat taya kiyimandira hiriviyi ŋamba vana nuŋandı haŋinjirim miŋasirivanziriva ambavara. Kamatina nandi kuyu indaritingata nuŋ aŋga miŋimana. **16** Ara nandi kuyu maŋindaritingata, sihinda uta miŋgiyatinq vaha mana arıkimbatinq vaha timbuta uhu. Kamatina nandi kuyu ha arıkimbat vaha mana arıkikwirivat vaha tiqatikatiramandiyu. **17** Kamatina nurinjandi kuyu maŋindaritingata, uta krunavundi Jisasirim indarimangarandu ŋinj amb. Kamatina krunavundi Jisasirim indarimançgarandu haŋinj ndu kuyu ndahara maŋindaritingata, nuŋ Gotin maŋaha miŋga, naŋga kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamija miŋgaŋ ŋgimaňandi. **18** Yi nariŋ kandi ambin, muhimimuhim vana piri niňi kahaňirimandiraŋa, Got ndahara nuŋandı pihuyi kahaňirimandı. Ara muhimimuhim vana piri niňi kuyivirimandiraŋa, Got ndahara nuŋandı pihuyi kuyivirimandı. **19** Narıŋ yi sihinda ambin, piri niňi nari arıkimbat muhimirim nda mavı mınzayı tamata, yandi Yavandak nuŋandı pihuyi kiyi hama naŋga kuyundavaritira nariŋirim ŋgurimandı. **20** Arıkimbat vaha mana arıkikwirivat vaha pata yandi niimbıyi tiwirimandiyu ha, yi yambi nurinjandi niŋgiňi kiyiman, vami.

Kuŋgi ndu tihı kuyu

21 Kandihivi haňi Pita Jisas kiyimiyi pata niŋavamba kitihumi, Aru miŋga, krunavundi nandi niŋgiňindu muvat yan ŋamba vana anditi kuŋgi kuyivahin, sihinda muňimbırı anditi kuŋgi kuyivahin, kamatataya ututa kuma timu, tamu arıkinzıpi tiŋgiruramata niimbırı sıkwi kuŋgi kuyivata, ambihaňi vaha vahin. Mana pamata niimbırı sıkwi nuŋandı ŋamba vana ha kuŋgi kuyivahin, vami.

* **18:10-11** Stt 48.16 naŋga, Sng 34.7 naŋga, Lu 19.10 naŋga, Jo 3.17 naŋga, 12.47 naŋga, Hi 1.14

* **18:10-11** Kru indarimit avi naŋga muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniňi kiyi. Jisas ambami, Krundu Niŋi hama krunavundi ŋamba vana andita siŋgundimu haŋinj aŋga miŋirim payımı, vamba ambami, vandu. **18:15** Wkp 19.17 naŋga, Lu 17.3 naŋga, Ga 6.1 naŋga, Je 5.19-20 naŋga, 1 Pi 4.8 **18:16** Lo 19.15 naŋga, Jo 8.17 naŋga, 2 Ko 13.1 naŋga, 1 Ti 5.19 **18:17** Ro 16.17 naŋga, 1 Ko 5.9 naŋga, 5.13 naŋga, 6.1-6 naŋga, 2 Te 3.6 naŋga, 3.14 **18:18** Mt 16.19 naŋga, Jo 20.23 **18:19** Mt 28.20 naŋga, Mk 11.24 naŋga, Jo 14.23 naŋga, 15.7 naŋga, 1 Jo 3.22 naŋga, 5.14

18:21 Lu 17.3-4

22 Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Yi naŋ ambin, naŋ kru ŋamba vana kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata ŋimbiri anditi nuŋandi kunŋi kuyiva. Naŋ ŋamba vana andititi ndahara imutamut nuŋandi ŋamba vanandu kunŋi kuyiva. **23** Indarimara, Gotindu t̄iwiyi kiyihiyihā aru miku maňa, simbirasara nuŋandi timbahiris miňamu haŋandihin nu naŋga kuyu miňasirivasirivarim piri kindi. **24** Kamata timbahiris miňasirivasiriva simbira miňahī simbirasara muhamaj nu kiyimiyi timbuta payimu. Kandihama timbahiris 10 milion miňami. **25** Hara timbahiris miňami haňindu kimbi ŋguhu ɻandi maŋgiyimi. Kamataharim aru miku hama ambami, Kru kanimaŋ, ŋimburiŋ, naŋga ŋiňisiminiŋ naŋga nuŋandi muhimimuhim sihananġa ŋgutira kru muŋiniŋ mut miňamu. Kamatu simbirasara saňiňiniŋ yivurahitu, timbahiris ha miňata yaŋ ŋgumara, vamba ambami. **26** Kamavahi simbirasara saŋ hama aru miku hamandu tandanzapa haňi tanda mikwimikwinita ŋimavami, Yaŋ sihiŋgata tavirahanda. Timbahiris ɻandi miňamin haŋandihin sihananġa kimbi ŋguriman huŋindihī, vamba ambami. **27** Kamavahi simbirasara saŋ hamandu aru miku hamaŋ mavindihi nuŋ kunŋi kuyivami. Kamata timbahiris miňami haŋandihinirim ndahara kindam, vamba ambami. **28** Kamatihi simbirasara saŋ hama tapiraňi indihuta simbira kihiri miňandu miňga nuŋandi 10 timbahiris taya miňami miňgan ŋgami. Kamata sikkwitya nuŋ piŋgwı ničiniki miňavandata ambami, Yandi timbahiris miňamana ha t̄ihunzaŋinzaŋ ŋgu, vamba ambami. **29** Kamatihi simbira kihiri miňandu hama nuŋandi tandanzapa haňi tanda mikwimikwinita ambami, Nandi timbahiris miňamin ha ŋguriman huŋindihī yaŋ sihiŋgata tavirahanda, vamba ambami. **30** Hara simbirasara saŋ hama yakwirivarami. Uta simbira kihiri miňandu hamaŋ kru ŋamba vana andihu tamandu upiŋ tamami. Kamatihi kandihāni kiňiňgiňi timbahiris miňami ha miňasirivami. **31** Kandihamata musa andihu kru simbira kihiri miňandu haŋiniŋ ŋgahu nuriňandi mavimbu avi mandimi. Kamatihi uta nuriňandi aru miku hamaŋ muhimimuhim vana simbirasara saŋ hama andimi haŋiniňirim ambavaramu. **32** Kamatihi aru hama simbirasara saŋ hamaŋ uraramahi payihi ambami, Na simbirasara saŋ ŋamba miňga. Na yambirim mavimavi kuyu ambahana timbahiris yandi miňamana haŋandihinirim kindam vata, naŋ kunŋi kuyivasin. **33** Yi naŋ sihihihitisin. Hara mumindihī simbira kihiri miňandara ndaman sihihihi mandisina, vamba ambami. **34** Kamavata nuŋandi aru miku hama simbirasara saŋ hamarim kitiri kita ambami, Kru kaňinda ŋguhu haŋiniňindu kumanġimbaňi tamiman. Kamatin kandihāni kiňiňgiňi timbahiris miňami haŋiniŋ sihananġa aŋga ŋgurimandi, vamba ambami. **35** Siwimaňa ɻandi, muŋiniňindu ŋamba vana kunŋi maŋguyivirimandira ha, Yavandak nuŋandi piňuyi kiyi hama nariňandi kunŋi ndahara maŋguyivirimandi, vami.

19

*Navundi naŋga kru miňasihiraramarama vanarim Jisas ambavarami
(Mak 10.1-12 naŋga, Luk 16.18)*

¹ Jisas kuyu kaniniňiniŋ ambavarata mituta, piřivisa Galili mitata piřivisa Judiarim kuku Jordan ndambukari indihumi. ² Kamatihi

18:22 Stt 4.24 naŋga, Mt 6.14 naŋga, Mk 11.25 naŋga, Kl 3.13 **18:25** 2 Kin 4.1 naŋga, Neh 5.8

18:34 Mt 5.25-26 **18:35** Mt 6.12-15 naŋga, Mk 11.25-26 naŋga, Ef 4.32 naŋga, Kl 3.13 naŋga, Je 2.13

krunavundi sambì nu nañga umu. Kamatihu kandihambu kandi nañga hañinij miñavindamami. ³ Kamatihu Farisi, Jisas anditi ñgim vata payimu. Harim Jisasinj nimavamba kitihumu, Na pamata indarina. Kru mumingga nimburinj sañinanja piñguvarahi. Kru kandihama arinjandi tikitika kuyu miñahandandi vaha, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas kimbi nimavami, Nari Gotindu aŋgwimikiyi kuyu kindi hanjandihin ñgatingiruta mambahä ñgandara. Kuyu kandihama nimavamba ambami, Kuha Got muhimimuhim tamata krunavundinj musa miñami. Kamata andihii kru nañga navundi yivurahamu, vamba ambami. ⁵ Kamavata sihinda Got ambami, Harim kru hama yahata niñum niñuvan mitata nimburinj kiñiri kindu. Kamata arikimbat kwirandimbat miñgiyataya yivurahandu, vamba ambami. ⁶ Got ambami, harim arikimbat kitengiti mañgindu. Kwirandimbat miñgiyataya maña kindu. Harim Got kahañami him hañandihin kru mandaviham, vami.

⁷ Kamavahai Farisi hañinij Jisasinj ambamu, Kamatahara mumindihii Moses arinj tikitika kuyu ñguta ambami, Kru aŋgwimikiyi yihimbivirata navundinj ñguta piñguvariti umi, vamba ambami, vamu. ⁸ Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Nari tamahumbiri ñinij, harim Moses ñgatara andihii navundi piñguvarandara. Hara kimangimañi kamata vana mañgiyimi. ⁹ Nariñ yi ambin, kru mumingga, nimburinj kru mamiñavingiritira sañinanja piñguvarahi. Kamata navundi mu urahi. Kru kandihama nuñambi navundi miñavingirivingiri vana andihii, vami. ¹⁰ Kamavahai nuñandi simbirasara hañinij kuyu kandihama indarita Jisasinj nimavamba ambamu, Kru kandihamata vana miñahandiriman vatançata, kindamindihii navundi mañuram, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Kru sihanañga kuyu kaniñandihin mamiñandu. Got kru miñzavatitatiñ ndaya tikitika ñguhi navundi mañurandu. ¹² Nari indarimara. Kru muvitamuvita ñinij kita navundi mañurandu. Muviraj niñumiñgati kavuhu nuriñandi kwirandi ha ñambatimi. Muviraj kru kwirandimbisa tavihamu harim ñiñi mañgavuhu. Muvira Gotindu tiwiyi kiyihiyindu simbirarim indariramata nuriñambi tikitika kuyu simahata navundi mañurandu. Harim kru kuyu kaniñandihin miñiman virimandi hama miñjam, vami.

*Jisas ñiñi hañinij mitira yi kiniyi payimu vami
(Mak 10.13-16 nañga, Luk 18.15-17)*

¹³ Kandihivi hañi krunavundi ñiñi sukisirambì hañinij timbuta Jisas kiyimiyi payimu. Nuñandi kuma ha nuriñandi kwirandi hañi tamata, Got nañga kuyundavariti, nuriñ ñguramam vata andimu. Kamatihura nuñandi simbirasara hañinij krunavundi kandihahajinij ambahimumu. ¹⁴ Kamatihu Jisas nuñandi simbirasara hañinij ambami, Mitira ñiñi hañinij yi kini niñi payimu, nuriñ karikari mandimara. Krunavundi Gotindu tiwiyi kiyimindañ vatançata, ñiñi niñinij maña kiyimu, vami. ¹⁵ Kamavata kuma nuñandihia ñiñi hañinijindu miku hañi tamami. Kamata kiyihandata kandi upi hañu mitata umi.

*Kru ñañira ariku miñga Jisas nañga kuyundavarami
(Mak 10.17-31 nañga, Luk 18.18-30)*

19:3 Mt 16.1 **19:4** Stt 1.27 nañga, 5.2 nañga, Mal 2.15 **19:5** Stt 2.24 nañga, 1 Ko 6.16 nañga, 7.2 nañga, Ef 5.21 nañga, 5.31 **19:7** Lo 24.1-4 nañga, Mt 5.31 **19:9** Mt 5.32 nañga, Mk 10.11 nañga, Lu 16.18 nañga, 1 Ko 7.10-11 **19:10** 1 Ko 7.1-2 nañga, 7.7-9 nañga, 7.17 **19:12** 1 Ko 7.32-34 nañga, 9.5 **19:14** Mt 18.2-3

16 Kamatihi kru mumingga Jisas kiyimiyi pata ambami, Ahusiki, yi avi vana pamata ñandi andita sihanjiyiman, vami. **17** Kamavahi Jisas nuñ ambami, Mumindihi na yañ avi vanarim kitihuna. Minzaminza Got taya avi. Hara sihanjiyiman vatanjata, Gotindu tikatika kuyu taya miñahandamañgara, vami. **18** Kamavahi kru kandihama Jisasiñ nimavamba kitihumi, Tikatika kuyu pamatarim ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Tikatika kuyu kandihanjinjindu kuyu nimata kindi. Krunavundin mayivutatama. Kru na, navundi mamiñaviñgiri, nañga navundi na, kru mamiñaviñgiri. Kipa mamiña, kru muñinij kuyusihirata sanjanja mangatinguru. **19** Naminavandu tiwiyi kiñijigiñi nuriñandi kuyu miñahanda. Kamata nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihanañga kruñ ndahara miñata maviñi tama, vami. **20** Kamavahi kru ñañira hama ambami, Yi sihanañga tikatika kuyu kaniñiniñ miñahandandin. Hara yi pamata himiriminzikwi kirivitin, vami. **21** Kamavahi Jisas ambami, Avinzikwi miñga kiyiman vatanjata, uta nandi muhimimuhim sihanañga ñguna mut miñamu. Kamatu timbahiris ha miñatuta muhimimuhim maniman sañ hañiniñ ñgu. Kamatirimana handa Gotindu piñhuyindu avihiminqim miñimana. Kamata yi nañga pañi, vami. **22** Kru ñañira hama muhimimuhim sambi sikwi nañga miñga. Harim kuyu kandiha indarihi nuñandi mavimbu pimitihi umi. **23** Kamatihi Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Yi nariñ kandi ambin, kru timbahirisindu ariku miñga Gotindu tiwiyi kiyiman vata aviri tamirimandi. **24** Yi nariñ sihinda ambin, kamel mikwiri sivirisiviri siki humbañi indiwirim, kru timbahirisindu ariku hañiniñ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim aviritamandu maña aviri mandamahi, vami. **25** Nuñandi simbirasara hañiniñ kuyu kaniñandihin indarihu maviyahavarami. Kamata ambamu, Ara nindaya sihanjiyimandi, vamu. **26** Kamavahu Jisas nuriñ tihirata ambami, Kru mañandihi. Hara Got muhimimuhim vana andihi, vami. **27** Kamavahi Pita kimbi ambami, Ngana, ara ariqandi muhimimuhim mitata nananga kindandariñ. Harim ara mum miñimindan, vami. **28** Kamavahi Jisas ambami, Yi nariñ kandi ambin, muhimimuhim kih iñvurahimandi hiviyi, Krundu Ñini miñga aru ñimbi nañgandita aru miku ndu minziminzi maka nuñandi hañi minzirimandi. Kamati yi nañga kihiri kindandara narindahara, aru miku ndu minziminzi maka kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi tingiruramatayi minzirimandira. Kamata Israel hatindu krunzapa kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi taya tingiruramata hañiniñ karatamirimandira. **29** Nañga krunavundi sihanañga yambirim indarita, nuriñandi taví, niñusinavañ, niñuranavañ, niñurimañgatin, niñisimij, niñuminiñuvan, nañga nuriñandi kiva mitamu hañiniñ sihinda muhimimuhim 100 miñimandiyu. Kamata sihanjiyimandiyu. **30** Hara kru kasirambu uyu hañiniñ sihindivu sikwi payimandiyu. Kamatu kru sihindivu payu hañiniñ kasirambu urimandiyu, vami.

19:16 Mk 10.17 nañga, Lu 10.25 nañga, 18.18 **19:17** Wkp 18.5 nañga, Lu 10.28 **19:18** Kis 20.13-16 nañga, Lo 5.17-20 **19:19** Kis 20.12 nañga, Wkp 19.18 nañga, Lo 5.16 nañga, Ro 13.9 nañga, Ga 5.14 nañga, Je 2.8 **19:21** Mt 6.20 nañga, Lu 12.33 nañga, Si 2.45 nañga, 4.34-37 nañga, 1 Ti 6.18-19 **19:23** Mt 13.22 nañga, Mk 10.24 nañga, 1 Ti 6.9-10 **19:26** Sst 18.14 nañga, Jop 42.2 nañga, Jer 32.17 nañga, Sek 8.6 nañga, Lu 18.27 **19:27** Mk 10.28 nañga, Lu 5.11 nañga, 18.28 **19:28** Mt 20.21 nañga, 25.31 nañga, Lu 22.30 nañga, 1 Ko 6.2-3 nañga, Sk 2.26 nañga, 3.21 **19:29** Mk 10.29-30 nañga, Lu 18.29-30 nañga, Hi 10.34 **19:30** Mt 20.16 nañga, Mk 10.31 nañga, Lu 13.30

20

Simbirasara wain kivayi simbira miñamu ñiniñindu tih kuyu

¹ Jisas sihinda ambami, Yi kuyu ni kru kasiram vu kiyimandiyu ñiniñirim ambin. Gotindu tiwyi kiyihiyiha kru pírivisa niñuva miñga maña. Kivisu nda kruñ timbuhatuta patin yandi wain kiva niñi simbira miñamu vata umi. ² Kamata nuri nañga kuyu simahata ambami, Simbira miñitira musi hivindu timbahiris kumba nañgananga kiris nariñ ñguriman, vamba ambami. Kamata simbihi uta wain kiva nuñandi hañi simbira miñamu. ³ Kamata kiyihandata 9 kilok virañi aru hama sihinda umi. Kamata tihirutihiru upi hañi ñgahi kru muvíra sañ tanjuvatata kiyimu. ⁴ Kamatihu ambami, Narindahara uta wain kivayi simbira miñamara. Kamatira simbira miñimandiravu ñgaharamata nariñ timbahiris titiyi ñguriman, vami. ⁵ Kamavahi umu. Kamata ina mriyi kiyihiihi, nañga ina miñgurim sañgindançumi hiriñiyi aru hama sihinda aña uta siwimaña musa nda andimi. ⁶ Kamata kivititi 5 kilok tirimindihi sihinda uta kru muvírañ ñgahi tihirutihiru upi hañi tanjuvatata kiyihu ambami, Nari mumindihhi musi hivi nari niñindaya sañ tanjuvatata kiyihara kivititi, vamba ambami. ⁷ Kamavahi ambamu, Arij kru muminga simbira mançuyi, vamba ambamu. Kamavahu ambami, Narindahara uta yandi wain kivayi simbira miñamara, vamba ambami. ⁸ Kamata kivititihhi, nuñandi simbira miñahuhu karatamandi haman ambami, Simbirasara hañiniñ uraramina patu timbahiris ñgu. Sihindivu pata simbira miñayu hañiniñ wiña ñguta, kasiramiyi pata miñayu hañiniñ ñgu, vamba ambami. ⁹ Kamavahi kru kivititi 5 kilok pata simbira miñamu hañiniñ kumba nañgananga kiris miñamu. ¹⁰ Kamatihu kru simbira nuriñgwisa miñamu hañiniñ pata timbahiris sambí vaha miñimindan vamba indarimu. Hara nurindahara kumba nañgananga kiris miñamu. ¹¹⁻¹² Kamata timbahiris miñamu hambu ñgata kiva niñuva hama nañga kuyu miñgumu. Kamata ambamu, Kru ndañiniñ sihindivu pata miñgiya hiriñ taya simbira miñayu ndañiniñ timbahiris arin ñguna maña nurin ñguna. Ara kivisun nda kita simbira tikatika miñaharin arin ina kirahimuhu pata kivititi, vamba ambamu. ¹³ Kamavahu kiva niñuva hama kuyu kandiha indarita simbirasara muhaman ambami, Yambiha, yi nañ ñamba vana manjandin. Nañanga, timbahiris kumba nañga kirisirim kuyu simharin. ¹⁴ Nandi timbahiris ni miñata uhu. Yi yambi piritamata nañ timbahiris ñgwin maña, sihindivu sikwi payi ndaman ndahara timbahiris siwimañanda ñgwin. ¹⁵ Niñandihin yandi simbira. Harim yandi indarimitiyi timbahiris yandi ni mambaha tingiruhin. Yi nurin avi musa andihin yambirim mumirim kitiri kina, vamba ambami. ¹⁶ Kamata Jisas ambami. Kamata maña, kru sihindivu sikwi kindu hañiniñ kasirambu patu, kasirambu kindu hañiniñ sihindivu sikwi kiyimandiyu, vami.

*Kwiriñimbiri kimuta aña yahamirimman vami
(Mak 10.32-34 nañga, Luk 18.31-33)*

¹⁷ Jisas Jerusalemirum umi. Kamata nuñandi 12 simbirasara hañiniñ timbuta muvu umi. Kamata uhuhu kwibí hininqin nurin ambami, ¹⁸ Nari indarimara. Musi ara Jerusalem yawimindan. Kamatirin Krundu Ñinjin Gotin kirañinquhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nañga tikatika kuyundu

mirimba naŋga haŋinjindu kumanġimbañi tamimandiyu. Kamata nuŋ ɻgatiŋgiruta yivutatamatamarim kuyu kahañirimandiyu. ¹⁹ Kamata krunzapa muŋinjindu kumanġimbañi tamimandiyu. Kamatu nuŋ kandihajiniŋ ambasuvata piŋgirawisita, ahuandiñi yivuwirimbimandiyu. Kamatu arikiŋgivi kita kwiri hañi aŋga yahamirimandı, vami.

*Jems naŋga Jon aru miku yivurahimindar vata andimu
(Mak 10.35-45)*

²⁰ Kiyihandata, Sebedindu niŋisim arikimbat, naŋga niŋum Jisas kiyimi payimu. Kamata niŋum tanda mikwimikwinita Jisasin ambami, Nan muhimirim kitiwiriman, vami. ²¹ Kamatihi Jisas nuŋ niŋavamba kitihumi, Na muhimirim pirikina, vami. Kamavahi navundi haŋambi Jisasin ambami, Na aru miku yivurahata, yandi niŋi arikimbatin ambina, mu nima nandı kuma kandi sambavu minziti, mu nima nandı kuma kakayı sambavu minzim, vata pirikini, vami. ²² Kamavahi Jisas kuyu kandihä indarita ambami, Kitihura vana niŋandihindu sapa ha maŋgamanŋgarandara. Nari arikimbat, kuku kuvirahuvira vuŋgi yi kuviriman hañi nari kuvirimandira vaha, vami. Kamavahi arikimbat nuŋ ambamu, Ara andiharin, vamu. ²³ Kamavahu Jisas arikimbatin ambami, Nari yandi kuku kuvirahuvira vuŋgi hañi kuvirimandira. Hara yihiramahi ninimbaha taya kandi sambavu minziti, ninimbaha taya kakayı sambavu minziminzi simbiria niŋandihin yandıma. Minziminzi maka kandihajiniŋ krundu, yandi Yavandak siwitatami niŋinj, vami. ²⁴ Kamatihi Jisasindu 10 simbirasara haŋinj niŋusi niŋura kandihamatimu kuyu ha indarita, arikimbatirim kipuhiputimu. ²⁵ Kamata Jisas nuŋandi simbirasara haŋinj uraramahi payihu ambami, Nari niŋandara. Aru miku muyindu haŋinj nurinjandi krunzaparim arinjandi kuyu taya indarimu vata tikatikatmaŋgarandu. Naŋga nurinjandi kru aru haŋinj, krunavundi nurinjandi kuyu sihanaŋga miŋahandamu vata, tuvirandu. ²⁶ Hara kandihamata vana ha nari naŋga maŋgiyim. Nariŋandi niŋgiŋindu kru muvat aru miŋga kiyiman virimandı hama, nariŋandi simbirakara miŋga kiyim. ²⁷ Kru mikuyi kiyiman virimandı hama, nariŋandi simbirakara saŋ miŋga kiyim. ²⁸ Kamata maña Krundu Niŋji hama krunavundi niŋambirim simbiria miŋamu vata mambayimi. Simbiria miŋata nuŋandi kwirandi ha nuŋambi niŋuta kimuta krunavundi sambı mut miŋitini vata payımı, vami.

*Jisas kru arikimbat tamingga ŋumi niŋinj miŋavindamami
(Mak 10.46-52 naŋga, Luk 18.35-43)*

²⁹ Jisas naŋga nuŋandi simbirasara haŋinj piŋu aru Jeriko mitata umu. Kamatihi krunavundi sambı sikwi nuri naŋga umu. ³⁰ Kamatihi kru arikimbat kwimbi tivi hañi minzita kiyimu. Arikimbat kandihajiniŋ tamingga ŋumi niŋinj. Harim Jisas payı vahu indarita kuyu kimbañi patıvat ambamu, Aru miŋga na Devit Niŋjuŋi. Na arin sihiŋga, vamu. ³¹ Kamavahu krunavundi indarita arikimbatin ambahimuta ambamu, Mika nariŋandiha satimimara, vamu. Kamavahura arikimbat sihinda sihinda kuyu kimbañi ambamu, Aru miŋga na Devit Niŋjuŋi, na arin sihiŋga, vamu. ³² Kamavahu Jisas tanguramata arikimbatin ambami, Yi nariŋ pamatırıman, vami. ³³ Kamavahi arikimbat kimbi ambamu, Aru

20:21 Mt 19.28 naŋga, Lu 22.30 **20:22** Mt 26.39 naŋga, 26.42 naŋga, Mk 14.36 naŋga, Jo 18.11

20:23 Mt 25.34 naŋga, Si 12.2 naŋga, Ro 8.17 naŋga, 2 Ko 1.7 naŋga, Sk 1.9 **20:25** Lu 22.25-26

20:26 Mk 10.43-44 naŋga, Lu 9.48 **20:26** Mt 23.11 naŋga, Mk 9.35 naŋga, Lu 22.26 **20:28**

Lu 22.27 naŋga, Jo 13.14 naŋga, Fl 2.7 naŋga, 1 Ti 2.6 naŋga, Ta 2.14 naŋga, 1 Pi 1.19 **20:30** Mt 9.27 naŋga, 15.22

mingga, arinjandi tamiŋga niŋiniŋ miŋavihiri, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisasin arikimbatirim mavindimi. Kamata kumandamata arikimbatindu tamiŋga hañi timbusarahi, sarıwayi ḥandin tamiŋga nurinjandi haŋiniŋ avindih tihirañamu. Kamatihi arikimbat Jisas naŋga umu.

Jisas Jerusalem yivurahata krunavundiŋ kuyu ŋgumi

21

(Sapta 21—25)

*Jisas Jerusalem aru miku indiwimaňandimi
(Mak 11.1-11 naŋga, Luk 19.28-40 naŋga, Jon 12.12-19)*

¹⁻² Jisas naŋga nuŋandı simbirasara haŋiniŋ Jerusalem yivurahirimindihu arinjindimi. Kamata Apu Oliv tamayı yahuta pihu Betfage yivurahamu. Kamata Jisas simbirasara arikimbatıŋ simbita nimavami, Pihu kututa ḥgarıŋ ndañi umara. Uta sikkitaya ḥgitira donki mu siki timburamitu kiyimandi, niŋi nuŋandı handahara nu naŋga kihiri kiyimandi. Siki ha kuyivata arıkita yi kiyiman niñi timbuta payimara. ³ Kamatıra kru mumıŋga nariŋirim kuyu mu ambitingata ambamara, Donki arıkita niŋiniŋ, Aru hama simbira naŋga, vamba ambamara. Kamavitira sikkitaya simbiti arıkita payimandiyu, vami. ⁴ Kanimata vana yivurahami niŋandihinirim kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara mingga kuyu nimata ambami ha kandisikwisikwi yivurahami. Nimavamba ambami, ⁵ Saion hati krunavundirım kuyu niŋandihin ambavaramara, Niŋgamara. Nariŋandi aru miku niŋa payi. Nu kru niŋbi maniman hama payimaňandi. Kamata donki himba muniñi mìnzi. Nu donki miwiri niñi mìnzi payi, vami.

⁶ Kamata simbirasara arikimbat uta Jisas ambami maña andimu. ⁷ Kamata donki niŋum naŋga niŋi ha timbuta payimu. Kamata arikimbat nurinjandi mikwiri kuta haŋiniŋ donkindu kuti hañi yivutihumu. Kamatihi Jisas kimba hañi mìnzi. ⁸ Kamatihi krunavundi sambı nurinjandi mikwiri kuta haŋiniŋ siharanzihara kindimbati hañi yivutihumu. Kamatihi muvíra ahumakamaka mikı naŋga haŋiniŋ tahirandahira kindimbatiyi tamamu. ⁹ Kamatihi krunavundi Jisasindu kasiram ndambu umu ndaŋiniŋ naŋga sihindı payimu niŋiniŋ, sihananja nimavamba taŋguvihumu, Devit Niŋjuňiŋgirim kinzihinzitım. Kru Aru niemandu niŋbiyi payimi niŋa, Got nuŋ avindamam. Got kimbayindu sikwi niŋarım kinzihinzitım, vamu.

¹⁰ Jisas Jerusalem indihuhi, pihu aru hañindu krunavundi sihanaŋga ḥgata pindirata nimavamba kitihumu, Kru kanıma ninindimbanzikwi, vamu. ¹¹ Kamavahu krunavundi nu naŋga umu haŋiniŋ ambamu, Nu Jisas, kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara mingga. Pihu Nasaret, pirivisa Galilindu mingga payi, vamu.

*Timbahiris simbira miŋahu piŋguvarami
(Mak 11.15-19 naŋga, Luk 19.45-48 naŋga, Jon 2.13-22)*

¹² Jisas Gotiŋ kiraňiŋguhu tavi hañindu upiŋi indihumi. Kamata kru kandihantu timbahiris simbira miŋamu haŋiniŋ sihanaŋga piŋguvarami. Kamata kru timbahiris tivrandu haŋiniŋindu pina haŋiniŋ, naŋga kava tamahuhu mut miŋandu haŋiniŋindu mìnzi maka haŋiniŋ

mījasinqivarami.* **13** Kamata nuriŋ ambami, Gotindu aŋgwimikiyi nīmavamba ambami, Yandi tavı niŋandihin yi naŋgandaya kuyundavarvara tavı kiyimandi, vamba ambami. Hara nari andihara kru kurihahurıha naŋga kipa naŋga haŋininqindu sipirusipiru upi maňa kiyi, vami. **14** Kamata Jisas Gotiŋ kirañiŋguhu tavı hañindu upiyi kiyimi. Kamatihi tamıŋga ñumi naŋga tanda ñamba haŋininq nu kiyimiyi payihu nuriŋ mījavindamami. **15-16** Hara Gotiŋ kirañiŋguhunu aru miku haŋininq naŋga tīkatika kuyundu mirimba naŋga haŋininq, Jisas muhimimuhim avinzikwi sihrami haŋininq ɻgamu. Naŋga ñiŋisirambi Gotiŋ kirañiŋguhu tavı hañindu upiyi kita nīmavamba taŋguvihumu, Nari Devit Niŋuñiŋgirim kinzihinzitigmara, vahu indarimu. Harim nuriŋ kitiritihi, Jisasin nīmavamba kitihumu, Na ñiŋisirambi niŋininq kuyu ambayu ni indarina, vamu. Kamavahu Jisas kimbi ambami, Ara yi indarin. Hara nari kuyu ni Gotindu aŋgwimikiyi ɻgatiŋgiruta mambaha ɻgandara. Devit Gotiŋ ambami, Ñiŋi sukisirambi nandi ñimbi tihuyahandu, vamba ambami, vami. **17** Kamata Jisas nuriŋ mitata pihi aru hañindu tapirañi pindihami. Kamata aŋga pata kandihivi hañi Betani kiyimi.

Jisas ambahi ahu fik ha kwiriñandimi

(Mak 11.12-14 naŋga, 11.20-24)

18 Kamata kīvisuŋ nda Jisas sihinda pihi aru hañi aŋga uhi, nun avihatimi. **19** Kamata kindi tīvi hañi ɻgahi ahu fik muŋandihin kiyihi arihañi umi. Hara ɻgahira kandihañi kandi manqiyimi. Miki haŋininq ndaya kiyihu ahu fik haŋandihinrim ambami, Na sihinda kandi mandamirimana, maniŋganzikwi, vami. Kamavahi sariwayinjandi ahu fik haŋandihin kwiriñandimi. **20** Kamatihi nuŋandi simbirasara haŋininq kandiha ɻgata pindiram. Kamata nīmavamba kitihumu, Pamatih ahu fik niŋandihin sariwayinjandi kwiriñandimi, vamu. **21** Kamavahu Jisas kimbi ambami, Narin yi kandi ambin, nari indarimaŋgarata, narinjandi indarimit arikitma mangiti, yi ahu fik niŋandihin andin maňa narindahara siwimaňa musa andihara. Naŋga kandi vana nindaya maŋandihara. Apu ndaŋandihin nīmavamba ambitira, Na yahamirata kumbitihuta aňakiŋguku ndaňi miŋgu vamba ambitira, ambahara maňa andihi. **22** Ara indarimaŋgarata Got naŋga kuyundavarimandira ha, muhimimuhim miŋirim ambirimandira ha, nari miŋimandira, vami.

Jisasin nin ndimbanzikwi aru ñimbi ɻgumi vamba kitihumu

(Mak 11.27-33 naŋga, Luk 20.1-8)

23 Jisas Gotiŋ kirañiŋguhu tavı hañindu upiyi indihuta krunavundiŋ ambaramami. Kamatihi Gotiŋ kirañiŋguhu haŋininqindu aru miku haŋininq naŋga Israel hatindu aru miku haŋininq payimu. Kamata Jisasin nīmavamba kitihumu, Na ñimbi kaniŋandihin paŋjundu miŋata kanimata vana ni andina. Naŋga nindimbanzikwi ñimbi ɻguta ambahi kanimata simbira miŋana, vamu. **24** Kamavahu Jisas kimbi ambami, Yindahara nariŋ muhimirim kitiwirimana. Kamatin kimbi yaŋ kandi

* **21:12** Kava naŋga muhimimuhim, kru mut miŋandu haŋininq, kandihajininq Gotiŋ kirañiŋguhu upiyindu. Kru muvira muhimimuhim kirañiŋguhu upiyi kindi haŋininq mut miŋirim, timbahiris kirañiŋguhu nduyi taya mut miŋandu. Rom naŋga Grikindu timbahirisyi mut mamimandu.

21:13 Ais 56.7 naŋga, Jer 7.11 naŋga, Mk 11.17 naŋga, Lu 19.46 **21:14** 2 Sml 5.8 naŋga, Ais 35.5-6 **21:15-16** Sng 8.2 **21:19** Lu 13.6 **21:21** Mt 17.20 naŋga, Lu 17.6 naŋga, Jo 14.12 naŋga, 1 Ko 13.2 naŋga, Je 1.6 **21:22** Mt 7.7-11 naŋga, 18.19 naŋga, Mk 11.24 naŋga, Lu 11.9 naŋga, Jo 14.13-14 naŋga, Je 5.16 naŋga, 1 Jo 3.22 **21:23** Jo 2.18

ambitira ḥyatanda, yi nariñ yañ ninimbaha taya ñimbi ḥguhi simbira miñandinirim ambitin indarimandira. ²⁵ Jon krunavundi kukuyi miñangirundi vana ha pañindu miñami. Kandiha Gotindu piñuyindu vana vaha, mana krundu vana taya vaha, vamu. Kamavahi nurinjambi masamasa ambamu, Ara Gotindu piñuyindu vana vitirinj ariñ ñimavamba kitewirimandi, Ara mumindih i nuñambirim mañindarimançgarandara, vamba ambirimandi. ²⁶ Hara kañandihin krundu vana vatañgata krunavundirim piñitivimi. Krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu miñata ambavarvara miñga vamba ambandundihi, vamu. ²⁷ Kamavata Jisasin ambamu, Ara mançgandarinj, vamu. Kamavahu Jisas nurinj ambami, Yindahara ninimbaha taya yañ ñimbi ḥguhi simbira kaninjandihin miñandinirim nariñ mañambiminda, vamu.

Kru muminingandu ñiñi arikimbatindu tih kuyu

²⁸ Kamata Jisas sihinda Gotij kirañinjguhu hañinjindu aru miku hañinj nañga Israel hatindu aru miku hañinj ambami, Nari pamata indarimitara. Kru mumininga kru ñiñi nuñandi arikita. Nuñandi ñiñi niwisa hamarim uta ambami, Yandi ñiñi, musi uta wain kiva ndañi simbira miña, vamba ambami. ²⁹ Kamavahi ñaninj ambami, Yañ yakwiriti, vamba ambami. Hara kiyahi nuñandi indarimit hambu tivirahi umi. ³⁰ Kamata niñuva uta ñiñi muhamarim siwimaña kuyu nda ambahi ñiñi hama ambami, Yava urimanj, vamba ambami. Hara mañumi, vamu. ³¹ Jisas kamavata ambami, Ñiñi arikimbat hañindu ninindaya niñuva ambami maña andimi, vamu. Kamavahi ambamu, Kima hama, vamu. Kamavahu Jisas nurinj ambami, Nariñ yi kandi ambin, kru gavaman ndamarim timbahiris miñamija hañinj, nañga navundi kru miñavingirivinjiri hañinj wiña Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ³² Jon nari kiyimarañi yivurahata nariñ tititi vana taya isihuramami, hara nuñirim mañindarimançgaramara. Kru gavaman ndamarim timbahiris miñamija hañinj, nañga navundi kru miñavingirivinjiri hañinj niñambirim indarimançgaramu. Kandihamata vana andihu ḥgamara, hara nariñandi indarimit hambu tivirahi niñambirim mañindarimançgaramara, vamu.

Kru ñamba ñiniñ wain kiva karatamandu hañinjindu tih kuyu (Mak 12.1-12 nañga, Luk 20.9-19)

³³ Jisas aru miku hañinj sihinda ambami, Sihinda tih kuyu muñandihin indarimara. Kru mumininga wain kiva miñami. Kamata tapa hañandihin timbayi tama tañgirata arindihuyivimi. Kamata kiva tungi hambu wain kiris tañguvusivusirim kumba kayivata musa miñata, kru kita kiva ha karatamatamarim taví kuta ñandi tihumi. Kamata kru muvira simbira miñimandiyu vata kiva ha nurinjandi kumañi tamami. Kamata piñu mu kutañi umi.* ³⁴ Kamata wain hañinj kandi tamirim andimi. Kamatihi nuñandi simbirasara sañ muviraj uta kiva simbira miñamija hañinj kiyuyi nuñandi wain mindi miñamu vata simbihi umu. ³⁵ Kamatihi kru kiva hañi simbira miñandu hañinj simbirasara sañ hañinj miñata, muhamanj yivuta, muhamanj yivutatamahu kimuhu, muhamanj timba kavaramu. ³⁶ Kamatihi kiyihandata kiva niñuva hama sihinda nuñandi simbirasara sañ muviraj simbihi nuri kiyimuyi umu.

21:26 Mt 14.5 nañga, 21.46 nañga, Mk 6.20 nañga, Lu 20.6 **21:28** Lu 15.11 **21:32** Lu 3.12 nañga, 7.29-30 **21:33** Mt 25.14 * **21:33** Wain kivandu tih kuyu niñandihin, Jisas Aisaia 5.1-2yi ñgami. Got krunavundi Israelinj andimirim tih kuyu. Tih kuyundu sapa ha nimata. Kiva niñuva hama Got. Wain kiva ha krunavundi Israel hati. **21:35** Mt 22.6

Kimanjimañi simbimi hañinij tarativirata sambimari simbimi. Kamatihi kivayi simbira miñamu hañinij simbirasara sañ kandihajinij ndahara siwimaña musa nda andimu. ³⁷ Kamatihi kita kiva niñuva hama nuñandi niñi timbanzikwiñ simbihi nuri kiyimuyi umi. Niñuva ambami, Yandi niñi niñandu kuyu indarimandiyu, vamba ambami. ³⁸ Hara kru kiva hañi simbira miñandu hañinij ñgahu ñaniñ payihi nurijambi masamasa kuyundavarata ambamu, Kru nima niñuvandu muhímimuhím nu miñimandi. Harim nuñ yivutatamata, niñuvandu kiva ni ara miñim, vamba ambamu. ³⁹ Kamavata kru haman miñahandata piñgirita uta kiva tapa kut hambu kavarahu indihuhi yivutatamahu kimumi. ⁴⁰ Harim muyivi kiva niñuva hama pata kru nuñandi kiva hañi simbira miñandu hañinij pamata musa andirimandi, vamu. ⁴¹ Kamavahi nuñ ambamu, Kru ñamba kandihajinij piñngarimandi. Kamata wain kiva ha miñata kru muñiniñ ñguti karatamirimandiyu. Kamata ñaña miñamiña tiwimiyi yivutihiruramata nuñ ñgumandiyu, vamu. ⁴² Kamavahu Jisas nurij nimavamba kitihumi, Narì Gotindu aŋgwimikiy়i kuyu mandambu niñu ñgatingiruta mambaha ñgamara. Kuyu kandihambami, Timba tavi tihihañiñ ñamba vata tivimbu tamamu. Timba kandihambami tavi tapa miñahandahandandu timba avi ñandi kiyi. Aru hama nuñambi kandihim ha andihai yivurahahi ara ñgahariñ avindimbanzikwi kiyi, vamba ambami. ⁴³ Kamataharim nariñ yi ambin, kuha nari Gotindu tiwiyi kiyimara. Hara nariñ Got tihibitata krunavundi muñiniñ miñimandi. Kamati nuñandi tiwiyi kita, nuñandi kuyu taya miñahandirimandiyu. ⁴⁴ Kamata kru timba himba kandihamñi miñgata yivirimandi hama punzi hañinij yivurivumbirimandi. Hara timba kandihambami ñgimba muyi miñgata yivirimandi ha, timba ha kru kandihaman yiviti miñindirimandi, vamu.*

⁴⁵ Kamavahi Gotiñ kirañiñguhunu aru miku hañinij nañga Farisi tihi kuyu kandihambami indarita ambamu, Ni arinjambiriminzikwi ambi, vamu.

⁴⁶ Harim Jisasin miñahandimindanñ nzikwi vata andimu. Hara krunavundi Jisasirim kru Gotindu kuyu miñata ambavarvara miñga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piñitumu.

22

*Kru nañga navundiñ miñavisiñuramata ñahuraviravindu tihi kuyu
(Luk 14.16-24)*

¹ Jisas sihinda aru miku hañinij tihi kuyu mu ñguta nimavami,
² Gotindu tiwiyi kiyihiyha aru miku mumijgandu maña. Kru niñi nuñandi hama navundi uririmindih, aru miku hama ñahuravimi.
³ Kamata timu kandihamñi payimandiyu vata kruñ ambami. Kamata ñaña hivi hañi nuñandi simbirasara sañ hañinij uta kru kandihajinij timbuta payimara vata simbihi umu. Kamatihi uta ambahu payivayirim yakwirivarata mambayimu. ⁴ Kamatihi sihinda nuñandi simbirasara sañ muvírañinzikwi simbita ambami, Uta kru ambasimin hañinij nimavamba ambamara. Ñgamara, nu nuñandi bulmakau kru muvíra nañga sihim muvíra kwirandi nañga hañinij ndahara yivutatamata ñaña nuñandiha

21:38 Mt 27.18 **21:39** Hi 13.12 **21:42** Sng 118.22-23 nañga, Ais 28.16 nañga, Mk 12.10 nañga, Si 4.11 nañga, Ro 9.33 nañga, Ef 2.20 nañga, 1 Pi 2.6-8 **21:44** Ais 8.14-15 nañga, 60.12 nañga, Dan 2.44-45 nañga, Sek 12.3 nañga, 1 Pi 2.8 * **21:44** Kru indarimit avi nañga muvíra ambandu. Kuyu Matyu 21.44yi kindi niñandihin Matyu mayihimbivirami. Sihindivu kru muminja yihimbivirami, vandu. Luk 20.18yi ñgamara. **21:46** Mt 21.11 nañga, 21.26 nañga, Lu 7.16 nañga, Jo 7.40 **22:4** Mt 21.36

sıwitami. Kamataharim pata ñamara, vamba ambamara, vamba ambami. ⁵ Kamavahi aru miku hamandu simbirasara saj hañinij uta kru hañinij ambami maña ambavaramu. Kamatihura nurijandi kuyu manjindarita siñgunzingu umu. Muhama nuñandi kivayi umi. Muhama nuñandi timbahiris simbira miñirim umi. ⁶ Hara muvira, aru miku hamandu simbirasara saj hañinij miñahandata sihuminguju nguta yivutatamahu kimumbiramu. ⁷ Kamatihu aru miku hamañ kitiritihu nuñandi sañganzara hañinij simbihi umu. Uta kru nuñandi simbirasara saj yivutatamamu hañinij sihanañga yivuvarahu kimuta mitumu. Kamata nurijandi piñu aru ha kíramu. ⁸ Kamata aru miku hama nuñandi simbirasara saj hañinijrim ambami, Kru nañga navundiñ miñavisihuramata ñahuraviravindu ñaña siwi kiyi. Hara kru uraramasimin hañinij avinjinij ma, harim pata mañirimandiyu. ⁹ Kamataharim kwimbihingiriñi uhuhu kru sihanañga ngimandira hañinij, uraramitira timu niñi payimu, vamba ambami. ¹⁰ Kamavahi nuñandi simbirasara saj kandihajinij kwimbí sihanañgayi siñgunzingu uhuhu krunavundi ngamu hañinij yivutiñuramamu, krunavundi ñamba ñinij nañga avinjinij. Kamatihu pata ñirim minzihu taví ha yavurimi. ¹¹ Kamata krunavundi minzita kiyuhuhu, aru miku hama nurij ngirim indihumi. Kamata ngahira kru mundama mikwiri avi kru nañga navundiñ miñavisihuramata ñahuravindu hiviyi tamandu ñandi mandamami. ¹² Kamatihi aru miku hama kitihumi, Yambiba, na mumindihí mikwiri avinjandihin mandamimat pindihana, vamba ambami. Kamavahira kru hamandu kuyu manjiyimi. ¹³ Kamata aru miku hama simbirasara saj hañinijrim nimavamba ambami, Nuñandi kuma tanda ni simahata kavaritira tapira kivimengwi humba ndambu indihuta kiyim. Piñu kivimengwi kandihani irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami. ¹⁴ Kamavata Jisas ambami, Indarimara, Got krunavundi sambí uraramandi. Hara minzavatitavñ ndaya pindihavindiharim yiñiramandi, vami.

Timbahiris Sisarij nguhu vaha mana mambaha nguhu

(Mak 12.13-17 nañga, Luk 20.20-26)

¹⁵ Kamata Farisi uta Jisasin kindimbuhirata ngatinqurimindan̄ vata kuyu ñamu. Jisasin kuyusihiritirin̄ kuyu aka vu ambiti, nuñandi kuyu kandihani nuñ ngatinqurimindan̄ vata indariramamu. ¹⁶ Kamata nurijandi simbirasara hañinij nañga Herotinduyindu kru muviraj simbihi, Jisas kiyimiyi uta nuñ ambamu, Ahusiki, ara nañ ngandarin̄, na kanditaya ambavava miñga. Kamata krunavundiñ kuyu kanditaya Gotindu vana ambavarandana. Na kru muminqarim ndahara mambinjtundana. Na kruñ kuyu siwimaña ndaya ambaramandana, ñimbi nañga ñinij nañga ñimbi maniman ñinij. ¹⁷ Kamataharim ariñ ambina ngim. Na pamata indarina, Sisarij timbahiris nguharij vaha, mana mambaha nguharij, vamu. ¹⁸ Kamavahura Jisas nurijandi indarimit ñamba ha atinda ngami, harim ambami, Kru kuyusihirimbihapiha nari, yanumumindihí kuyusihiririm andira. ¹⁹ Yan timbahiris tamandara muha isihuramitira ngitín, vamu. Kamavahi timbahiris miñgiya kiris taya nu kiyimiyi miñata payimu. ²⁰ Kamatihi Jisas nurij nimavamba kitihumi, Ñimbi nañga kipumika ni ninindu, vamu. ²¹ Kamavahi ambamu, Sisarindu, vamu. Kamavahu ambami, Sisarindu him Sisarij ngumara, Gotindu him Gotin̄

ŋgumara, vami. ²² Kamavahi kuyu kandīha indarīta pindirata, nuŋ mitata umu.

*Jisasiŋ Sadyusi kru kimuta aŋga yahamiramirarim kitihumu
(Mak 12.18-27 naŋga, Luk 20.27-40)*

²³ Kandīhivi hañindaya Sadyusi Jisas kiyimiyi payimu. Kandīhañinj ambarasimu, Kru kimunu hañiniŋ aŋga mayahamirimandiyu, varasimu. Harim Jisasiŋ n̄imavamba kitihumu, ²⁴ Ahusiki, Moses ambami, Kru mumīŋga n̄iniŋ manjavimat kwimītingata, n̄imburiŋ n̄iŋura urata n̄iniŋ kavīti, n̄iŋusindu krunzapa ha manzingundimi, vamba ambami. ²⁵ Kuha arinjandi n̄iŋgiŋi kru m̄inza susukiyindu taya kuma timu, tamu arīkinzīpi tingiruramata vat kirasimu. Kamata Kima hama navundi urata kita kīmumi, hara n̄iniŋ manjavumi. Harim n̄iŋura Yangiv hama navundi kandīhañambīŋ urami. ²⁶ Kamatihi n̄iŋura Yangiv hama ndahara n̄iniŋ manjavimat kīmumi. Kamatihi Kari hama ndahara siwimañanda n̄iniŋ manjavimat kīmumi. Kamatataya uta imbi, Imbima hama ndahara kīmumi. ²⁷ Sihananga kīmuta mituhu, kita imbi navundi hañambī kīmumi. ²⁸ Harim na amba. Kru kimuhimu hañiniŋ aŋga yahamirimandiyu tiwimiyi navundi hañambī nin n̄imburi sikwi n̄iŋusi n̄iŋura kuma timu, tamu arīkinzīpi tingiruramata hañindu n̄imburi kiyimandi. Ngandana, nuri sihananga nuŋ uramu, vamu. ²⁹ Kamavahu Jisas nuriŋ kimbī ambami, Nari Gotindu aŋgwimikiyi kuyu kindi hañandihin mambaha ŋgandara. Naŋga nari Gotindu tīkatīka ndahara mangandara. Kamataharim nari kuyu kirivu ambara. ³⁰ Gotindu kutikara nuŋandi pihuyi kindu hañiniŋ navundi maŋurandu. Siwimaña ŋandi, krunavundi kimuhimu hañiniŋ aŋga yahamirimandiyu hīvīyi, kru hañiniŋ navundi maŋurimandiyu. Kamatu navundi kru mayawirimandiyu. ³¹ Hara kru kīmuta aŋga yahamirimandiyu vava vana n̄iŋandihinirim nariŋ kitiwiriman. Nari Gotindu aŋgwimikiyi kuyu kindi hañandihin ŋgatīngiruta mambaha ŋgandara. ³² Got ambami, Yi Got. Yandi n̄imbi Abraham, Aisak, naŋga Jekop tīhuyahandu, vamba ambami, vami. Kamavata sihinda ambami, Krunavundi kīmuta sava humbañi kindu hañiniŋ Gotindu n̄imbi mandihuyahandu. Hara krunavundi sihaŋgindu hañiniŋ Gotindu n̄imbi tīhuyahandu. Abraham, Aisak, Jekop ndahara sihaŋgindu, vami. ³³ Kamavahi krunavundi nuŋandi kuyu kandīha indarīhu maviyahavarami.

*Gotindu tīkatīka kuyu kimaŋgimanzikwi
(Mak 12.28-31 naŋga, Luk 10.25-28)*

³⁴ Kamata Farisi Jisas Sadyusinj kuyu hindī miŋayihi vava kuyu indarīmu. Kamataharim nu kiyimiyi payimu. ³⁵ Kandī n̄iŋgi hañi tīkatīka kuyu miŋasirivasiriva mumīŋga ndahara kiyimi. Harim kandīhama Jisasiřim ambiti ŋgitin vata n̄imavamba kitihumi, ³⁶ Ahusiki, tīkatīka kuyu pamata kuyu sikwi kimaŋgima, tīkatīka kuyu muvíraj sihanaŋga taratīvīrahi, vami. ³⁷ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Nari Gotin miŋata maviňi tamamara, arinjandi Aru nīmaŋ. Nari nuŋ nariŋandi maviŋguku naŋga, nariŋandi maviňiŋi naŋga, nariŋandi indarīmit naŋga miŋata maviňi tamamamara. ³⁸ Tīkatīka kuyu kaniŋandihin aru, naŋga ki-maŋgimanzikwi. ³⁹ Naŋga tīkatīka kuyu siwimaña muha n̄iŋandihin.

Nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihanaŋga krunj ndahara miŋata maviňi tama. ⁴⁰ Kuyu arıkita kaniŋinj kuyu muvirandu kuyu sapa. Gotindu tikitika kuyu sihanaŋgandu kuyu sapa. Naŋga kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋinj kuyu yihibiviramundu kuyu sapa, vami.

*Jisas Farisın kru Got yihiramami hamarım kitihumi
(Mak 12.35-37 naŋga, Luk 20.41-44)*

⁴¹ Farisi tihiruta kiyihu Jisas nuriŋ nimavamba kitihumi, ⁴² Nari kru Got krunavundi nuŋandij anja miŋimandi vata yihiramami hamarım nari pamata indarira. Nu ninindu niŋi, vami. Kamavahi nuŋ nimavamba ambamu, Nu Devit niŋuňiŋgi, vamu. ⁴³ Kamavahu Jisas nuriŋ nimavamba kitihumi, Hara mumindihi Gotindu Maviňiňi nuŋ indarimit ŋguhi, Devit kru kandihamarım ambami, Yandi Aru miŋga vami. Kamavata Devit nimavamba ambami, ⁴⁴ Aru hama yandi Aru hamaŋ ambami, Na yandi kuma kandi samba nimbu miŋzirimana. Kamatina nandi miku haŋinj tamitín nandi tiwiyi kiyimandiyu, vamba ambami. ⁴⁵ Nari ŋgamara. Devit nuŋambi kru kandihamarım ambami, Na yandi Aru miŋga vamba ambami. Hara pamatarım kru kandihama Devit niŋuňiŋgi, vami. ⁴⁶ Kamavahi muvat ndahara Jisasiŋ kuyu kiŋbi maŋambami. Kamata kandihivi haňi kita, Jisasiŋ muhim vanarım kitihuhitihurım piŋitumu.

23

*Farisi naŋga tikitika kuyunu mirimba naŋga haŋinj ndu vana
(Mak 12.38-39 naŋga, Luk 11.43 naŋga, 11.46 naŋga, 20.45-46)*

¹ Mutiwimiyi Jisas krunavundiŋ naŋga nuŋandı simbirasaraŋ kuyu ŋgumi. ² Kamata ambami, Moses tikitika kuyu ambavarami maña, nariŋ tikitika kuyunu mirimba naŋga haŋinj naŋga Farisi haŋinj tikitika kuyu ambavarandu. ³ Kamataharım muhimimuhim kuyu nariŋ ŋgumandiyu haŋinj indarita miŋahandamara. Hara muhimimuhim vana andindu haŋinj mamiŋahandamara. Muhimimuhim kuyu sambı ambavarandu, hara ambandu kuyu ha mamiŋahandandu. ⁴ Krundu tivíŋgiňi pimi tupi ŋandi simahata kavuramimaňandihu kru kavuŋgavu aviritamandu. Hara nuriŋambi pimi musimbırı ndahara kruŋ ŋguramata kavuhavurım kuma mangundu. ⁵ Muhimimuhim vana andindu haŋinjirım, kru ŋgimandiyu vata andindu. Got naŋga kuyundavaravararım tavi aru mirimbaňi simahandu. Kamata mikwiri nuriŋandi kuta haňi ſapırı hambu siri siki kutanġuta timbuvarandu.* ⁶ Kamatindi timu vanayı miŋziminzi maka kasiramiyindu haŋinj nuri taya miŋandu.

22:40 Mt 7.12 naŋga, Ro 13.10 naŋga, Ga 5.14 naŋga, 1 Ti 1.5 **22:42** Jo 7.42 **22:44** Sng 110.1 naŋga, Mt 26.64 naŋga, Si 2.34 naŋga, 1 Ko 15.25 naŋga, Hi 1.13 **22:46** Mk 12.34 naŋga, Lu 14.6 naŋga, 20.40 **23:3** Mal 2.7-8 **23:5** Mt 6.1 * **23:5** Got naŋga kuyundavaravararım tavi haŋinj sukisirambi timbahiris tamatama paŋa maña Juda hati musa miŋandu. Gotindu aŋgwimikiyindu kuyu muhiriňi sirambi aŋgwimiki sukisirambiyi yihibivirata paŋa kandihani kundandu. Kamata kandihajinj nuriŋandi kumaŋgak haňi kiŋgiraramata, tavi mirimba haňi simahandu. Anja Miŋaminja 13.9 naŋga 13.16 naŋga Tikitika Kuyu 6.8 naŋga 11.18yi ŋgamara. Naŋga Juda hati Namba 15.37-41yindu kuyu miŋahandandu. Kamata mikwiri nuriŋandi kuta haňi ſapırı hambu siri siki timbuvarandu. Jisas ambami, Tikitika kuyunu mirimba naŋga haŋinj naŋga Farisi nimata indarindu. Krunavundi ariŋ ŋgata ambirimandiyu, Niŋinj Gotindu tikitika kuyu miŋahandandu, vamba ambirimandiyu, vandu. Kamata Got naŋga kuyundavaravararım kumaŋgak aruru kumaňi tamata, tavi aruru mirimbaňi simahandu. Kamata siri siki kutanġuta mikwiri ſapırı hambu timbuvarandu, vami. **23:6** Mt 6.5 naŋga, Mk 12.38-39 naŋga, Lu 11.43 naŋga, 14.7

Naŋga Got naŋga kuyundavarvara taviyi nuri taya mìnziñinzi upiyi kasiramivu mìnziñindan vata andindu. ⁷ Kamata tihirutihiru upiyi krunavundi ariŋ kuyu avi ŋguta, ahusiki virimandiyu vata pirikindu. ⁸ Hara nariñirim, kru ahusiki vata maŋambamu. Ahusiki nariñandi mìnzañat miŋgandaya kiyi. Nari sihananga niŋusi niŋura. ⁹ Nari piri niñindu kru mumiiŋgarim yava vata maŋambamara. Nariñandi Nava mìnzañinza nuŋandi pihuyi kiyi. ¹⁰ Naŋga nariñirim kru miku ŋiniŋ vata maŋambamu. Nariñandi miku mìnzañigandaya, Kru Got krunavundi nuŋandi aŋga miŋimandi vata yihiramami hama. ¹¹ Nariñandi aru hama nariñandi simbırakara miŋga kiyim. ¹² Kru nuŋandi niimbi tihiyahirimandı hama, Got anditi niimbi maniman miŋga kiyimandi. Ara kru nuŋandi niimbi taŋguti miŋgurimandı hama, Got anditi niimbi aru naŋga miŋga kiyimandi, vami. ¹³⁻¹⁴ Kamata Jisas sihinda ambami, Tíkatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandıra. Nari kuyusihirimbiha piha ŋiniŋ. Nari Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañindu kindiñariha krunavundindu kipumikayi kivihiha nariñambi maŋindihundara. Krunavundi indiwiriminiñidhu nariñandi kindiha kiviñindara.* ¹⁵ Tíkatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandıra. Nari kuyusihirimbiha ŋiniŋ. Nari piriñisa naŋga aňakiŋguku muvumuñu kindançında andihara, mìnzañat miŋgandaya nariñandi simbirasara miŋga yivurahandi. Kamata nariñ nu ñamba vanarım tarativiramaŋgarandi. Kamataharim nari ahutuvarandi heliyi urimandıra maña, nu ndahara urimandi.

¹⁶ Nari tamiaŋga niimi ŋiniŋ kru muŋiniŋ kindi isihuramindan vata andindara, nari pimi aru kavirimandıra. Nari ambandara, Kru mumiiŋga Gotiŋ kirañiŋguhu tavı haŋandihinindu niimbi yihiha kandisikwisiñkwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihañandihinirim kuyu sañinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru mumiiŋga gol Gotiŋ kirañiŋguhu tavıyi kindi haŋandihinindu niimbi yihiha nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maña andimi, vamba ambandara. ¹⁷ Nari kwiniŋwini naŋga tamiaŋga niimi ŋiniŋ, Gotindu tamiaŋgañi mumindimbanzikwi aru him. Gol vaha aru him, mana Gotiŋ kirañiŋguhu tavı vaha aru him. Nari ŋgandara. Gol Gotiŋ kirañiŋguhu tavıyi kita, Gotiŋ kirañiŋguhu tavı ha andihı gol kandihı Gotindu him yivurahandi. ¹⁸ Naŋga nari ambandara, Kru mumiiŋga Gotiŋ kirañiŋguhu pina ha yihiha kandisikwisiñkwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihañandihinirim kuyu sañinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru mumiiŋga muhimimuhim Gotiŋ kirañiŋguhu pina kimba hañi kindi haŋiniŋ yihiha nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maña andimi, vamba ambandara. ¹⁹ Nari tamiaŋga niimi ŋiniŋ, Gotindu tamiaŋgañi mum ndimbanzikwi aru him. Gotiŋ kirañiŋguhu him vaha aru, mana Gotiŋ kirañiŋguhu pina vaha aru. Nari ŋgandara, ñaña kirañiŋguhundu ha kirañiŋguhu pina hañi kindi. Kamataharim Gotiŋ kirañiŋguhu pina ha andihı ñaña ha Gotindu him

23:11 Mt 20.26-27 naŋga, Mk 9.35 naŋga, 10.43-44 naŋga, Lu 22.26 **23:12** Jop 22.29 naŋga, Snd 15.33 naŋga, 29.23 naŋga, Ese 21.26 naŋga, Lu 14.11 naŋga, 18.14 naŋga, Je 4.6 naŋga, 1 Pi 5.5

23:13-14 Lu 11.52 * **23:13-14** Kru indarimit avi naŋga muvira kuyu mu ndahara kaniñi kiyi vamba indarimitandu. Kuyu kandihı nimata, tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari pimi aru kavirimandıra. Nari kuyusihirimbiha ŋiniŋ. Nari navundi kindahu haŋiniŋ kuyusihirata nuriñandi tavı kipa miŋandara. Kamata kuyusihiranziñihira Got naŋga kuyundavararambara kuyu piŋgirindara. Nari ŋgatiŋgirutiŋgiru hiviyi pimi aru sikkwi miŋimandıra. Mak 12.40yi ŋgamara.

23:16 Mt 5.33-34 naŋga, 15.14

yivurahandi. ²⁰ Kamataharim kru mumingga Gotin kirañiñguhu pina hañandihinindu ñimbi yiñita kandisikwisiñki kuma yawi vata nuñandi kuyu tikitikatiramandi. Kandihama, nuñandi kuyu ha kirañiñguhu pina handaya ñimbi yiñita mandikatikatiramandi. Nuñandi kuyu ha pina ha nañga muhiñimuhim pina himba hañi kindi hañiniñ nañga tikitikatiramandi. ²¹ Nañga kru mumingga Gotin kirañiñguhu taví ha yiñita kandisikwisiñki kuma yawi vata nuñandi kuyu tikitikatiramandi. Kandihama, nuñandi kuyu ha Gotin kirañiñguhu taví handaya ñimbi yiñita mandikatikatiramandi. Nuñandi kuyu ha Gotin nañga Got nuñambi kirañiñguhu taví kandihañi kindi haman nañga tikitikatiramandi. ²² Nañga kru mumingga Gotindu piñhundu ñimbi yiñita kandisikwisiñki kuma yawi vata nuñandi kuyu tikitikatiramandi. Kandihama nuñandi kuyu ha Gotindu minziminzı maka, nañga Got nuñambi minziminzı maka kandihañi minzindi haman nañga tikitikatiramandi.

²³ Tikitika kuyundu mirimba nañga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiñapiha ñiniñ. Nari sahi kivayindu sukisirambi hañiniñ kumanzipi timutamu tingiruramata tamarahata miñgiyataya Gotin ñgundara. Hara nari tikitika kuyundu vana aruru nimata hañiniñ mitamaranya. Krnavundin titi vanayı taya ñgatiñgirutiñgiru vana, siñgaha vana, nañga indarimañgaramañgara vana. Kamataharim tikitikata kuyu aruru hañiniñ miñjahandata, tikitika kuyu mu hañiniñ ndahara mamitamara. ²⁴ Tamiñga ñumi nari, kru muñiniñ kwimbi isihuramirim andindara. Nari kru mumingga akavat suksimbiri nuñandi misi hañi kiyihî ñgata miñata kavarandi. Kamata kamel misi hañi kamel ha mañgimat kuvirata kamel ha nañga mırhi miñgundi maña ñiniñ.

²⁵ Tikitika kuyundu mirimba nañga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiñapiha ñiniñ. Nari maki nañga kuku kuvirahuvira vuñgi hañiniñ kutihambu taya ñañirandamandara. Hara ñaña him kandihañi kundandara hañiniñ kipa miñjaminja vana, nañga nariñambirimdaya indaritarı vanayı miñandara. ²⁶ Farisi na tamiñga ñumi, kuku kuvirahuvira vuñgi ha mavı hambu viña ñañirandama. Kamatina kutihambu ndahara ñañirandirimandi.

²⁷ Tikitika kuyundu mirimba nañga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiñapiha ñiniñ. Nari krunzava mu maña suñi nañga tanjusiharahu kindi maña ñiniñ. Krnavaz kandiha tapiravu ñgina avindihi, hara kumba hambu kru kimuhimu punzi nañga ñamba himingim yavurita kindi. ²⁸ Narindahara siwimañanda kira. Kru nariñandi kwirandi hambu ñgata niñiniñ kru tititaya kiyihiyi ñiniñ vamba indarimitandu. Hara nariñandi mavı humba hambu kuyusihiri vana nañga tikitika kuyu miñata kavarahavara vana yavurita kiyi.

²⁹ Tikitika kuyundu mirimba nañga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiñapiha ñiniñ. Nari kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñindu sava humba avinzikwi musa miñandara. Kamata kru tititaya kiyihiyi hañiniñindu sava ha kanzi miñayahuramandara. ³⁰ Kamata nimavamba ambandara, Ara añiñgitakiña kiyimu takuk hañi kita, nuriñ ñguramata kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñ mayivutatamahariñ, vamba ambandara. ³¹ Kamataharim nariñandi kuyu kandihañi nariñambi isihuramandara.

^{23:22} Ais 66.1 nañga, Mt 5.34 ^{23:23} Wkp 27.30 nañga, Hos 6.6 nañga, Mai 6.8 nañga, Lu 11.42

^{23:25} Mk 7.4 ^{23:27} Lu 11.44 nañga, Si 23.3 ^{23:28} Lu 16.15 ^{23:31} Si 7.52

Kamata nari kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañinij yivutatamandu hañinijindu niñisim maña kira. ³² Kamataharim uta nariñandi nañigitakiñandu ñamba vana hañinij anditira arutimi.

³³ Nari tau ñamba ñiniñ maña. Nari ahutuvarandi heliyirim mandarahirindara. Nariñ Got ñgatiñgiruti, ahutuvarandi heliyi urimandira. ³⁴ Kamataharim nari indarimara. Yi kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañinij, nañga tikitika kuyundu mirimba nañga hañinij, nañga kru indarimit avi nañga hañinij simbitin nari kiyimandirayi payimandiyu. Hara muviraj yivutatamirimandira, muviraj ahuandiñi yivuwirimbimandira. Muviraj Got nañga kuyundavaravara tavi nariñandi hañi tamata piñgirawismandira. Kamata nariñandi piñu aru hañi kaharivitira tivaramata piñu aruru muyi urimandiyu.

³⁵ Kamataharim kru sihananga piri niñindu tititaya kindu hañinij yivutatamandu hañinijindu pimi ha, nari nañgandaya kiyimandi. Kru tititaya kindu hañinij yivutatamamara. Abeliyi kita patavata Berikia ñaniñ Sekaraian timu Gotij kirañiñguhu pina, tamu Gotij kirañiñguhu tavi piñjimbirin tamata yivutatamamara. Kamataharim ñamba vana kandihañindu pimi ha nariñambi kavirimandira. ³⁶ Nariñ yi kandi ambin, ñamba vana sihananga kandihañinijindu kañinda ha, krunavundi tiñu kuyu niñiniñ yivurahimandi, vami.

*Jisas Jerusalemirim indarihi mavindimi
(Luk 13.34-35 nañga, 19.41-44)*

³⁷ Jisas sihinda ambami, Jerusalem, Jerusalem, na kru Gotindu kuyu miñata ambavara hañinij yivutatamandana. Kamata kru Got na kindanayı simbihi pandu hañinij miñamiña yivutatamirim timba kavarandana. Sambi ñimbiri nandi niñisim hañinij akakara niñum nuñandi niñisimij ambindiwivu yivuñimbirindi maña yivuñimbirimman vata andindin. Hara nari yakiwirivarandara. ³⁸ Nari indarimara. Tiñu nariñandi piñu ni ñambatita sañgiyimandi. ³⁹ Kamataharim yi nariñ ambin, nari yañ sihinda mangimandira. Utauta níma vamba ambirimandira, Kru Aru nimandu ñimbiyi payimi nímañ Got aviñgaratamam, vamba ambirimandira, vami.

24

*Jisas Gotij kirañiñguhu tavi ñambatirimandí vami
(Mak 13.1-2 nañga, Luk 21.5-6)*

¹ Jisas Gotij kirañiñguhu tavi hañindu upi ha mitata umi. Kamatihi nuñandi simbirasara hañinij nu kiyimiyi payimu. Kamata nuñandi simbirasara hañinij Gotij kirañiñguhu tavi ha nañga muhimimuhim upi kandihañindu hañinij isihuramindañ vata andimu. ² Kamatihura nuriñ kuyu nímata ambami, Nari tavi pañgarivançgari niñinij ñgara. Nariñ yi kandi ambin, timba musimbiri ndahara mititu timba muhimbañi mangiyimandi. Sihananga yivukuvimbirata kavaritu miñgurimandi, vami.*

23:33 Mt 3.7 nañga, 12.34 nañga, Lu 3.7 **23:34** Mt 10.23 nañga, 1 Te 2.15 **23:35** Stt 4.8 nañga, 2 Sto 24.20-21 nañga, Hi 11.4 **23:37** 2 Sto 24.21 nañga, Sng 17.8 nañga, 91.4 nañga, Si 7.59 nañga, 1 Te 2.15 **23:38** 1 Kin 9.7-8 nañga, Jer 12.7 nañga, 22.5 **23:39** Sng 118.26 nañga, Mt 21.9 **24:2** Jer 26.18 nañga, Mai 3.12 nañga, Lu 19.44 * **24:2** Matyundu aŋgwimiliyi kuyu kutançguta kumanziçi timu tingiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kandini 24.2—25.46 kiyi. Muhimimuhim imbihivi yivurahirim ariñiditirim ambavarami.

*Jisas pimi sambı yivurahirimandırı̄m ambami
(Mak 13.3-13 nāŋga, Luk 21.7-19)*

³ Jisas Apu Oliv tamayı minzita kiyihidi, nuñandi simbirasara hañinij ndaya pata nuñ kitihuta ambamu, Arıñ ambına ńgim. Pandiwimira kandihamata vana hañinij yivurahirimandı̄yu. Nāŋga pamata sihi wisa yivurahimandi. Kamati ńgata ambimindan, Jisas an̄ga pati piri niñandihin singundirimandi, vamba ambimindan, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriñ kimbi ambami, Nari tamiñga nāŋga kiyimara. Nariñ kru mumingga kuyusihiritimandı̄hi. ⁵ Kru sambı pañimbañi yandi ńimbı yihiyihı̄ ambirimandı̄yu, Got krunavundi nuñandı̄n an̄ga miñimandi vata kru Got yihiramami hamanda ni yi, vamba ambirimandı̄yu. Kamata kru sambı kuyusihirimandı̄yu. ⁶ Nari sāŋga arurunu pırindım indarimandı̄ra, nāŋga sāŋga arurunu kuyuhinzi indarimandı̄ra. Hara nari tamiñga nāŋga kiyimara. Nari mambindıramara. Muhimimuhim kandihajinij yivurahimandi, hara imbihivi ha kwisi. ⁷ Kru muyi hati yahata kru muyindumuyindu hañinij nāŋga kurihirimandı̄yu. Nāŋga aru miku muñiniñindu kru yahata, aru miku muyindumuyindu hañinijindu kru nāŋga kurihirimandı̄yu. Nāŋga muvumuvu avıha aru kwimirimandı̄yu. Nāŋga muvumuvu pırı̄mama payimandi. ⁸ Muhimimuhim vana kandihajinij, navundi niñi kavirimindihu kañinda atikimañi yivurahandi maña.

⁹ Kanditiwimi hañi nariñ miku niñinindu kumañgimbañi tamandı̄yu. Kamata nariñ pimi ńguta yivutatamitu kwimirimandı̄ra. Yandi ńimbı nari nāŋga kiyi. Harım krunavundi sihanan̄ga nariñambirim kitiri kiyimandı̄yu. ¹⁰ Kanditiwimi hañi krunavundi sambı yambirim indarimançgarandu vana ha tihimitirimandı̄yu. Kamata krunavundi kandihajinij nuriñambi masamasa kitiri kita, nuriñambi nuriñandi miku niñinindu kumañgimbañi tamandı̄yu. ¹¹ Nāŋga, kru Gotindu kuyu miñata ambavarvara kuyusihiriñinij sambı yahata, krunavundi sambıñ kuyusihirimandı̄yu. Kamatu krunavundi nuriñandi kuyusihiriñguyu hañinij miñahandırı̄mandı̄yu. ¹² Kamatu ñamba vana hañinij arutirimandı̄. Harım kru sambı muñiniñ miñata maviniñ tamatama vana ha tihimitirimandı̄yu. ¹³ Hara krunavundi tı̄katıkata kituhitu imbihivi ha yivurahimandi hañinij, Got nuriñ an̄ga miñimandi. ¹⁴ Kamati Gotindu tı̄wiyindu kuyu avi hañandihin, pırı̄visa muvumuvu sihanan̄ga ambavarimandı̄yu. Kamatu imbiñu, imbihivi ha yivurahimandi, vami.

*Ñamba himinizikwi yivurahimandi
(Mak 13.14-23 nāŋga, Luk 21.20-24)*

¹⁵ Kamata Jisas sihinda ambami, Kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarvara Daniel ambami, Pisiñgarahara ñamba himinizikwi yivurahiti ńgimandı̄ra. Ñamba himinizikwi kandıha ńgitı̄ra Gotı̄ kırañiñguhu tavi hañi tanguramata kiyimandi vamba ambami, vami. Kuyu an̄gwimiki niñi kiyi niñandihin kru ńgatinqiruta ńgimandi hama indarimitata

24:3 Mt 24.27 nāŋga, 24.37-39 nāŋga, Mk 13.3 nāŋga, 1 Te 5.1 **24:4** Jer 14.14 nāŋga, 23.21 nāŋga, 23.25 nāŋga, Mt 24.23-24 nāŋga, Jo 5.43 nāŋga, Si 5.36-37 nāŋga, 1 Jo 2.18 **24:7** 2 Sto 15.6 nāŋga, Ais 19.2 nāŋga, Hag 2.22 nāŋga, Sek 14.13 nāŋga, Si 11.28 **24:9** Mt 10.22 nāŋga, Mk 13.9 nāŋga, Lu 21.12 nāŋga, Jo 15.18-20 nāŋga, Si 4.2-3 nāŋga, Sk 2.10 nāŋga, 2.13 **24:10** Mt 11.6 nāŋga, 13.57 nāŋga, 2 Ti 1.15 **24:11** Mt 7.15 nāŋga, 24.5 nāŋga, 24.24 nāŋga, Si 20.29 nāŋga, 1 Ti 4.1 nāŋga, 2 Pi 2.1 nāŋga, 1 Jo 4.1 **24:13** Mt 10.22 nāŋga, Mk 13.13 nāŋga, Hi 3.6 nāŋga, 3.14 **24:14** Mt 9.35 nāŋga, 10.18 nāŋga, 28.19 nāŋga, Ro 10.18 nāŋga, Kl 1.6 nāŋga, 1.23 **24:15** Dan 9.27 nāŋga, 11.31 nāŋga, 12.11

ŋgam. ¹⁶ Kamata Jisas ambami, Kanditiwimi hañi krunavundi pırivisa Judia kiyimandiyu hañiniŋ, tıvaramata upi apu sambı naŋganaŋgavu yawirımandiyu. ¹⁷ Kru tavi kimba hambu kiyimandi hama, tavi tiwi hambu miŋguta maku nuŋandi hañiniŋ miŋamıŋarım maŋindarım. ¹⁸ Naŋga kru kivayı kiyimandi hama, mıkwiri kuta nuŋandiha miŋirim taviyi anga maŋum. ¹⁹ Naŋga navundi mavınanġa hañiniŋ naŋga navundi niŋi amaŋimbaňindu naŋga hañiniŋ, kanditiwimi hañi pımı aru kavırımandiyu. ²⁰ Naŋga nari Got naŋga kuyundavaramara. Kamata kimiri tiwimi naŋga Avırıkimuhımu Hıvi hañi ndahara mandıvaramıřimandıra. ²¹ Kamataharım kanditiwimi hañi pımı aru sıkwi yıvurahımandı. Pırı ni kihi kiyimi hırıvıyi nda kita patavata tihu ndahara, pımı aru kandıhamata mayıvurahami. Naŋga muyıvindahara pımı aru kandıhamata sihinda mayıvurahıřimandı. ²² Got pımı kaniŋininiňindu hıvi ha kırıvı tamamiti, krunavundi sihananġa singundıhu. Hara krunavundi nuŋandi vata yihiramami hañiniŋirım indarita, kandıhıvı ha kırıvı tamırımandı. ²³ Kandıhandıwimi nariŋ muhama nimavamba ambırımandı, Niŋgamara, kru Got krunavundi nuŋandıŋ anga miŋimandı vata yihiramami hama niŋan kiyı, vamba ambırımandı. Naŋga muhama nimavamba ambırımandı, Ndambunda kiyı, vamba ambırımandı. Hara nari kuyu kandıhanininiřirım maŋindarımangaramara. ²⁴ Naŋga kru sambı pata kuyusıhirata ambırımandiyu, Yi kru Got krunavundi nuŋandıŋ anga miŋimandı vata yihiramami, vamba ambırımandiyu. Naŋga kru sambı pata kuyusıhirata ambırımandiyu, Yi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga, vamba ambırımandiyu. Kamata aru himihim sihiranzihıra muhimimuhım nzihi andıtutu yıvurahımandı. Kamata krunavundi sihananġa miŋawinikwinitırımandiyu. Kamata nuri miŋatandıtangata kru Got nuŋandi vata yihiramami hañiniŋ ndahara miŋawinikwinitırımandiyu. ²⁵ Nari indarımara. Yi nariŋ muhimimuhım vana yıvurahımandı niŋininiřirım ambavarın. ²⁶ Kamataharım nariŋ nimavamba ambırımandiyu, Ngamara. Kru maniman upi vunda kiyı, vamba ambırımandiyu. Hara kambu maŋumara. Naŋga nimavamba ambırımandiyu, Ngamara. Tavıhumba niňini kiyı, vamba ambırımandiyu. Hara nuriŋandi kuyu haŋandıhırim maŋindarımara. ²⁷ Nari ŋgandara. Ihumbısa nimbu niňma miŋaparahi, ina yahayahavu kita siňandıta uta ina miŋgumiŋguvu yıvurahandi. Kamataharım Krundu Niňi hama ndahara payımandı hıvıyi siwımaňa musa andırımandı. Kamati krunavundi sihananġa nuŋ ŋgimandiyu. ²⁸ Krumbat kimuta karihata kindi upiyı taya, punji pata tıhırunđu, vami.

*Muyıvı Krundu Niňi payımandı
(Mak 13.24-27 naŋga, Luk 21.25-28)*

²⁹ Jisas sihinda ambami, Pımı aru kandıhaniniiŋ singundırıminiti, sariwayinjandi ina ni kinzimıŋgwıtiti, takwı ni mandımirımandı. Kamati kiniki niŋiniiŋ ihumbısa nimbu mitata miŋaramıřimandiyu. Kamata tıkatıka himiŋgım ihumbısa nimbu kuyu hañiniŋ nandahara naŋgarımandiyu. ³⁰ Kanditiwimi hañi Krundu Niňi hamandu muhim

24:17 Lu 17.31 **24:20** Dan 9.26 naŋga, 12.1 naŋga, Jol 2.2 naŋga, Sk 7.14 **24:22** Ais 65.8-9 naŋga, Sek 14.2-3 **24:23** Mt 24.5 naŋga, 24.11 naŋga, Mk 13.21 naŋga, Lu 17.23 naŋga, 21.8 **24:24** Lo 13.1-3 naŋga, Mk 13.22 naŋga, 2 Te 2.8-9 naŋga, Sk 13.13-14 **24:26** Lu 17.23-24 **24:27** Mt 24.37-39 **24:28** Lu 17.37 **24:29** Ais 13.10 naŋga, 34.4 naŋga, Ese 32.7 naŋga, Jol 2.10 naŋga, 2.31 naŋga, 3.15 naŋga, Sk 6.12-13 **24:30** Dan 7.13 naŋga, Sek 12.10-14 naŋga, Mk 13.26 naŋga, Sk 1.7 naŋga, 6.12-13

nzihi ihumbisa nimbu yivurahimandi. Kamati krunavundi sihanaŋga piri niñindu niñiniñ kambirihirimandiyu. Kamata ḡiġi Krundu Niñi hama, ihumbisa nimbu kita nuñandi tikatika naŋga siñha aru naŋga ihumukiri humbañi payimandi. ³¹ Pati kaur minzataya yavirimandi. Kamati kutikara nuñandi hañiniñ simbiți piri niñi muvumuvu uta krunavundi yandi vata yihiramami hañiniñ yivuñibirimandiyu. Kamata timbhuhavuta payimandiyu, vami.

*Nari ahu fikiñ ɻgata idariramata ɻgimandira
(Mak 13.28-31 naŋga, Luk 21.29-33)*

³² Jisas sihinda ambami, Nari ahu fikiñ ɻgamara. Maka nuñandi hañiniñ kuku nañgandita miki hañiniñ muvirahi ambandara, Ina tiwimi kirimindidi andi, vamba ambandara. ³³ Siwimaña ɻandi, muhimimuhim vana kaninjiniñ yivurahiti ɻgata indariramata nimavamba ambamara, Krundu Niñi hama pata kindinjari mikayi ha kiyi, vamba ambamara. ³⁴ Yi nariñ kandi ambin, krunavundi tihu kuyu niñiniñ mañgwimititu muhimimuhim vana kaninjiniñ yivurahimandi. ³⁵ Pirivisa naŋga ihumbisa ni siŋgundirimandi, hara yandi kuyu ni manzingundirimandi, vami.

*Kandi vana niñiniñ yivurahimandi hivi ha mumingga mangandi
(Mak 13.32-37 naŋga, Luk 17.26-30 naŋga, 17.34-36)*

³⁶ Jisas sihinda ambami, Hara kandi vana niñiniñ yivurahimandi hivi ha naŋga pamata hiriñiyi vaha yivurahimandi ha kru mumingga ndahara mangandi. Gotindu pihuyindu kutikara ndahara mangandu. Naŋga Krundu Niñi hama ndahara mangandi. Niñuvandaya nu ɻgandi. ³⁷ Krundu Niñi hama parimeti, muhimimuhim vana Noandu tiwimiñi yivurahami maña yivurahimandi. ³⁸ Kukuwiri aru ha mandañguhihi, ñaña kuvirarasimu. Naŋga kru, navundi urahihi, navundi kru yahurasimu. Kamatiñuhu taya ututa Noa kupik aru hañi indihumi. ³⁹ Nuri muhimimuhim vana kandihajiniñ nurij yivuraharaha vana ha mangamu. Kamatataya kiyihuhu ututa kukuwiri aru ha tanjuta krunavundi kandihajiniñ sihanaŋga mituramami. Kamataharim siwimaña vana Krundu Niñi hama pati yivurahimandi. ⁴⁰ Kru arikimbat kivayi simbiria miñata kituhitu, Got muhaman miñata, muhaman tihimititi kiyimandi. ⁴¹ Navundi arikimbat mavatimbarim wit tarambiruta kituhitu, Got muhanjambij miñata muhanjambij tihimititi kiyimandi. ⁴² Kamataharim nari taminja naŋga kiyimara. Nariñandi Aru hama payivayi hivi ha mangandarandih. ⁴³ Niñata vana nirim indarimitamara. Tavi niñuva miñga, kamata hiriñiyira kru kipa naŋga miñga kiviyi yandi tavi niñi kipa miñirim payi vata nuñandi tavi ha karatamahi. Kamati kipa naŋga hama nuñandi tavi ha miñavirihuta manjindihuhi. ⁴⁴ Kamataharim narindahara yivutimbumanjaramara. Krundu Niñi hama mambarimandi virimandira hiriñiyi payimandi, vami.

*Simbiria miñahuhu karatamandi miñgandu tihu kuyu
(Luk 12.42-46)*

24:31 Ais 27.13 naŋga, Mt 13.41 naŋga, 1 Ko 15.52 naŋga, 1 Te 4.16 **24:33** Je 5.9 **24:34** Mt 16.28 naŋga, 23.36 naŋga, Mk 13.30 naŋga, Lu 21.32 **24:35** Sng 102.26 naŋga, Ais 40.8 naŋga, Mt 5.18 naŋga, Mk 13.31 naŋga, Lu 21.33 naŋga, Hi 1.11 **24:36** Sek 14.7 naŋga, Si 1.7 naŋga, 1 Te 5.1-2 **24:37** Stt 6.5-8 **24:38** Stt 6.3-5 naŋga, Lu 17.26 naŋga, 1 Pi 3.20 **24:39** Stt 7.6-24 naŋga, 2 Pi 3.6 **24:42** Mt 25.13 naŋga, Mk 13.33 naŋga, Lu 21.36 **24:43** 1 Te 5.2 naŋga, 2 Pi 3.10 naŋga, Sk 3.3 naŋga, 16.15 **24:44** Mt 25.13 naŋga, 1 Te 5.6

45 Jisas sīhinda nimavami, Aru miku mumīŋga, nuŋandi simbirasara saŋ hañindu mumiŋgaŋ ḥgahi indarimit avi, naŋga simbira avindaya miŋandi hamaŋ yihiramandi. Kamata nuŋ simbira ḥgundi. Kamatihi nuŋandi simbirasara saŋ mu haŋiniŋ karatamandi. Kamata aru hama nurin̄ ŋaňa ḥguhurim yihiramandi hiriviyi ŋaňa tingirundi. **46** Kru simbira miŋahuhu karatamandi kandihamata hama simbira kandiha miŋititi, nuŋandi aru miku hama aŋga pata ḥgiti, kandihama kinzihinzit̄im. **47** Nariŋ yi kandi ambin, aru miku kandihama kru nuŋandi simbira miŋahuhu karatamandi kandihaman̄ tamiti nuŋandi muhimimuhim sihanan̄ga karatamirimandi. **48** Hara kru simbira miŋahuhu karatamandi kandihama kru ŋamba miŋga. Harim indarimitata ambirimandi, Yandi aru hama mambayihavirimandi, vamba ambirimandi. **49** Kamavata aru hamandu simbirasara saŋ haŋiniŋ yivuvarimandi. Kamata nuri naŋga ŋaňa, kru kuku hapa kuvirata kwinkwinitindu haŋiniŋ naŋga kuku hapa kuvirimandi. **50** Kamata kru simbira miŋahuhu karatamandi hama nuŋandi aru hama payivayi hivi, naŋga pamata hiriviyi vaha payimandi ha maŋgimandi. Kamata yivutimbimat kitihiti aru hama payimandi. **51** Kamata aru hama kru simbira miŋahuhu karatamandi kandihaman̄ pisingarimandi. Kamata kru kuyusihirimbihapiha haŋiniŋ naŋga tamirimandi. Kamati kandihāni irihariha mika satipirimandiyu, vami.

25

Navundi ŋaŋira ndu t̄hi kuyu

1 Kamavata Jisas sīhinda ambami, Kanditiwimi hañi Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, navundi ŋaŋira kumanzipi timutamu tingiruramivatindu vana maňa kiyimandi. Kru mumiŋga navundi uririm andimi miŋga parim andimi. Kamatihi navundi ŋaŋira kandihajiniŋ umbimbuŋgi nurinjandi haŋiniŋ miŋata, kru kandihaman̄ kindiñi ḥgata timbuta payim vata umu. **2** Navundi kandihāni indarimit arikita arikita kwiri indarimit avi naŋga ḥiniŋ, arikita arikita kwiri indarimit avi maniman̄ ḥiniŋ. **3** Navundi indarimit avi maniman̄ naŋga haŋiniŋ suňindamandu umbi nurinjandi haŋiniŋ miŋamu. Hara kuku hapa muvíra kuku vunŋiyi kavunŋita miŋata mambayimu. **4** Hara navundi indarimit avi naŋga haŋiniŋ nurinjandi suňindamandu umbi haŋiniŋ miŋamu. Kamata kuku hapa muvíra kuku vunŋiyi kavunŋita miŋata umu. **5** Hara kru, navundi urara hama mambayihavumi. Kamataharim navundi ŋaŋira kandihajiniŋ sihanan̄ga akwimitandihi karihamu. **6** Kamata kivi itiñi indarihu kru mumiŋga kuyu kimbañi ambami, Indarimara. Kru, navundi urara hama payi. Harim patira uta nuŋ ḥgim, vamba ambami. **7** Kamavahi navundi ŋaŋira kandihajiniŋ sihanan̄ga yahamirata nurinjandi umbi haŋiniŋ siwitamamu. **8** Kamatihi navundi indarimit avi maniman̄ haŋiniŋ navundi indarimit avi naŋga haŋiniŋ ambamu, Ariŋ nariŋandi kuku hapa hañindu muvíra ḥgumara. Ariŋandi umbi niŋiniŋ kwimirim anditihi, vamba ambamu. **9** Kamavahura navundi indarimit avi naŋga haŋiniŋ kimbi nimavamba ambamu. Kuku hapa ni nari naŋga arij kandi mandirimandi. Harim avinda uta kuku hapa miŋamiha hañi nariŋambirim mut miŋimandira, vamba ambamu. **10** Kamavahura navundi indarimit avi maniman̄ haŋiniŋ kuku hapa mutimiŋirim uhuhu, kru,

navundi uririm andimi hama yivurahami. Kamatihi navundi indarimit avi naŋga kuku hapa siwitatamu haŋinj, nu naŋga tavi hañi navundi urarandu timu hañi indihumu. Kamatihi sikkwitaya kru kindiŋariha yihiimu. ¹¹ Kamata kiyihandata, navundi ñanjira kuku hapa mut miŋirim umu haŋinj anga pata ambamu, Aru miŋga, aru miŋga, pata ariŋambirim kindiŋari ni pihiri, vamba ambamu. ¹² Kamavahura aru hama kimbi ambami, Yi nariŋ kandi ambin, yi nariŋ maŋgandin, vamba ambami, vami. ¹³ Kamavata Jisas nuriŋ ambami, Narí maŋgandara, pamata hiviyi, naŋga pamata hiriviyira vaha Krundu Niŋi hama payimandi. Harim nari tamiŋga naŋga kiyimara, vami.

*Simbirasara saŋinjinj timbahiris miŋamundu tihu kuyu
(Luk 19.11-27)*

¹⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru mumingga pihu kutañi urim andindi maña. Nuŋandi simbirasara saŋ haŋinj uraramahi payimu. Kamata nuŋandi muhimimuhim karatamirimandiyu vata nuriŋandi kumanjimbañi tamami. ¹⁵ Kamata simbirasara saŋ haŋinj miŋza vativatindu vana naŋga tikitikarim indariramarama timbahiris haŋinj tingirumi. Kru muhaman 5,000 timbahiris ŋgumi. Muhaman 2,000 timbahiris ŋgumi. Muhaman 1,000 timbahiris ŋgumi. Kamata kru hama umi. ¹⁶ Kamatihi kru 5,000 timbahiris miŋami hama 5,000 timbahiris kandihañi timbahiris simbira miŋata sihinda 5,000 timbahiris mu miŋami. ¹⁷ Kru 2,000 timbahiris miŋami hama ndahara, 2,000 timbahiris hañi timbahiris simbira miŋata sihinda 2,000 timbahiris mu miŋami. ¹⁸ Hara simbirasara saŋ 1,000 timbahiris miŋami hama uta piriŋi kumba kayivata nuŋandi aru hamandu timbahiris ha sipirumi.

¹⁹ Kamata kutaŋgivi uhi, nuriŋandi aru hama anga payimi. Kamata nuriŋ timbahiris ŋgumi haŋinjirim kuyu miŋasirivirim andimi. ²⁰ Kamatihi kru 5,000 timbahiris miŋami hama sihinda 5,000 timbahiris mu naŋga miŋata pata nimavamba ambami, Aru miŋga ninga, yan 5,000 timbahiris ŋgumana. Hara timbahiris kandiniñi timbahiris simbira miŋata sihinda 5,000 timbahiris miŋamin, vamba ambami. ²¹ Kamavahi nuŋandi aru hama ambami, Na simbirasara saŋ avi miŋga, na simbira avi miŋamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamanagaramana. Harim na muhimimuhim sambí karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naŋga kinzihinziti, vamba ambami. ²² Kamata kru 2,000 timbahiris miŋami hama ndahara payimi. Pata nimavamba ambami, Aru miŋga ninga, yan 2,000 timbahiris ŋgumana. Hara timbahiris kandiniñi timbahiris simbira miŋata sihinda 2,000 timbahiris miŋamin, vamba ambami. ²³ Kamavahi nuŋandi aru hama ambami, Na simbirasara saŋ avi miŋga, na simbira avi miŋamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamanagaramana. Harim na muhimimuhim sambí karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi naŋga kinzihinziti, vamba ambami. ²⁴ Kamavahi kru 1,000 timbahiris miŋami hama ndahara payimi. Kamata nimavamba ambami, Aru miŋga yi naŋ ŋgandin, na paña miŋga. Na kiva muŋinj kurinduyi ndahara kayivandana. Naŋga pirivisa muyi kru mumingga ñaña kiris sisivahi kandi tamahi ndahara nuriŋandi ñaña haŋinj miŋandana. ²⁵ Kamataharim yan piŋitihi, uta nandi

25:11 Lu 13.25 25:12 Mt 7.23 25:13 Mt 24.42-44 naŋga, 1 Te 5.6 naŋga, 1 Pi 5.8 25:14
Mk 13.34 25:15 Ro 12.6 25:21 Mt 24.45-47 naŋga, Lu 12.44 naŋga, 16.10 naŋga, 2 Ti 2.12
naŋga, Hi 12.2 naŋga, 1 Pi 1.8

timbahiris ni piri humbañi sipirumin. Nandi timbahiris hanı, vamba ambami. ²⁶ Kamavahira nuñandi aru hama kimbı nimavamba ambami, Na simbirasara sañ ñamba, na yakwiri mingga. Na yan ńgamangarandana. Yi kiva muñinij kurinduyi ndahara kayivandin. Nañga pirivisa muyi kru mumiñga ñaña kiris sisivahi kandi tamandi ndahara nuriñandi ñaña hañinij miñandin. ²⁷ Hara mumindihı timbahiris yandiha uta timbahiris tamatama tavyi mandamana. Kamatamanditi anga pata yandi timbahiris ha kañimbırıti timbahiris muvira nañga miñahin. ²⁸ Kamataharim 1,000 timbahiris nu nañga kiyini miñata kru 10,000 timbahiris nañga nimañ ńgumara. ²⁹ Kru muhimimuhım nañga hañinij, nurin sihinda muvira ńguriman. Kamatin nuriñandi muhimimuhım sambı kiyimandi. Hara kru mumiñgandu muhimimuhım manğıti, nuñandi muhimimuhım kiyimandi simbırı ha, anga miñiman. ³⁰ Harim simbirasara sañ ñamba nimañ kavaritira tapira kivimiñgwı humba ndambu indihuta kiyim. Piñu kivimiñgwı kandıhañi irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami.

Krundu Ñiñi hama krunavundi sihananġaŋ ńgatiñgurimandi

³¹ Jisas sihinda ambami, Krundu Ñiñi hama aru miku maña kutikara sihananġa nañga payimandi. Kandıhivi hañi nuñandi miñziminzi maka aru miku ndu hañi miñzirimandi. ³² Kamati krunavundi sihananġa pirivisa muvundumuvunu hañinij pata nuñandi kipumikayi tiwirimandiyu. Kamatu nurin tamarahata arıkinziviyi tamirimandi. Kru sipsip karatamatama hama tamarahahi sipsip timu uhu meme tamu undu maña. ³³ Kamata sipsip hañinij nuñandi kuma kandi sambavu tamata, meme hañinij kuma kakayı sambavu tamirimandi.

³⁴ Kamata aru miku hama krunavundi nuñandi kuma kandi sambavu kiyimandiyu hañinij nimañvamba ambirimandi, Yavandak nariñ avindamandi. Yandi Yava piri niñandihin tamami hiriviyi ambami, Yandi tiwiyi kiyimandiyu vamba ambami. Kamataharim pata Yavandu tiwiyi nari kiyimara. ³⁵ Niñata, kuha yi aviharim kiyihin yan ñaña ńgumara. Yan kukumitandıhi kuku ńgumara. Yi piñu muyindu miñga, hara yan timbuta nariñandi tavyi umara. ³⁶ Yandi mikkiri manğıyihi, yan mikkiri ńgumara. Kandi kimuhin yan karatamatamara. Nañga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihin pata yan ńgamara, vamba ambirimandi. ³⁷ Kamavitu krunavundi tititaya kindu hañinij kimbı nimañvamba ambirimandiyu, Aru miñga, na pamata hiriviyi aviharim kiyihana nañ ñaña ńgumarinj. Nañga pamata hiriviyi nañ kukumitandıhi kuku ńgumarinj. ³⁸ Nañga nañ pamata hiriviyi ńgaharinj na kru piñu muyindu miñga kiyihana nañ timbuta arıñandi tavyi umarinj. Nañga pamata hiriviyi mikkiri maniman kiyihana, nañ mikkiri ńgumarinj. ³⁹ Nañga pamata hiriviyi kandikimuta kiyihana, nañga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta nañ ńgamariñ, vamba ambirimandiyu. ⁴⁰ Kamavitu aru miku hama kimbı krunavundinj nimañvamba ambirimandi, Yi nariñ kandi ambin, muhimimuhım vana

25:29 Mt 13.12 nañga, Mk 4.25 nañga, Lu 8.18 nañga, Jo 15.2 **25:30** Mt 8.12 nañga, 22.13 nañga, Lu 13.28 **25:31** Sek 14.5 nañga, Mt 16.27 nañga, 19.28 nañga, Si 1.11 nañga, 1 Te 4.16 nañga, 2 Te 1.7 nañga, Sk 1.7 nañga, 20.11-13 **25:32** Ese 20.38 nañga, 34.17 nañga, Ro 14.10 nañga, 2 Ko 5.10 nañga, Sk 20.12 **25:34** 1 Ko 6.9 nañga, 15.50 nañga, Ga 5.21 nañga, Hi 4.3 nañga, 1 Pi 1.20 **25:35** Ais 58.7 nañga, Ese 18.7 nañga, 18.16 nañga, Hi 13.2 nañga, Je 1.27

25:36 2 Ti 1.16 nañga, Je 2.15-16 **25:40** Snd 19.17 nañga, Mt 10.42 nañga, 18.5 nañga, Mk 9.41 nañga, Hi 6.10 nañga, Sk 22.12

yaranava ñimbi maniman hañiniñindu muvatïn andïndara hañiniñ, yan andïndara, vamba ambirimandi.

⁴¹ Kamavata aru miku hama krunavundi nuñandi kuma kakayı sambavu kiyimandiyu hañiniñ ñimavamba ambirimandi, Nari krunavundi singunditïñinj, nari yan mikiramata ahu tuvarata sihañgiyihiyi heliyi umara. Ahu kandiha Satan nañga nuñandi kutikara hañiniñirim Got siwitamami. ⁴² Nîmata, yi aviharim kiyihin yan ñaña mañgumara. Nañga yan kukumitandih kuku mañgumara. ⁴³ Yi piñu muyindu miñga, hara yan tîmbuta nariñandi taviyi mañumara. Nañga yandi mîkwiri mañgiyih, yan mîkwiri mañgumara. Yi kandi kîmuñin, nañga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihin uta yan mañgamara, vamba ambirimandi. ⁴⁴ Kamaviti nurïndahara nuñ kîmbi ñimavamba ambirimandiyu, Aru miñga, na pamata hiriviyi aviharim kiyihana, nañ ñaña mañgumarinj. Nañga pamata hiriviyi nañ kukumitandih kuku mañgumarinj. Nañga nañ pamata hiriviyi ñgahariñ na kru piñu muyindu miñga kiyihana nañ tîmbuta ariñandi taviyi mañumarinj. Nañga pamata hiriviyi mîkwiri maniman kiyihana, nañ mîkwiri mañgumarinj. Nañga pamata hiriviyi kandikimuta kiyihana, nañga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta nañ mañguramamarinj, vamba ambirimandiyu. ⁴⁵ Kamavitu nurij kîmbi ñimavamba ambirimandi, Yi nariñ kandi ambin, yaranava ñimbi maniman niñiniñindu muvatïn kanimata vana niñiniñ mañandimara ha, kandi vana hañiniñ yan mañandimara, vamba ambirimandi. ⁴⁶ Kamata kandihañiniñ ñamba him miñirim urimandiyu. Ñamba him kandiha kañinda sihañgiyihiyi ñandi. Hara krunavundi tititaya kiyihiyi hañiniñ avindaya sihañgiyimandiyu, vami.

Jisas kimuta yahamirami ndu kuyu

26

(Sapta 26—28)

*Aru miku hañiniñ, Jisasiñ yîvutatamindaj vata kuyu kahañamu
(Mak 14.1-2 nañga, Luk 22.1-2 nañga, Jon 11.45-53)*

¹ Jisas kuyu kaniñiniñ ambavarata mituta, nuñandi simbirasara hañiniñ nimavami, ² Nari ñgandara, arikiñgivi taya kiyi. Kamati Got Israel Hatiñ Mitahi Avingiyimu Hîvi hañandihinirim indariraramarama ha yîvurahimandi. Kamati Krundu Ñiñi haman miku ñiniñindu ku mañgimbañi tamitu ahuandin yîvuwirimbimandiyu, vamu. ³ Kanditîwimi hañi, Gotiñ kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ, nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ umu. Kamata Gotiñ kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku hamandu taviyi tihirumu. Nuñandi ñimbi Kaiafas. ⁴ Kamata Jisasiñ kuyusihirata miñahandata yîvutatamirim kuyundavarata kindibuhíramu. ⁵ Hara ñimavamu, Got nañga kuyundavaravarandu aru hîviyi mañandim. Kamatiriñ krunavundi ñgatanda sañga yahamiritumandih, vamu.

*Navundi muñambi Jisasindu mikuvu ambuñguku tañgusiñgimi
(Mak 14.3-9 nañga, Jon 12.1-8)*

25:41 Mt 7.23 nañga, Mk 9.48 nañga, Lu 16.24 nañga, Sk 12.9 nañga, 20.10 **25:45** Sek 2.8 nañga, Si 9.5 **25:46** Dan 12.2 nañga, Jo 5.29 nañga, Ro 2.7 **26:2** Kis 12.1-27 nañga, Mt 20.18 nañga, Mk 14.1 nañga, Lu 22.1 nañga, Jo 13.1

6 Jisas pihu Betani Saimonindu taviyi kiyimi. Kru kandihama kuha kandi lepra naŋga miŋga. **7** Kamatihi navundi muŋambi ambuŋguku vunji, timba aviyi musa miŋamu ha miŋata tavi kandihani payimi. Ambuŋguku kandihha timbahiris aruyi mut miŋandu ɻandi. Kamata Jisas pina hañi minzita kiyihiji, navundi haŋambi Jisasindu miku hañi taŋgusiŋgimi. **8** Kamatihi Jisasindu simbirasara haŋinij kandihha ɻgahu, nuriŋ maviwiyatimi. Kamata ambamu, Mumindihhi ambuŋguku ni saŋinanja mituta kiyi. **9** Kaniŋandihin mitirinj kru muŋinij mut miŋitu, timbahiris aru miŋata krunavundi muhimimuhim maniman haŋinij ɻguharinj, vamu. **10** Jisas nuriŋandi kuyu ha indarita nuriŋ niŋavamba ambami, Nari mumindihhi navundi niŋindin pimi ɻgura. Nu yaŋ avi vana andi. **11** Kru muhimimuhim maniman haŋinij nari naŋga sihaŋgindu. Hara yi, nari naŋga siha mangiyiman. **12** Navundi niŋindi yandi kwirandi niňi ambuŋguku taŋgusiŋgi ni, yandi kwirandi ni tuŋgi humbaňirim ikivata andi. **13** Yi nariŋ kandi ambin, piri niňi muvumuvu uta kuyu avi niŋandihin ambavarimandiyu. Kamata navundi niŋambi yaŋ andi vana niřim indarimitata, ambavarimandiyu, vami.

*Judas, aru miku haŋinij naŋga kuyu kahaňami
(Mak 14.10-11 naŋga, Luk 22.3-6)*

14 Kanditewimi hañi Jisasindu 12 simbirasara hañindu muhama, nuŋandi niřbi Judas Iskariot, Gotin kiraňiŋguhu haŋinijindu aru miku haŋinij kiyimuyi umi. **15** Kamata nuriŋ niŋavamba kitihumi, Jisasin nariŋandi kumaŋgimbaňi tamitin yaŋ muhimiyi mut miŋimandira, vami. Kamavahi nuŋ 30 timbahiris silva ɻgumu.* **16** Kamatihi Judas Jisasin nuriŋandi kumaňi tamiman vata kindimbuhiram.

*Jisas nuŋandi simbirasara naŋga imbi niřami
(Mak 14.12-21 naŋga, Luk 22.7-14 naŋga, 22.21-23 naŋga, Jon 13.21-30)*

17 Matavimba Yis Manimanindu Aru Hivi Haŋinijindu kimaŋgima hivi hañi, Jisasindu simbirasara haŋinij pata nuŋ ambamu, Upi paŋu umindan. Kamata ſaňa ſiwitamitirin Got Israel Hatiŋ Mitahi Aviŋgiyimu Hivi haŋandihinirim indariramata niřimana, vamu. **18** Kamavahu Jisas nuriŋ kru mumingarim ambata ambami, Pihu aru niňi indihuta kru kandihaman ɻgata ambamara, Ahusiki hama ambi, Yandi hivi ha ariňi payi. Harim, yi naŋga yandi simbirasara haŋinij naŋga pata nandi taviyi Got Israel Hatiŋ Mitahi Aviŋgiyimu Hivi haŋandihinirim indariramata niřindan, vamba ambi, vamba ambamara, vami. **19** Kamavahi simbirasara haŋinij Jisas ambami maňa andita, ſaňa kandihha ſiwitamamu. **20** Kamata kiřititi Jisas naŋga nuŋandi 12 simbirasara haŋinij ſaňa tamatama pina hañi arindihuyivita miřizmu. **21** Kamata ſata kiňiŋgiňi ambami, Yi nariŋ kandi ambin, nariŋandi muvatı miŋga, yaŋ yandi miku ɻiniňindu kumaňi tamirimandı, vami. **22** Kamavahi, nuŋandi simbirasara haŋinij kuyu kandihha indarihu nuriŋandi mavı hambu pim̄itimaŋgarami. Kamatihi miřzavativat nuŋ niŋavamba kitihumu, Aru miŋga, yaŋirim vaha ambana, vamu. **23** Kamavahu Jisas ambami, Kru yaŋ yandi miku ɻiniňindu

26:6 Lu 7.37-38 **26:11** Lo 15.11 naŋga, Jo 12.8 naŋga, 14.19 naŋga, 17.11 **26:14** Jo 11.57

26:15 Sek 11.12 naŋga, Mt 27.3 * **26:15** 30 silva timbahiris kaniŋandihin mangandarinj, timbahiris ariŋandiyi timbahiris kaniŋandihin pamata timi vaha kihirihi tihi. Kaniŋandihin timbahiris arumari. Simbira miŋamija ɻiniň, arikita arikita kwiri takwi vaha, mana arikikwiri arikikwiri takwi simbira miŋata miŋimaňa ɻandi. Kandi kuyu ni Matyu 27.9-10yi ndahara ɻgimandira. **26:17** Kis 12.6 naŋga, 12.14-20 naŋga, Mk 14.12 naŋga, Lu 22.7-9 **26:18** Mt 21.3 **26:23** Sng 41.9 naŋga, Lu 22.21 naŋga, Jo 13.18

kumañi tamirimandi hama, nariñandi muvatı miñga. Yi naŋga maki isi niñi kihiri kumandamarin, vami. ²⁴ Krundu Niñi hama, Gotindu aŋgwimikiyi ambami maña kwimirimandi. Hara Krundu Niñi haman nuñandi miku ɻiniñindu kumaŋgimbañi tamirimandi hama, piñi aru kavirimandi. Kru kandihamañ niñum maŋgavumiti avindihi, vami. ²⁵ Kamavahi Judas, kru nuñandi miku ɻiniñindu kumaŋgimbañi tamatama hama, nuñ kitihuta n̄imavami, Ahusiki yambirim vaha ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana maña, vami.

*Jisas nuñandi simbirasarañ mavatimba naŋga wain ɻgumi
(Mak 14.22-26 naŋga, Luk 22.15-20 naŋga, 1 Korin 11.23-25)*

²⁶ Kamata ñata kiyihuhu, Jisas mavatimba munda miñata Gotin kuyu avivi ɻguta miñashiraramata, nuñandi simbirasara hañiniñ ɻgumi. Kamata ambami, Miñata ñamara. Niñandihin yandi kwirandi, vami. ²⁷ Kamata kuku kuvirahuvira vuŋgi wain naŋga munda miñata Gotin kuyu avivi ɻgumi. Kamata nurin ɻguta ambami, Nari sihananġa niñi kuviramara. ²⁸ Niñandihin yandi ñaŋgwı. Got naŋga krunavundi nuñandin sihananġa vata miñavisiuramata siritimbin. Yi ñaŋgwı kaninjandihin, krunavundi sihananġa ñamba vana andindu hañiniñ kunġi kuyivirim taŋgusiŋgin. ²⁹ Yi nariñ ambin, yi nari naŋga wain sihinda maŋguviriman. Kamata ututa muyivi wain kihi Yavandakindu tiwiyi nari naŋga kuvirimana, vami. ³⁰ Kamata, sihipuri muvana tundu piñu aru ha mitata, Apu Oliv tamayı umu.

*Jisas ambami Pita yaŋ kutivu tamirimandi
(Mak 14.27-31 naŋga, Luk 22.31-34 naŋga, Jon 13.36-38)*

³¹ Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ ambami, Musi kiviyi yaŋ muhimimuhim vana yivurahimandi. Kamati ɻgitira sihananġa nariñandi indarimangaramaŋgara vana ha miñgata yivirimandi. Gotindu aŋgwimikiyi, Got n̄imavamba ambami, Yi sipsip karatamatama haman yivutatamit in sipsip hañiniñ siŋgunzingu tivaramirimandiyu, vamba ambami. ³² Hara yi aŋga yahimiriman. Kamata yi wiſa kasiramatia piriwiſa Galili uriman, vami. ³³ Kamavahi Pita kimbı ambami, Muhimimuhim vana naŋ yivurahimandi ha muvira ɻgitu nuriñandi indarimangaramaŋgara vana ha miñgata yiviti naŋ mitirimandiyu, hara yi naŋ mamitahandirimana, vami. ³⁴ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yi naŋ kandi ambin, musi kiviyi, akakara kwisi piwititi, na aríkikwiri ñimbiri n̄imavamba ambirimana, Yi nuñ maŋgandin, vamba ambirimana, vami. ³⁵ Kamavahi Pita ambami, Yi nananġa kwimirim ndahara kwimiriman. Yi nuñ maŋgandin vamba maŋambirimana, vami. Kamavahi Jisasindu simbirasara sihananġa kuyu siwimaña ambamu.

*Jisas Getsemani Got naŋga kuyundavararami
(Mak 14.32-42 naŋga, Luk 22.39-46)*

³⁶ Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ naŋga kiva Getsemani umu. Kamata nurin ambami, Nari niñi minzita kiyimara. Yi ndambu uta Got naŋga kuyundavariman, vami. ³⁷ Kamata, Pitaŋ naŋga Sebedindu niñi aríkimbatij ndaya timbuta kihiri umu. Kamatihi nuñandi mavi

26:24 Ais 53 naŋga, Dan 9.26 naŋga, Mk 9.12 naŋga, Jo 17.12 **26:26** Mt 14.19 naŋga, 1 Ko 10.16

26:28 Kis 24.8 naŋga, Jer 31.31-34 naŋga, Sek 9.11 naŋga, Ro 5.15 naŋga, 1 Ko 10.16 naŋga, Hi 9.22 **26:29** Mk 14.25 naŋga, Lu 22.18 naŋga, Si 10.41 **26:30** Lu 22.39 naŋga, Jo 18.1 **26:31** Sek 13.7 naŋga, Jo 16.32 **26:32** Mt 28.7 naŋga, 28.16 naŋga, Mk 14.28 **26:34** Mt 26.69-75

26:35 Mt 26.56

hambu pimitihi, kañinda aru miñami. ³⁸ Kamatihi nuriñ ambami, Yandi mavinimbu pimitimanjgarahi kwimirim andin. Harim nari niñi yan karatamata narindahara tamingga nañga kiyimara, vami. ³⁹ Kamavata sukisimbiri uhadata, miñgata tarançiruta nuñandi kipumika ha piriyi tamami. Kamata Got nañga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vungi ni yandi kumayini miñavikira vata pirikin, harim nambira. Hara yi pirikini maña mañandi, nambi pirikina maña andi, vami. ⁴⁰ Kamata, Jisas simbirasara arikikwirivat kiyimu hañi pata ñgahi akwarihata kiyimu. Kamatihi Pitañ nimavamba kitihumi, Nari yi nañga miñgiya awa nda kita tamingga nañga mançiyimandira. ⁴¹ Nariñ miñagaha vananda yivurahiti miñgata yivitirama. Kamataharim tamingga nañga kiñingiñi Got nañga kuyundavaramara. Kandi, muhim vana anditirim pirikira. Hara nariñandi kwirandi hañandihinindu tikitaka mançiyi, vami. ⁴² Kamavata, Jisas sihinda anga uta Got nañga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vungi niñi yañirim kuvirimandi sikwi vatañgata, nambi pirikina maña, andi, vami. ⁴³ Kamata sihinda pata ñgahi simbirasara hañiniñindu tamingga ha pimitihi, karihamu. ⁴⁴ Kamata sihinda nuriñ mitatuta kwirinimbiri, Got nañga kuyundavarami. Atiyi kuyundavarami kuyu siwi handaya kuyundavarami. ⁴⁵ Kamata pata ñgahi nuñandi simbirasara hañiniñ karihahu ambami, Nari karihata avirikimurañgwisa. Indarimara. Krundu Ñiniñ haman kru ñamba vana andindu hañiniñindu kumançimbañi tamatama hirivi ha yivurahi. ⁴⁶ Kamataharim yahamiritira nari nañga umi. Niñgamara, kru yan nuriñandi kumançimbañi ñguhu hama arin ni yivurahi ha, vami.

*Judas Jisasiñ nuñandi miku ñiniñindu kumançimbañi tamami
(Mak 14.43-50 nañga, Luk 22.47-53 nañga, Jon 18.3-12)*

⁴⁷ Jisas kuyundavarata kiyihiji, Judas, nuñandi simbirasara hañindu muvat hama payimi. Kamatihi kru sambí tuki nañga ahutimi miñata nu nañga payimu. Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ, nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ simbihu payimu. ⁴⁸ Kru Jisasiñ nuriñandi kumançimbañi tamatama hama nuriñ ambami, Kru miñahandimindan vata andira haman mikkimikwi sıriman, kru kandihama Jisas. Nun miñahanadamara, vami. ⁴⁹ Kamavata, Judas sariwayinjandi Jisas kiyimiyi pata ambami, Avi kivi Ahusiki, vami. Kamavata Jisasiñ mikkimikwi sami. ⁵⁰ Kandihamatih Jisas ambami, Yambîha, pana vana hañandihin andiriminqata andihavu, vami. Kamavahi kru hañiniñ pata Jisasiñ miñahandamu.* ⁵¹ Kamatihi kru Jisas nañga kiyimi miñga nuñandi tuki kuta ha miñasiharami. Kamata Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku hamandu simbirasara hamandu kinzihimiki hañandihin, yivutivihi piriyi miñgata yivumi. ⁵² Kandihamatihira Jisas nun nimavami, Nandi tuki kuta ha nuñandi upiyi kiñgiraramina miñgum. Kru sihananja tuki kuta nañga kurihirimandiyu hañiniñ, tuki kuta ha nuriñ pisñgarimandi. ⁵³ Na mambaha ñgandana. Yi yandi yavandakin kitiwitin, nuñandi kutikara sambí sikwi simbiti pata yan ñguramahu. ⁵⁴ Hara yi kanimatiniñgata, kuyu Gotindu aŋgwimikiyi kindi hañiniñ

26:38 Jo 12.27 **26:39** Mt 6.10 nañga, 20.22 nañga, Jo 6.38 nañga, Hi 5.7-8 **26:41** Mt 6.13 nañga, Ef 6.18 nañga, Hi 2.14 nañga, 4.15 **26:44** 2 Ko 12.8 **26:45** Jo 12.27 nañga, 13.1 nañga, 14.31 * **26:50** Grik kuyuyi avindamata manjambami. Kru muvira ambandu. Jisas ambami, Yambîha na mumindihia pana, vamba ambami, vandu. **26:51** Jo 18.26 **26:52** Stt 9.6 nañga, Sk 13.10 **26:53** 2 Kin 6.17 nañga, Dan 7.10 **26:54** Ais 53.7 nañga, Mt 26.56 nañga, Mk 14.49

kandisikwisiwkwi mayivurahirimandi. Gotindu angwimiki ambami, harim kandi vana niñiniñ yivurahimandi, vami. ⁵⁵ Kandihirivi hañindaya Jisas krunzivi kandihajinij nimevami, Nari tuki kuta nañga ahutimi miñata yañ saña kurihahuriha nañga kipa nañga miñgañ miñahandirim payimañandira. Yi imutamut Gotij kirañiñguhu tavi hañindu upiyi miñzita krunavundin kuyu ñgundin. Hara yañ kanditiwimi hañu mamiñahandandara. ⁵⁶ Muhimimuhim vana yivurahami kanijinijirim, kru Gotindu kuyu miñata ambavarvara hañiniñ yihibiviramu maña yivurahami, vami. Kandihamata vana andihu nuñandi simbirasara hañiniñ Jisasin mitamita tivaramamu.

Jisasin ñgatiñgirumu

(Mak 14.53-65 nañga, Luk 22.54-55 nañga, 22.63-71 nañga, Jon 18.13-14 nañga, 18.19-24)

⁵⁷ Kru Jisasin miñahandamu hañiniñ, nuñ timbuta kru Gotij kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku Kaifasindu taviyi umu. Kamatihu tikatika kuyundu mirimba nañga hañiniñ nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ tihiruta kiyimu. ⁵⁸ Kamatihu Pita Jisasin ñgaviramata sihindi umi, hara kutañimari kiyimi. Kamata Gotij kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku hamandu tavi tapa tapira hañi indihuta, kru tavi karatamatama hañiniñ nañga miñzimi. Jisasin mumibaham vana ha yivurahiti ñgitin vata, kiyimi. ⁵⁹ Gotij kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ, nañga kru Juda hatindu kuyu miñasirivandu hañiniñ, kru muvíra pata Jisas andindi vana kuyusihiranzihira ambavararamu vata uraramahu payimu. Nuñandi ñamba vana mu ñgata, nuñ yivutatamimindan vata andimu. ⁶⁰ Kamatihu kru sambí pata nuñ kuyusihiriñguyu yihibaramu. Hara kuyu sapa Jisasin yivutatamatama ñandi mañgamu. Hara kiyihandata, kru arikimbat payimu. ⁶¹ Pata ambamu, Kru nima nimevambamo ambavarandi, Yi Gotij kirañiñguhu tavi ha yivukuvimbirata aríkikwiri hiviyi taya tararamiriman, vamba ambavarandi, vamu. ⁶² Kamavahu Gotij kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku hama tanguramata, Jisasin nimevambamo kitihumi, Na kuyu kimbi mañambirimana. Nañ kuyu yihibarayu niñandihinirim mumibana, vami. ⁶³ Kamavahira, Jisas kuyu mu mañambami. Kamatihu Gotij kirañiñguhundu aru miku hañiniñindu aru miku hama ambami, Nañ Got sihanjiyihiyi hamandu ñimbiyi kitiwini. Harim tihi kandisikwisiwkwi amba. Got krunavundi nuñandin anga miñimandi vata yihibramami hamanda na. Na Gotindu Ñiji, mana, maniñga, vami. ⁶⁴ Kamavahi Jisas nuñ nimevami, Nambi ambananja. Hara yi nariñ ambin, muvíri Krundu Ñiji miñgañ ñgitira, Got tikatika nañga hamandu kuma kandi sambavu miñzirimandi. Kamata ihumbisa nimbu kita ihumukiri himbañi payimandi, vami. ⁶⁵ Jisas kamavahi, Gotij kirañiñguhundu aru miku hañiniñindu aru miku hama kandihuyu ha indarita, aka yahamirata nuñandi mikkiri hañiniñ miñasihirata ambami, Gotij ambasuvvi. Harim nari nañga sihinda kru kanimandu vanarim ambavaravararim kru muvírañ ambitirin mambayimu. Tihura Gotij ambasuvahi indarira. ⁶⁶ Kamataharim kru kanimaj pamatimindan, vami. Kamavahi kimbi

26:55 Lu 19.47 nañga, 21.37 **26:56** Mt 26.31 **26:60** Lo 19.15 nañga, Sng 27.12 nañga, Mt 27.40 nañga, Mk 14.55 nañga, Jo 2.19 nañga, Si 6.13 **26:63** Ais 53.7 nañga, Mt 27.12 **26:64** Sng 110.1 nañga, Dan 7.13 nañga, Mt 24.30 nañga, Lu 21.27 nañga, Si 7.55 nañga, 1 Te 4.16 nañga, Sk 1.7 **26:65** Mk 14.63 nañga, Si 14.14 **26:65** Wkp 24.16 **26:66** Jo 19.7

ambamu, Nu ñamba miñga. Harim kimum, vamu. ⁶⁷ Kamata Jisasindu kipumika hañi simiruhavita nuñ yivumu. Kamata nuñ muvíra ñuñgimbarapara tamandama ambamu, ⁶⁸ Na Kru Got krunavundi nuñjandiñ anga miñjimana vata yihiramami miñga. Harim kru Gotindu kuyu miñjata ambavarandu hañiniñ ambavarandu maña amba. Nañ kru yivi nima nin, vamu.

Pita ambami yi Jisasiñ mançgandin vami

(Mak 14.66-72 nañga, Luk 22.56-62 nañga, Jon 18.15-18 nañga, 18.25-27)

⁶⁹ Pita tapa humba hambu, tavi tapira hañi minzita kiyihiji, simbirasara muhañambi nu kiyimi aríhañi pata, ambami. Nandahara Jisas Galilindu hama nañga kindana, vami. ⁷⁰ Kamavahi, kru sihanangandu tamiñganzimbiyi Pita ambami. Yi ambana kuyu ha mançgandin, vami. ⁷¹ Kamavata kiyihandata, tapa kindinari nañga hañi uhi, sihinda simbirasara muñambi ñgata krunavundi ariní kiyimu hañiniñ ambami, Kru nima Jisas Nasaretindu hama nañga kindi, vami. ⁷² Kamavahi Pita sihinda ambami, Yi kandisikwísikwi ambin, yi kru kandihaman mançgandin, vami. ⁷³ Kamata sihinda kiyihandata, kru muvíra ariní tañguramata kiyimu hañiniñ pata Pitän ambamu, Kandisikwísikwi, na nuriñandi ñiñgiñindu miñga. Nandi piñgwisamur hambu nañ miñjamamañi ndami, vamu. ⁷⁴ Kamavahura Pita yahata pati ambami, Yi kandisikwísikwi ambin, yi kru kamañ mançgandin. Yi kuyu kandi mañambitín ñgatara yan Got piñgaram, vami. Kamavahi sikuñtaya akakara piñumi. ⁷⁵ Kamatihi Pita, Jisas akakara kwisi piwítiti arikikwiri ñimbiri yambirim ambata, Nuñ mançgandin virimana vamba ambami kuyu hañandihinirim indarimitami. Kamata tapirañi indihuta patinjandi iríhami.

27

Jisasiñ Rom gavamandu aru miku kiyimiyi timbuta umu

(Mak 15.1 nañga, Luk 23.1-2 nañga, Jon 18.28-32)

¹ Kamata piñirihi, Gotin kirañiñguhundu aru miku hañiniñ nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ sihananja, Jisasiñ yivutatamindan vata kuyu kahañamu. ² Kamata mituta, Jisasiñ wirimbinzikiyi simahata timbuta uta, Pailat Rom gavamandu aru miku hamandu kumañgimbañi tamamu.*

Judas kimumi

(Simbirasara 1.18-19)

³ Kru Jisasiñ nuñjandi miku ñiniñindu kumañi tamami hama Judas, ñgahi Jisasiñ ñgatiñgiruta pimi ñgumu. Kamatihi nuñjandi indarimit hambu tivirami. Kamatihi 30 timbahiris silva nuñ Gotin kirañiñguhundu aru miku hañiniñ nañga Israel hatindu miku hañiniñ ñgumu hañandihin, nuri kiyimuyi anga miñjata umi. ⁴ Kamata ambami, Yi ñamba vana andin. Kru nariñandi kumañgimbañi tamin hama ñamba vana mañandindi, hara nuñ yivutatamirimandira, vami. Kamavahira nuñ ambamu, Kanjandihin arinjandi vana ma. Pimi ha nandi, vamu. ⁵ Kamavahu Judas timbahiris hañiniñ Gotin kirañiñguhu tavihumba hambu kahuvarahi indihumi.

26:67 Ais 50.6 nañga, 53.5 nañga, Mt 27.30 nañga, Jo 19.3 **26:74** Mk 14.71 **26:75** Mt 26.34 nañga, Mk 14.30 nañga, Lu 22.61-62 nañga, Jo 13.38 **27:1** Lu 22.66 * **27:2** Pailat Romindu miñga. Rom hati nuñ aru miku gavaman Judandu tamamu. Juda hati nuriñambi Jisasiñ mayivutatamahu. Rom hati taya ambandu, Kru mumija kwimirimandir, vamba ambandu. Kamataharim Juda hati Jisasiñ Pailat kiyimiyi timbuta umu. Jon 18.31yi ndahara ñgamara. **27:3** Mt 26.14-15 **27:5** 2 Sml 17.23

Kamata uta nuñambi sikiyi tañgiraramata kiumumi. ⁶ Kamatihi Gotiñ kirañiñguhundu aru miku hañiniñ timbahiris kandiha miñjata nimavamu, Timbahiris niñandihin kru yivutatamatamandu tìkwì ñandi. Harim timbahiris kaniñandihin Gotiñ kirañiñguhu tavì niñindu timbahiris nañga miñzayı mandamimi, vamu. ⁷ Kamata timbahiris kandiharim miñgiya kuyu taya kahañamu. Kamata timbahiris kandihañi kru piri singi musa miñjandu hañiniñindu pirivisa mu mut miñjamu. Pirivisa kandiha kru kutañi ñgati kwimititu tamimandiyu vata, mut miñjamu. ⁸ Kamataharim pirivisa kandihanu, Pirivisa Kru Ñangwi Miñgumiñgu vava ñimbì ñgumu. Kuha ñimbì kandihañi ndaya yiñirasimu, patavata tìhu ndahara ñimbì kaniñi ndaya yiñhindu. ⁹⁻¹⁰ Kamataharim kuyu mu, kuha Got am-bahi kru Gotindu kuyu miñjata ambavaravara, Jeremaia ambami, 30 timbahiris silva hañandihin miñjamu. Timbahiris kandiha Israel hati kru kandihamañ mut miñjamıñarım yiñiramamu. Aru nima yan ambami maña timbahiris kandihañi, kru piri singi musa miñjandi hamarim pirivisa mut miñjamu, vami. Kamataharim kandi vana ha Jeremaia ambami maña kandisikwisiñkwi yivurahami.

*Pailat ambami na Juda hatindu aru miku vaha
(Mak 15.2-5 nañga, Luk 23.3-5 nañga, Jon 18.33-38)*

¹¹ Jisas Rom gavamandu aru miku Pailatindu taminggañi tañguramata kiyimi. Kamatihi Pailat nuñ niñavamba kitihumi, Na Juda hatindu aru miku vaha, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana, vami. ¹² Kamavahi, Gotiñ kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ, Jisasin ihivarinquyu sambì ñgumu. Kamatihura Jisas kuyu kimbì mañambami. ¹³ Kamatihi nuñ sihinda Pailat kitihuta niñavami. Nañ sihanaña kuyu yiñivarayu niñbu mambaha indarina, vami. ¹⁴ Kamavahira, Jisas Pailatindu kuyu hañandihinirim kimbì kuyu mañambami. Kamatihi Pailat indarihitihitimi.

*Pailat Jisasin ahuandiñi yivuwirimbuvirimbürüm ambami
(Mak 15.6-15 nañga, Luk 23.13-25 nañga, Jon 18.38—19.16)*

¹⁵ Miñgiya simbi miñgiya simbindu miñza hiviyi taya, Got Israel Hatiñ Mitahi Aviñgiyimu Aru Hivi hañandihinirim indariramarasimu. Kandihamatirasimu hiviyi gavamandu aru miku hama kru ñamba vana andihu tamandu upiyindu miñzavat miñgañ ndaya tìhimitarasimi. Krunavundi nurijambi, kru ñamba vana andihu tamandu upi hañindu miñzavat hamandu ñimbì yiñirasimu. Kamatihi kru kandihamañ tìhimitahi nuri kinduyi urasimi. ¹⁶ Kanditiwimi hañi, kru muminqa kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyimi. Nuñandi ñimbì, Jisas Barabas, krunavundi nuñ ñgamañgarandu. Nu kru ñamba sìkwì miñga. ¹⁷ Kamata krunavundi pata tìhiruhu, nurij Pailat niñavamba kitihumi, Nariñirim kru niniñ ndimbanzikwi tìhimitini urimandi. Jisas Barabasin tìhimitini urimandi, mana, Jisas krunavundi anja miñjimandi vata Got yiñiramami vamba ambandu niñaj tìhimitini urimandi, vami. ¹⁸ Pailat nurij ñgami. Nuri singirata Jisasin sañinanña timbuta ñgatiñgurim payimu. Harim kandihamavami. ¹⁹ Pailat ñgatiñgirutingiru hamandu miñziminzi maka hañi miñzita kiyihiji ñimburi niñavamba, kuyu tamahi payimi. Kru tititaya kiyihiyi hamaj muhim vana mañandı. Kiyiyi nuñ akwisiñhuyi

ŋgin. Kamata indarihin pimisaŋinzaŋindi. Kanimavamba, kuyu tamahi payimi. ²⁰ Gotiŋ kirañiŋguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ, sihanan̄ga krunavundiŋ miŋawinikwinitindi, ambamu, Ambitira Pailat Barabasiŋ mititi payim. Kamata Jisasiŋ yivutatamam, vamu. ²¹ Kamata, sihinda gavamandu aru miku hama nuriŋ kitihuta ambami, Nari kru arikimbat niñindu niniŋ ndaya yambirim tihimitam vata pirikira, vami. Kamavahi krunavundi sihanan̄ga ambamu, Barabas, vamu. ²² Kamavahu Pailat nuriŋ nimavamba kitihumi, Ara Jisas, Got krunavundiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami vamba ambandu niŋan yanjirim pamatičirim pirikira, vami. Kamavahi sihanan̄ga ambamu, Ahuandiňi yivuwirimbu, vamu. ²³ Kamavahu Pailat nuriŋ kitihumi, Mumirim, nu ŋamba vana pamatavu andindi, vami. Hara krunavundi pativat pihuravimbihurav ambamu, Nuŋ ahuandiňi yivuwirimbu, vamu. ²⁴ Kamatihi Pailat ŋgata, yandi kuyu maŋindarimandiyu, naŋga saŋga aru yivurahimandi, vamba indarimi. Harim kuku nikiri miŋata krunavundindu tamiŋgaňi nuŋandi kuma ha ŋimburimi. Kamata ambami, Kru niŋma kwimiti ndahara yi pimi maŋgaviriman. Kanjandihin nariŋandi vana, vami. ²⁵ Kamavahi krunavundi sihanan̄ga kimbi nimavamu, Pimi kandini arin naŋga arinjandi ŋiŋiſimiliŋira kiyim, vamu. ²⁶ Kamavahu Pailat Barabasiŋ tihimitahi nuriŋirim umi. Kamata saŋganzara haŋiniŋ ambahi Jisasiŋ piŋgirawisimu. Kamata kita Jisasiŋ ahuandiňi yivuwirimbimandiyu vata, saŋganzarandu kumaňi tamami.

*Saŋganzara Jisasiŋ ambasuvamu
(Mak 15.16-20 naŋga, Jon 19.2-3)*

²⁷ Kamata gavamandu aru miku hama nuŋandi saŋganzara haŋiniŋ ambahi, Jisasiŋ timbuta Rom gavamandu tavyi indihumu. Kamatihi saŋganzara sihanan̄ga pata nuŋandi kipumikayi tihirumu. ²⁸ Kamata nuŋandi mikwiri haŋandihin siharamu. Siharata nuŋ mikwiri ŋangwi aru miku ndu maňa ŋandi tamaramamu. ²⁹ Kamata siki punzimbunzi naŋga haŋandihin miŋata, aru miku ndu miřangupihupi maňa musa miŋata nuŋandi miku haňi tamamu. Kamata nuŋandi kuma kandi samba hambu kuki timi mu miŋandihuramamu. Kamata nuŋirim tanda mikwimikwitindi niŋavamba ambasuvamu, Aviŋgivi Juda hatindu aru miku, vamu.* ³⁰ Kamatindi nuŋ simiruhavimu. Kamata kuki timi miŋandihuramamu ha miŋata, nuŋandi miku haňi yivumu. ³¹ Nuŋ ambasuvasuva vana andita mituta, mikwiri tamaramamu haŋandihin siharata nuŋandi mikwiri haŋandihin tamaramamu. Kamata nuŋ ahuandiňi yivuwirimbirim timbuta umu.

*Jisasiŋ ahuandiňi yivuwirimbumu
(Mak 15.21-32 naŋga, Luk 23.26-43 naŋga, Jon 19.17-27)*

³² Kamata uta, saŋganzara haŋiniŋ piňu aru Sairinindu, kru Saimoniŋ ŋgamu. Kamata andihu Jisasindu ahuandi ha kavumi. ³³ Kamata uta upi Golgota yivurahamu. Ņimbi Golgotandu kuyu sapa ha, miku muŋgiyindu punzindu upi varasimu. ³⁴ Kamata upi kandihāňi, Jisasiŋ

27:20 Si 3.14 **27:24** Lo 21.6-9 naŋga, Mt 27.4 **27:25** Jos 2.19 naŋga, 2 Sml 1.16 naŋga, Mt 23.35 naŋga, Si 5.28 **27:28** Lu 23.11 **27:29** Sng 69.19 naŋga, Ais 53.3 * **27:29** Saŋganzara haŋiniŋ Jisasiŋ imbiraramata aru miku hamaj kanzi miŋayahuramaňandimu. Kandihamata hiriviyi aru miku haŋiniŋ mikwiri kandihamata haŋiniŋ tamarasimu. Mikwiri ŋangwi naŋga miřangupihupi kandihāňi aru miku ndu. Aru miku ndu minziminzimakayi minzita, kuki timi minzataya miňahandarasimu. **27:30** Ais 50.6 naŋga, Mt 26.67 **27:31** Ais 53.7 **27:34** Sng 69.21 naŋga, Mt 27.48

kañinda mīnguramam vata, wain kuku hañandihin akiñgim nañga tarayiwarata kuvirimandi vata, ḥgumu. Kamatihi kuviririmindihī akindihi mañguvirami. ³⁵ Jisasñ ahuandiñi yivuwirimbuta mituta, sañganzara hañiniñ nuñandi mikwiri hañiniñ nuriñambi tamarahata mīñimiñindan̄ vata, atava imbiramu. ³⁶ Kamata kandi upi hañu minzita nuñ karatamamu. ³⁷ Kamata ahu parapara siñga kirivi ñandi pit̄a, nuñ kuyu ḥgatiñgirumu ha yihimbivirata nuñandi miku tarayawī hambu tamamu. N̄imata kuyu yihimbiviramu. Kru n̄ima Jisas, Juda hatindu aru miku. ³⁸ Jisas kiyimi tivi hañi, kru arikimbat sañga kurihahuriha nañga kipa nañga hañiniñ ndahara ahuandiñi yivuwirimbuta tararamamu. Muhaman̄, kandi sambavu tararamata, muhaman̄ kakayı sambavu tararamamu. ³⁹⁻⁴⁰ Kamatihi, krunavundi uhuvañindindi ambasuvanza, miku tiwahandiwaha n̄imavamu. Na Gotiñ kirañiñguhu tavī hañandihin yivukuvimbirata, arikikwiri hiviyi taya tararamarama mīñga. Harim nambi ḥgurama. Kandisikwisikwi na Gotindu Ņiñitingata ahuandi ha mitata mīñga, vamu. ⁴¹ Gotiñ kirañiñguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nañga tikatika kuyundu mirimba nañga hañiniñ nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ ndahara siwimañanzihi andindi ambasuvamu. ⁴² N̄imavamba ambamu, Nu kru muñiniñ ḥguramandi. Hara nuñambi mañgurami. Nu Israel hatindu aru miku. Harim ahuandi ni mitata mīñgiti ḥgatanda niñambirim indariman̄garimindan̄. ⁴³ Nu Gotirim indariman̄garata ambandi, Yi Gotindu Ņiñi, vamba ambandi. Harim Got nuñirim mavindamata ḥgata, nuñ tihu ḥguramirimandi, vamu. ⁴⁴ Kru arikimbat sañga kurihahuriha nañga kipa nañga hañiniñ, Jisasiñdu tivi hañi ahuandiñi yivuwirimbumu hañiniñ ndahara, Jisasiñ ambasuvamu.

Jisas kimumi

(Mak 15.33-41 nañga, Luk 23.44-49 nañga, Jon 19.28-30)

⁴⁵ Ina miriyi kiyihi, pirivisa sihanañga kivimīñgwī tarinqumi. Kamatihi taya uta ina mīnguta sañgindan̄gumi. ⁴⁶ Kamata ina mīnguta sañgindan̄gumi hiriñiyi, Jisas pati avan̄garata ambami, Eli Eli lema sabaktani, vami. Kandi kuyu niñindu kuyu sapa ha n̄imata. Yandi Got, yandi Got, mumirim yan̄ mitana. ⁴⁷ Kamavahi kru muvira ariñi tanquramata kiyimu hañiniñ indarita ambamu. Kru n̄ima Elaijan̄ urarami, vamu. ⁴⁸ Kamavahi sariwayin̄andi nuriñandi muvat̄i hama tīvīta uta spans viña mīngata wain kuku ahiv̄i hañi tamami. Kamatihi wain yavurihi kuki tīmi tuyi simahata, Jisasiñrim kuvirimandi vata, ḥgumi. ⁴⁹ Kamatihi muvira ambamu, Mitina ḥgimiñgusa. Elaija pata nuñ ḥguramirimandi vaha, vamu. ⁵⁰ Kamata Jisas sihinda pati avan̄garata kimumi. ⁵¹ Kamatihi kandihiriv̄i hañindaya mikwiri aru, Gotiñ kirañiñguhu taviyi inanandita kirasimi hañandihin, kimba hambu kita sihirata mīnguta angamīñga hambu yivurahami. Kamata arikinziñga yivurahami. Kamatihi piri ni namanama tīhi, tīmba aruru hañiniñ piñumbiram. ⁵² Kamatihi krunzava hañiniñ piriñumi. Kamatihi Gotindu krunavundi muvira kuha kimumu hañiniñ kandihandiwimi yahamiramu. ⁵³ Yahamirata kiyihu, Jisas an̄ga yahamirata mituhi, Gotindu piñu aru Jerusalem indihumu. Kamatihi krunavundi samb̄i nuriñ ḥgamu. ⁵⁴ Sañganzarandu arumiku hama nañga, sañganzara Jisasiñ karatamata

27:35 Sng 22.18 **27:38** Ais 53.12 **27:39-40** Sng 22.7 nañga, 109.25 nañga, Mt 26.61 nañga, Jo 2.19 **27:43** Sng 22.8 **27:46** Sng 22.1 nañga, Hi 5.7 **27:48** Sng 69.21 **27:51** Kis 26.31-33 nañga, 2 Sto 3.14 nañga, Mk 15.38 nañga, Lu 23.45 nañga, Hi 6.19 nañga, 10.19-20

kiyimu hañinij, ñgahu pírimama payíhi muhimimuhim vana yivurahahi ngata piñisañarandumu. Kamata nímañavamu, Kandisikwísikwi, kru níma Gotindu Ñíñi, vamu. ⁵⁵ Navundi Galilindu sambi Jisas nañga kindañginda nuñ ñjuramandu hañinij ndahara kiyimu. Navundi kandihajinij kutañimari tañguraramata tihiraramamu. ⁵⁶ Navundi kandi ñíñgi hañindu muhambi, Maria píhu aru Makdalantu ñambí. Muhañambí, Maria Jems nañga Josep niñum. Ara muhañambí, Sebedindu ñíñi arikimbat niñum.

Jisasindu pati ha timba humbañi tamamu

(Mak 15.42-47 nañga, Luk 23.50-55 nañga, Jon 19.38-42)

⁵⁷ Kamata kívítiti kívítirim andihitíhi, kru tímbariñisindu aríku miñga píhu aru Arimateandu miñga, nuñandi ñímbi Josep, kandihama payími. Josep kandihama ndahara Jisasindu simbirasara muvatí miñga. ⁵⁸ Nu Pailat kiyimiñi, kitíwitín aria viñgata Jisasindu pati ha miñiman vata, payími. Kamatihi Pailat ambahi, sañganzañra hañinij pati ha miñata Josepiñ ñgumu. ⁵⁹ Kamatihi Josep miñata pati ha mikwiri ñanjira suñiyi taparami. ⁶⁰⁻⁶¹ Kamata Josep, Jisasindu pati ha miñata uta sava humba nuñandi kíhiyí tamami. Sava humba kandiha ambahi kru tímbariñi kuhanda musa miñahu sañ kindi. Kamatihihi Maria píhu aru Makdalantu hañambí nañga, Maria muhañambí ndahara ariñi minzita tihiraramamu. Kamatihihi Josep tímbariñi aru muñandi tihuyaparahi payíhi, kumba mika ha yivuvihita umi.

Sañganzañra Jisasindu sava karatamamu

⁶² Avírikimuhimu Híviyírim muhimimuhim siwítamatama hívi ha sérivami. Kamatihi amut Avírikimuhimu Hívi hañi Gotíñ kírañiñguhu hañinijindu aru miku hañinij, nañga Farisi hañinij uta Pailatiñ ñgamu. ⁶³ Kamata nuñ ambamu, Aru miñga, ara kru kuyusihiri nañga hama kiñiñgiñi kuyu mu ambamirim indarimitariñ. Ambami, Yi arikinqivi kita, kwiri hañi anja yahamiriman, vamba ambami. ⁶⁴ Kamataharim ambina kumba mika hañandihin yihiñamañgaritu arikikwiri hívi kiyim. Nuñandi simbirasara hañinij pata nuñandi pati hañandihin kipa miñata uta krunavundiñ ambirimandiyu. Sava humba ha mitata anja yahamiri vamba ambirimandiyu. Kamatu nuríñandi kuyusihiriñguyu kíhi hañandihin, nuñandi kuyusihiriñguyu kuha ambami hañandihin tarativirímandi, vamu. ⁶⁵ Kamavahu Pailat nuríñ ambami, Sañganzañra tímbututa ambitira sava hañi karatamata kiyimu. Nari uta nariñandi indarimitiyi muhimimuhim vana andita sava hañindu kumba mika ha yihiñihimangaramara, vami. ⁶⁶ Kamavahi uta sava hañindu kumba mika ha yihiñihimangaramu. Kamata tímbariñi aru muñandi tihuyaparahi payíhi, sañganzañra tamahu sava ha karatamamu.

28

Jisas anja yahamirami

(Mak 16.1-10 nañga, Luk 24.1-10 nañga, Jon 20.1-18)

¹ Avírikimuhimu Hívi ha umi. Kamatihi kimañgima hívi hañi paka piñiríhihi, Maria píhu aru Makdalantu hañambí nañga Maria muhañambí, Jisasindu sava ha ñgimindan vata, payímu.* ² Kamatihihi

27:55 Lu 8.2-3 27:56 Mt 20.20 27:58 Lo 21.22-23 27:60-61 Ais 53.9 27:63 Mt 12.40
nañga, 16.21 nañga, 17.23 nañga, 20.19 nañga, Mk 8.31 nañga, 9.31 nañga, 10.33-34 nañga, Lu
9.22 nañga, 18.31-33 nañga, Jo 2.19-21 27:65 Dan 6.17 27:66 Dan 6.17 * 28:1 Kimangima
hívi ha Sande taya.

Aru nimandu kutikara Gotindu pihuyi kita miñgami. Kamatihi pirimama aru sikwi payimi. Kamata kutikara hama timba munji kumba mika yivuvihimi hañandihin tihuyaparahi tivimbu umi. Kamata kandi himba hañi miñzita kiyimi. ³ Kutikara hamandu kipumika ha ñima miñparahi siñandi maña siñandimañandimi. Kamatihi nuñandi mikwiri hañandihin ndahara ihumukiri maña kiyimi. ⁴ Kamatihi sañganzara hañiniñ niñambirim piñitihu, nanañgarata, kimuhimu ñiniñ maña yivurahamu. ⁵ Kamatihi Aru nimandu kutikara hama yahata navundi arikimbatirim nimavami, Piñimandumara. Yi narin ñgin, nari Jisas kru ahuandiñi yivuwirimbisu hamañ ñgirim para. ⁶ Nu niñi mañgiyi. Nuñambi kuha ambami maña yahamiri. Nari arikimbat pata upi karihasimi niñandihin ñgamara. ⁷ Kamataharim nari arikimbat aŋga uhavuta nuñandi simbirasara hañiniñ nimavamba ambamara, Nu sava humba ha mitata aŋga yahamiri. Indarimara, nuwisa kasiramata Galilivu uyı, harim nuñ kandihambu ñgimandira, vamba ambamara. Yi kuyu kandini narin ambavaririm pan, vami. ⁸ Navundi arikimbat piñisajarandimu, hara kinzihinzitimançaramu. Kamata sariwayinjandi sava ha mitata tivaramata Jisasindu simbirasara hañiniñ ambavaririm umu. ⁹ Kamatihi Jisas arikimbatil kindiñi ñgata nimavami, Kivisihi vami. Kamatihi arikimbat nu kiyimi arihañi uta, nuñandi tandanzambiri hañi miñahandata nuñandi ñimbi tihuyahamu. ¹⁰ Kamatihi Jisas arikimbatil nimavami, Piñimandumara. Nari arikimbat uta ambitira yaranava Galilivura umu. Yañ kandambu ñgimandiyu, vami.

Sañganzarandu kuyu

¹¹ Navundi arikimbat uhuhu, sañganzara Jisasindu sava karata-mata kiyimu hañindu muvíra pihi aru hañi indihumu. Kamata Gotin kirañinjguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ muhimimuhim vana yivurahamirim ambavaramu. ¹²⁻¹³ Kamatihi Gotin kirañinjguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ tihiruta, kuyu mu simahamu. Kamata sañganzara hañiniñ timbahiris sambi ñguta, ambamu, Uta nimavamba ambamara, Kiviyi karihaharingarin, nuñandi simbirasara hañiniñ pata nuñandi pati ha kipa miñayu, vamba ambamara. ¹⁴ Kamatira gavamandu aru hama kuyu kaninjandihin indarita narin yivutatamirimitinjata, arara nu nañga kuyu miñasirivim. Kamatirin nari kuyu mañgavirimandira, vamu. ¹⁵ Kamavahu sañganzara hañiniñ timbahiris hañandihin miñata, aru miku hañiniñ ambararamamu mañamaña andimu. Kamatihi kuyu kaninjandihin Juda hati indarita mitumu. Juda hati kuyu kaninjandihinirim ambavararasimu. Patavata tihi ndahara kuyu siwimaña ndaya ambavarandu.

Jisas nuñandi simbirasaran simbira miñimandiyurim ambami (Mak 16.14-18 nañga, Luk 24.36-49 nañga, Jon 20.19-23)

¹⁶ Kamata 11 simbirasara hañiniñ Galilirim umu. Uta Jisas apu ambami hañi yivurahamu. ¹⁷ Kamata Jisasin ñgata, nuñandi ñimbi tihuyahamu. Hara simbirasara muvirandu indarimit arikitita kiyimi. ¹⁸ Kamatihi Jisas arihañi pata nuriñ nimavami, Got nuñandi pihuyindu nañga piri niñindu muhimimuhim karatamataram yan ñimbi ñgumi.

28:3 Dan 10.6 nañga, Mt 17.2 nañga, Si 1.10 **28:6** Mt 12.40 nañga, 16.21 **28:7** Mt 26.32

28:10 Hi 2.11 **28:12-13** Mt 27.64 **28:16** Mt 26.32 nañga, 28.7-10 nañga, Mk 14.28 **28:18** Dan 7.13-14 nañga, Mt 11.27 nañga, Jo 3.35 nañga, 13.3 nañga, Si 2.36 nañga, 1 Ko 15.27 nañga, Ef 1.20-22 nañga, Hi 1.2 nañga, Sk 17.14

19 Kamataharim uta krunavundi sihanaŋga pirivisa muvundumuvunu anditira yandi simbirasara yivurahamu. Kamatindi, Yavandu ñimbiyi, naŋga nuŋandi Ñiŋindu ñimbiyi, naŋga nuŋandi Maviñiŋindu ñimbiyi kukuyi miŋangirumara. **20** Kamata yi nariŋ kuyu ŋgumin haŋiniŋ sihanaŋga nuriŋ ambaramamara. Kamatira kuyu kandihajiniŋindaya miŋahandamu. Indarimara. Yi imutamut nari naŋga kindin. Ututa piri niŋandihin naŋga muhiimimuhim siŋgundirimandi.